

allusions to Indian lore as were then especially held in esteem. At the least, it is, accordingly, just as probable that he devised, as that he borrowed, the hungry array of incidents which he has employed as a vehicle for the execution of his purpose.

The romance of Vāsavadattā referred to in the *Mālatī-mādhara*,* as, in like manner, that found detailed in the *Kathā-sarīt-*

* Scanty as is the clue which Bhavabhūti affords to the fiction which he intends, still his specification of Sanjaya as a leading actor in it is enough to evince that the poet had in mind some narrative now no longer familiar. "It seems probable," says Professor Wilson, in solution, "that the story of Vāsavadattā underwent some alterations subsequent to the time of Bhavabhūti, and [that] the original form is lost" *Select Specimens, &c*, 2d edition, Vol II, p 35. Yet the Professor, elucidating the mention, in the *Megha-dūta*, of "the story of Udayana," adopts, unhesitatingly, the explanation given by the commentators; they relating, as the tale hinted at, one in which Sanjaya figures as rival of Vāsavadattā's lover. *Cloud messenger*, 2d edition, p 30. For this confident procedure on the part of the expositors, their own authority is all that we have. No doubt they speak of a fiction of which they had some knowledge but, as Professor Wilson has not made out which "form" of the *Vāsavadattā* was the older, nor that this was not the title of several independent romances, so the annotators, above spoken of, have left it undetermined whether there may not have been a plurality of Udayanas, and whether the one commemorated in the *Megha dūta* may not have been unknown to them. There is, consequently, very feeble warrant for the opinion, to which Professor Wilson so easily assents, that the *Megha-dūta* points to any story concerned with a Vāsavadattā, an opinion which, nevertheless, he iterates and reiterates. "The loves of Vatsa* * * and Vāsavadattā * * * are alluded to in the *Megha dūta*, and are narrated in the *Bṛhat katha* [read *Kathā sarīt sāgara*] of Somadeva' *Select Specimens, &c*, 2d edition, vol II, p 257. See also, his edition of the *Das'q kumdra charita*, p 55. "The story of Vāsavadattā seems to have been very popular in the middle ages. It is given in the *Sarīt sāgara* [*Kathā sarīt-sāgara*], and is alluded to in the *Megha dūta* and in the *Mālatī* and *Mādhava*," *Id*, *ibid*, p. 100.

"Mr Colebrooke," says the Professor, 'has stated that the allusion by Bhavabhūti was unsupported by other authority, not having, perhaps, noticed the similar allusion in this poem.' *Cloud messenger*, 2d edition,

sūgara,—and which had previously been dramatized in the *Rat-*

p 30 In observing that “no other trace has been yet found of the story to which Bhavabhūti has alluded,” it may much rather be conjectured that Colebrooke, so far from being inobservant, while fully aware of what Professor Wilson assumes, in suite, to be an allusion, simply means to signify, in his reticent manner, a distrust, in this particular instance, of Indian criticism and here, most assuredly, it is sufficiently inconclusive See *Miscell Essays Vol II*, p 135

It is a little singular that Professor Wilson should have published what occurs regarding Udayana, in his second edition of the *Cloud messenger*, and above all, the *structure*, above cited, on the most discursive of Sanskrit scholars, and the most exact for his range of reading, after he had written as follows “in consequence of misunderstanding the exact purport of Mr Colebrooke’s remark I considered him to have overlooked an allusion to the story of Udayana, in the *Megha dūta* which, however, is merely general, and therefore throws no light on the passage” *Select Specimens, &c*, 2d edition, Vol II, p 30

The subjoined verses are cited as showing incidentally, by a specimen on which European editors of the *Megha-dūta* have not yet happened, to what extent this poem has been alloyed by augmentations utterly unworthy of its author By this unsightly excrescence evidence is more especially supplied, that at least one of the poetasters by whom it has been sophisticated understands, by the Vasavadattā supposed to be intimated in the mention of Udayana a person who, as the interpolator speaks of her, differs from any that we have hitherto heard of, unless it be possibly, the queen in the *Ratnavali* According to this addition, the poet, referring to Ujjayini, is made to say ‘Here the Prince of Vatsa possessed himself of the beloved daughter of Pradyota’ In the *Kathā sarit sūgara* the Vasavadatta of Ujjayini is daughter of Chandamahāsena, while, in the *Ratnavali* Vasavadatta is daughter of Pradyota and the residence of her father is not noticed The *Kathā sarit sūgara* makes Pradyota king of Magadha, and father of Padmavati, Vatsa’s second wife for he marries twice *Select Specimens, &c*, 2d edition Vol II, p 269, and Dr Brockhaus’s *Kathā sarit sūgara* Vol I, p 131 of the Sanskrit, or p 44 of the German translation, for a correction of Professor Wilson’s “Chandasena

शाराशाराशरल्लुटिकान् कौटिल्यः शतशतौ
 मध्यमामान् मरकतमनोन्मदहृषप्ररोदान् ।
 इद्वा यस्या विषणिरचितान् विद्मामाद्य भद्रान्

natally,—resembles, in scarcely a feature, barring the common

सलक्षणं सलिलनिधयस्योपमावशेषा ।
 प्रद्योतश्च प्रियदुहितर वत्सराजोऽथ जश्च
 चैस तासुद्रुमवनमभूदथ तस्यैव राज्ञः ।
 कञ्जोद्भक्तं किल नल्लगिरि सक्षमत्याद्य दर्पाद्
 इत्यामिनून् रमयति जनो यत्र वसून्भिन्नः ।
 शय्यायां दिनकरहयस्यर्धिनो यत्र वाहा
 शैलौदयास्त्वमिव करिषो दृष्टिमन् प्रभेदान् ।
 योधापण्य प्रतिदशमुखं मयुगे तस्मिन्वाय
 प्रत्यादिदाभरणसचयस्यन्द्रहासत्रयाद्दे ॥

One of the commentaries in which these three stanzas are found is the work of an author who does not give his name. The first two of these tetrastichs are, moreover, exhibited and expounded by another anonymous scholar, a Jaina. All three are seen, with the usual amount of notes, in some copies of Mallinatha's annotations. Their place is after the thirty second stanza agreeably to the notation of the *Megha dūta* in the edition of Professor Gildemeister.

Mallinatha or his counterfeit, explains *Vatsa rāja* to denote 'the lord of Vatsa a country so called'. Somadeva also describes Vatsa as being a region, of which Kaus'ambi is a city.

असि वत्स इति ज्ञातो देशो * * *

* * * * *

कौसांबी नाम तत्रासि मध्यभागे मत्स्यपुरो ।

See Dr Brockhaus's edition of the *Kathā sarit sagara*, p. 97 of the Sanskrit, or p. 33 of the German.

Hemachandra—IV, 41—gives *Vatsa pattana* as a synonyme of Kaus'ambi. In his scholia *Vatsa pattana* is explained to be the city of the *Vatsa rāja* or of a province so called. There must be a mistake here.

Professor Wilson, on the contrary, everywhere erroneously takes *Vatsa rāja* to mean 'King Vatsa'. In his translation of the *Ratnāvalī* he puts 'Vatsa Raja' where the original has simply *Rājā* and 'Vatsa', where it has *Vatsarāja* or *Deva*. Again in his *Vishnu purāna*, p. 186 he calls the Vatsas 'the people perhaps of Vatsa Raja of Kaus'ambī (*sic*) near the junction of the Jumna and the Ganges.

Colebrooke, in his Narrative of a Journey from Mirzapur to Nagpur, by a route never before travelled by any European in 1798-9 "having occasion to name Ramagiri after reflecting on Lakshmana's scandalous demeanour at that place, goes on to say "The ground is more truly

appellation of their respective heroines, the one with which we are at present engaged.* A name which association has render-

classic, as the spot which the anonymous author of the *Megha dūta* chose for the scene of his poem ' Asiatic Annual Register for 1806, Miscellaneous Tracts, p 27.

This is the only place where Colebrooke pronounces explicitly on the authorship of the *Cloud messenger*, and the judgment here expressed is nowhere retracted, nor modified, in any of his printed works That he was not speaking of the poem unadvisedly is manifest from the fact that he proceeds to analyze it

"It is now perfectly well understood," writes Professor Wilson, "that, in India, identity of name is by no means identity of person ' and this maxim may be predicated, with equal truth, of any other country whatsoever At the end of the twenty-fourth chapter of Lakshmi Vallabha's *Kalpadru kalāśā*, which expounds the *Kalpa sūtra* of the Jains, we read of a King Udayana, who conquers Chandapradyota, and becomes lord of Ujjayini This tale, again, certainly suggests, in several names, the old fiction of the Prince of Vatsa Such logic as Ilucien's might seem, however, to be our model, if we were to infer, thence, any very intimate connexion between the two "There is a river in Macedon, and there is also, moreover, a river at Monmouth It is called Wye, at Monmouth, but it is out of my prains what is the name of the other river But 't is all one. 't is so like as my fingers is to my fingers, and there is salmons in both "

* Professor Wilson's various assertions on this head are quite beyond my reconciliation In his *Select Specimens, &c.* 2d edition, Vol I, p 61, after speaking of Udayana, he remarks "His adventures are recorded in the *Uśaradattā*, a poem by Subandhu, and in the *Bṛīhat-kathā*" [*Kathā sarit sāgara*] Again, it is stated that "Subandhu, in his poem of *Uśara lattā* * * * seems to have given the story a new form altogether" Id, *ibid.*, Vol II, p 35 In the same volume of the same work, at p 259, we further find as follows "The *Uśaradattā* of Subandhu * * * has nothing in common with the story of [the king of] Vatsa and his bride, as given in other works, "except the name of the latter" Nevertheless in the second edition of the *Cloud messenger*, which was published after the second impression of the *Select Specimens, &c.*, it is said, at p 39, that "the *Uśaradattā* of Subandhu * * * corresponds in many points with that of Udayana ' as there detailed, by the Professor, from certain scholasts it being alleged that Vasava dattā's marriage with Udayana, in the *Kathā-sarit sāgara*, ' is * * * related in nearly a similar manner by those annotators

ed popular is an advantage of which an author would scarcely hesitate to avail himself, if confident of his ability to challenge, in some respects, a propitious comparison.

Nothing very definite, touching the age of Subandhu, has rewarded past enquiry. That he lived long posterior to the great Vikramāditya of Ujjayīni, we have, with some distinctness, his own testimony: for, while regretting the splendour of that celebrated monarch, he marks with reprobation the degeneracy and the wanton injustice of his later successors.* One of the scholasts of our author, palpably on the sole strength of these expressions, affirms that Subandhu was a retainer to Vikramāditya, and that he composed the *Vāsavadattā* after the death of his patron † As a deduction from the language of the text, these statements are of no value whatever; and, in the complete absence of even traditional corroboration, they may be set aside without scruple. More than this, the internal evidence furnished by our tale altogether militates against its appropriation to the Augustan period of Hindu letters. In the epigraph to one of my manuscripts, Subandhu is characterized as sister's son of Vararuchi, ‡ and this consanguinity has been acquiesced in,

The Story of Udayana and Vāsavadattā, as told in the *Kathā sarit sāgara*, has been translated, by Professor Wilson, in the *Oriental Quarterly Magazine*, for 1824 and 1825; and there is also a German version of it, as already intimated, by Dr Brockhaus. The most cursory collation of this tale with that of Subandhu, if read with any care, even in Colebrooke's concise abstract, will avail to establish the correctness of the statement which I have made in the text. See *Miscell Essays*, Vol II. pp 134 and 135

* 'Vikramaditya, like a lake, having passed away, all save his renown, such prowess as was his has perished, paltry moderns disport themselves, and the strong devour the weak.' For the original, a couplet, see p 7 of the present work.

† कविरय विक्रमादित्यस्य । तस्मिन् राज्ञि लोकान्तरं प्राप्ते एतन् निवस्य
हृतवान् । Narasinha Vaidya

‡ See p 300 of this publication, among the variants at the foot of the page I suspect that Professor Wilson's evidence was no better than this; which, unsubstantiated, is weaker even than that of the *Bhoja prabandha*

by an English orientalist, apparently on the slender attestation of the *Bhoja-prabandha*. The credit of sober history has, at all events, been accorded to this work, where it attaches the two presumptive kinsmen to a monarch* who is, as commonly as erroneously, believed

Pandit Is'warachandra Vidyasagara believes in the relationship mentioned in the text, and also seems, credulously enough, to have no doubt that Subandhu was one of the 'Nine Gems' that graced the court of Vikramaditya. See the Bengali pamphlet entitled *Sanskrita bhaskā o Sanskrita sahitya ś'āstra vishayaka prastava*, p 36

* "Subandhu the nephew of Vararuchi, and, as well as his uncle, patronized by Bhoja" Prof Wilson's Select Specimens, &c, 2d edition, vol II, p 258. Further, of Vararuchi "he is also known as the maternal uncle of Subandhu the author of the *Vāsavadattā*, a tale which that author appears to have modernized, and which, in its older form and with different names, is told in the *Drahal-kathā* [*Kātha sarit-sāgara*] and is also alluded to by Kalidasa and Bhavabhūti, who, consequently, are prior to Subandhu, and who might have been contemporary, or nearly so, with his uncle" Professor Wilson's Sanskrit Dictionary, 1st edition, Preface, p x

According to Ballala Misra's *Bhoja prabandha*, among the five hundred literati befriended by a Bhoja of Dhara, were Vararuchi, Subandhu, Dama, Mayūra, Ramadeva, Harivansa, Sankara, Kalinga, Karpūra, Kaviraja, Vināyaka Madana, Vidyavinoda, Kokila and Tarendra

This list, for which I have compared seven manuscripts, differs from Professor Wilson's only in the doubtful intercalation of Kaviraja. See his Sanskrit Dictionary, 1st edition, Preface, p ix. Various readings are Vansakara for Sankara, Karpūrakā for Karpūra, and Narendra for Tarendra. M Paris, in his curiously inaccurate edition of the *Bhoja prabandha*, has Naclurāja for Kavirāja

But we are dealing with a fiction, and it is not to be supposed, merely on its voucher, that these authors were synchronous. Several of the names here given are of writers who are spoken of elsewhere in this preface. Most of the remainder have each been borne by more than one author that might be mentioned. The most famous among these is that of Mayūra Bhatta, whose *Surya safala* has earned one commentary in the *Bhāva vinodīnī*, by Harivansa of Lalitpura, in Nepal; another, by Bahm Bhatta, and a third, by Ganga dhara Patbaka.

The story which I am about to reproduce, whatever its absurdity, may have an historical basis, in making Mayūra and Dama to have been of the

to have ruled at Dhárá a little more than eight hundred years ago *
Nothing is proved, as concerns the time of the *Vasavadattá*,

same age I happened to come upon it in an anonymous commentary on the *Bhaktámara stotra*, the work of a Jaina celebrity, Manatunga A'charya

Vriddha Bhoja or Bhoja the Elder, king of Ujjayini, had about him five hundred men of letters, among whom were Mayura and Bana. The former, having, in the *Mayúráshataka*, depicted in too glowing colours the charms of his own daughter, was retributively smitten with leprosy. He then composed the *Surya s'atala*, and was made whole, in reward for his piety. On this, Bana, distempered with envy, lopped off his own hands and feet,—very like any typical Milesian. In this decurtate condition he dictated a poem of a hundred couplets, an encomium on the goddess Chandi. She appeared in person, and restored his retrenchments. Great was the gratulation of the Hindus, while the votaries of Arhat were proportionally confounded and cheapened. But the eloquent Manatunga Suri was destined to work more than a compensation. Bound, with the imperial acquiescence, in eight and forty fetters, he suffered himself to be confined in a chamber, the door being secured by seven padlocks, and guards placed without, to see that all was fair play. Thus circumstanced, he delivered himself of the *Bhaktámara stotra*. A chain fell from its hold, at the end of every stanza, and the padlocks followed the shackles. Last of all, the door spontaneously turned on its hinges. The fable, like most religious romances, whether of the east or of the west, winds up with a metamorphosis. King Bhoja is overwhelmed with remorse, begs ten thousand pardons of the thaumaturgic poet, turns a cold shoulder to the Brahman, and becomes an exemplary Jaina.

There is a glimpse of this story at the second page of the *Kóoya prakás a* आदित्यादेर्मयूरादीना * अनयनिवारणम् । Jayarama, of whom I shall presently speak again, annotates, on this मयूरनामा कवि मतश्चोकेनाद्दित्यं सुखा कुष्ठान् निस्तीर्य इति प्रसिद्धि ।

Of Bana something more will fall to be said, in coming foot notes.

* About A. D 1042, say the astronomers of Ujjayini, and Colebrooke thinks that this date is borne out by that of the *Subháshta ratna-sandoha*. Miscell. Essays, Vol. II, pp 462 and 463.

Lakshmidhara—son of Udayaditya, son of Bhoja—published a grant in A. D 1104. His reign seems to have been, at that time, near its close, but his brother, Naravarman, lived till 1133. It is possible that their grandsire was on the throne in 1042. Journal of the Bombay Branch of

by its notice of Naraváhanadatta,* perhaps the royal personage, son of Udayana, who figures not only in Somadeva's cyclopædia of legends,† but, presumably, in an older work as well ‡ Nor can anything conclusive be collected from its quibbling on the name of Uddyotakara§ the logician,|| on that of King Brah-

the Royal Asiatic Society, for 1843, pp 277—281, and Colebrooke's *Miscell Essays*, Vol II, p 303

Munatunga Acharya in speaking of Vriddha Bhoja, or the elder Bhoja, can only be understood as severaling him from a later homonymous sovereign That the Bhoja of the *Saraswati kánthábhara* was antecedent to the father of Udayaditya, I have plainly made out in a note a few pages further on To say truth, Professor Wilson has no ground whatever to go on further than a bare sameness of name, where he positively speaks of "Bhoja, king of Dhar, in the eleventh century, a distinguished patron of learned men" Introduction to *Universal History*, fourth edition, p 131 I shall cite the Professor again, to the same effect

* See p 87 His wife was Priyangu'syama, and he himself was a king The lady is named again at p 236, and her attendant, Priyadarsana

† *Káthá sarit-ságará*, Dr Brockhaus's edition, Vol I, pp 375 seqq of the Sanskrit

‡ In a note a little below, this subject is discussed at large

§ See p 235

|| I believe 'the author of the *Nyáya vártika*,' according to S'ivaráma Jagaddhara if his text has not been depraved at the hands of the scribes think Uddyotakara to be the title of a dialectic exposition by Pakshila Swamin But this is impossible

For '*Nyáya vártika*' we are to read, however, *Nyáya nibandha*, or *Nyáya vártika tatparya paris addhi* This work contains, it appears a running criticism on Pakshila Swamin's *Nyáya vártika* which supplements the *Nyáya s'utra* of Akshapáda or Gotama The earliest exponents of this sage, of whom I know, were Vatsyayana and Dandinága These inklings I have drawn chiefly from the preface to Váchaspati Misra's *Nyáya vártika-tatparya tilá* which annotates the *Nyáya nibandha*

Uddyotakara, Udayakara, or Udayana, surnamed Acharya, was of the line of Bharadwaja His age is undetermined Among his productions, in addition to the above are the *Nyáya paris ish'a*, or scholia on the *Nyáya s'utra*, the *Akshapáda*, interpreting Prasastapada's *Padárthoddesa*,

madatta,* or on that of Kamalākara Bhikshu,† on the *Alankāra*,‡

which, in turn, elucidates the *Vais'eshika sūtra*, the *Kusumānjali*, refuting the Bauddhas, and the *Alma tattva tīrthika*, which is aimed at sundry speculations of the same religionists. This author cites one Chaturśikha, and is cited by Śrīharsha,—whose time I shall discuss bye and bye—in the *Khandana-Lhanda Khadya* Colebrooke—Digest of Hindu Law, &c, 8vo edition, Preface, p xix—speaks of “the sublime works of Udayana Acharya,” and styles him “the reviver of the rational system of philosophy.” See my Catalogue of Sanskrit Works, &c, Vol I, Appendix, p 157, et aliter.

Since making these extracts from my Catalogue, I have learned, while a refugee in the Fort of Saugor, that the entire impression has been burnt at Allahabad, by the insurgents. It was to have been published in a month or two. The substance of forty quarto pages, not yet imposed, was destroyed in manuscript. I had retained no copy of it, and I can never make good the loss.

* At p 236 He was king of Panchala, says Narasinha Vaidya. According to Jagaddhara and Sivarama, his queen was Somaprabha.

† See p 250

‡ At p 235 Sivarama appears to intimate that it is a treatise expounded by Dharmakīrti. Jagaddhara says that Dharmakīrti was its author. He also considers the *sangati*, of the Sanskrit context, as a technicality, equivalent to *siddhānta* or ‘dogma.’ Possibly the right reading is *sanghatis*. See Burnouf's Introduction à l'histoire du Bouddhisme Indien, Vol I, p 282, foot note. The term *alankāra* likewise seems to be employed in a peculiar acceptation, if confidence is to be placed in a verse adduced by Narasinha

अलङ्कारो बोद्धव्यो भूषणे पुषि भूषिते ।

A couplet from the *Alankāraśatāra* whatever this title may import, on the nature of sensible objects, will be found in Mādhava Acharya's *Sarvādarsana sangraha*, p 14 of the edition in the Bibliotheca Indica. At the next page of the same volume is half a line of metaphysics, purporting to be by Dharmakīrti, and there is an entire tetrastich of this writer, the drift of which is not very clear, in the *Sargadhara paddhati*. Further specimens are forthcoming, I think, in Kshīra Swamin on the *Amara kos'a*. There is certainly one, from his *Varīka* in the *Pada chandrikā*.

For Bauddha matters see, also, pp 173, 179, 255, and 297

If the Kshīra Swamin who lived during the reign of Jaysīda of Cashmere—which has coarsely been computed to have lasted from A D 772 to

on the *Kāma-sūtra* of Mallanāga,* or on Malikārjuna †

As to extrinsic proofs of the age at which Subandhu flourished, it is established that he preceded, among medieval literators,

A D 803—be the lexicographical commentator, the Bhoja or Bhojis, whom he cites as having written or assisted a vocabulary and a grammar, cannot be the Central India Bhoja of the eleventh century. See the *As Res.*, Vol XV, p 86. Kshira adduces, repeatedly, under the name of Bhoja, two works of the descriptions just specified. But it is not at all necessary to believe that, in every instance, Bhoja is the name of a king.

* See p 89. Mallanaga is the same as Vatsyayana, another of whose epithets is Virabhadra. I possess a copy of his very rare *Kāma-sūtra*, which consists of thirty-six chapters of grave and most salacious aphorisms. It is accompanied by a voluminous exposition, the work of Narasinha Śāstri, of the Bhaskara family, a resident of Benares. The scholiast calls himself disciple of Sarveśwara Śāstri, and acknowledges the encouragement of one Senādhimūtha, a royal scion.

Narasinha Vaidya has Mandanaga, for Mallanaga, in half a dozen places; but the former, one may presume, is a mistake.

† P. 87. A temple to Siva, under this title, on Śrīparvata, or Śrīśaila, in the peninsula. It gave shelter to "one of the twelve great *lingas* the worship of which seems to have flourished particularly about the period of the first Muhammadan invasion." Prof. Wilson's *Select Specimens*, &c, 2d ed., Vol II, p 277. See, also, p 18 of the same volume. "Most, if not all" these colossal phalli are named in works of which the date cannot be much later than the eighth or ninth century." *As Res.*, Vol XVII, pp 196 and 197. And see *As Res.*, Vol V, pp 303 seqq.

In a passage at p 111 are the words *ajspala* and *rāma*, and, according to Jagannātha, whom Śivarāma points to, Rama's paternal grandfather, or Aja, is here denoted. In the Jama recast of the history of Rama's adventures, we find this same change in the name of his ancestor. This I remember to have remarked in the *S'ātrunjaya-mahātmya*, which, however, I have not at present by me to consult afresh. The twofold construction of the text, for which Jagannātha argues, looks very likely. Indeed, there is scarcely a doubt of his being in the right, and of the assumption that Subandhu designs a dittology. It is not a little curious that our author, inveterate punster though he is, should thus depart from the main current of Hindu tradition in favour of what is, probably, a liberty taken originally by unbelievers. Among orthodox records, the deutero-canonical

the author of the *Harsha-charita** and of the *Kádambarí*. and there is an extract from the *Kádambarí*, in the *Saraswatí-*

Revá-máhátmya, in its fifth and twenty-sixth chapters, consents to this aberration. And so does the *Matsya-purána*, which does not spell the name Ajapala, as Professor Wilson asserts: *Vishnu purána*, p. 384, foot-note. Professor Lassen cites the *Vishnu purána* at this place, without correcting its error. *Indische Alterthumskunde*, Vol. I, Appendix, p. 2, foot-note.

* So far as I am aware, this work is now, for the first time, brought to the knowledge of European Sanskrit scholars. In India itself it is of very infrequent occurrence, and there are grounds for thinking that it was never held in much esteem. I am aware of but one copy besides my own, and both are imperfect at the conclusion. An epitome of its narrative I shall not here attempt, but Bana's account of himself, with kindred topics which it suggests, may be allowed a little space, not inappropriately. This account is derived chiefly from the end of the first *uchchhwasa* or chapter of the *Harsha-charita*, and is considerably fuller than that prefixed to the *Kádambarí*.

Ascending to the heroic period, Bana speaks of a descendant of Bhṛigu, Chyavana, whose son, Dadhícha, married Saraswati. Saraswati, their offspring, was born on the same day with Yatsa, the son of Akshamála and an unnamed person of the stock of Bhṛigu. Yatsa was father of Vatsyayana. These genealogies are altogether discordant with those hitherto drawn from the Puráns, but this is not the place to dwell on them.

Remotely sprung from Vatsyayana was one Kubera, who had four sons: Achyuta, Is'ana, Hansa, and Pus'upata. The last was father of Arthapati, whose sons were eleven in number. Bhṛigu, Hansa, Suchi, Kavi, Mahábháta, Dharma, Jatavedas, Chitrabhánu, Tryaksha, Makadatta, and Vis'warúpa. Chitrabhánu married Rájjadéri, and they were the parents of Bana.

When Bana was fourteen years of age, he lost his sire. Among the friends of his youth were Bhadránarayana, Is'ana, and Mavúra. A reader whom he entertained used to recite, for his diversion, the *Yavana prayuktá-purána*, which Colonel Wilford would have pronounced out of hand, to be the *Iliad*, or the *Odyssey*. Bana and Mavúra have already been named together.

We now pass to the hero of the story. Pushpabhú or Pushpabáhu was ancestor, perhaps father, of Pratapasíla, whose wife was Vas'orati. Their sons, elder and younger, were Rajyavardhana and Harsha Deva or Harsha Malla. A son of the king of Malava was a guest of Harsha. Both here and below I pass by many particulars. The corruptness of my manuscripts dissuades from minute detail.

kanthābhāraṇa, which is universally attributed to a King Bhoja of Málava. The writer of the *Ráyhara-pánḍaviya*, who is

Bana's home was to the west of the S'ona or Sone, and a league from the site of a hermitage of Chyavana, at a village called Prfikúta; between which and the Ganges lay the village of Mallakúta. On the opposite bank of the river was Yashtigriha. Proceeding onward, after leaving Yashtigriha, Bana arrived at the country of S'rikantha and the court of Harsha. There is nothing further that indicates direction; and nothing at all is said of distances.

The *Gayá-mákhātmya*, in the *Váyu-purána*, magnifies the sanctity of Gayá, of the Panabpuna river, of Chyavana's retreat, and of the Rajagriha forest; all in Behar:

कीकटेपु मया पुष्पा नदी पुष्पा पुत्रःपुत्रा ।
 श्ववरास्याऽऽत्मं पुष्पं पुष्पं राजगट्टं वनम् ॥

As for the country called S'rikantha, another name of it, Hemachandra affirms, is Kurujangala *Anelértha-sangraha*, III, 178. The *Sabda-kaipadruma* says that S'rikantha is to the N N W. of Hastinápura. Kurujangala is mentioned in the *Bhāgavata purána*, III, I, 24, as having been reached by Vidura, on his way to the Yamuná, after passing, from Prabhāsa, through Suráshṭra, Sauvira, and Matsya. But Vidura was on pilgrimage, and did not mind a circuit. He teaches us nothing. The *Mahābhārata—A di-panchan*, #1 5739—leads one to suppose that Kurujangala was not far from the famous Kurukshetra. Professor Wilson is not very explicit when speaking of Kurujangala, whose inhabitants he calls "the people in the upper part of the Doab." *Vishnu-purana*, p 192, note 93. In an earlier publication, the same writer, after hastily identifying Hastinapura with Delhi, finds, in Thanesar, the modern representative of Kurujangala. *Select Specimens*, &c, 2d edition, Vol. II., p 397. Kurujangala was a region, not a town; and it lay nearer the hills than Thanesar.

The passage of the *Harsha-charita* which has occasioned the present note shall now be given. Several stanzas which precede it are cited, in the *S'rngadhara paddhati*, as being by Bana, and one stanza, from the third chapter of the tale, is adduced in the *Kuryá prakāsa*. See the Calcutta edition, p. 10. पश्यत् &c.

कवीनाममहद् द्रष्टा मूढं वाचवदत्तया ।
 मत्प्रेयं पापुपुषाणां जनदा कर्मभाचरम् ।
 पदबन्धोत्सृजे हारो हतवर्णकर्मिणिः ।
 महादृष्टिचन्द्राय नमस्त्वो श्रवायते ॥

known only by his surname of *Kavirāja*, also speaks of Subandhu

अविनाशिनमयास्यमकरोत् शालिवाहनः ।
 विशुद्धजातिभिः कोश रत्नैरिव सुभाषितैः ॥
 कीर्तिं प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोञ्जला ।
 सागरस्य पर पार कपिसेनेव सेतुना ॥
 सूत्रधारकृतारभैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
 सपताकैर्यशो लभे भाषो देवकुलैरिव ॥
 निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
 प्रीतिर्मधुरसाद्रांशु मङ्गरीष्विव जायते ॥
 समुद्रोपितकन्द्यां कृतनौराप्रसाधना ।
 हरलोलेव नो कस्य विस्मयाय बहत्कथा ॥
 आद्यराजकृतोत्साहेर्हृदयस्यै श्रुतेरपि ।
 जिज्ञासुलं कथ्यमाणेय कविले न प्रवर्तते ॥

Introduction, stanzas 11-18

In this extract the work of Subandhu is, at the outset, named with eulogy, and not otherwise than as if of contemporaneous origin 'The pride of poets dissolved away, in sooth, in presence of the *Vasavadattā*, in like manner as the assurance of the sons of Pandu evaporated by reason of the javelin bestowed on Karna' The legend runs, that the king of heaven gave to Karna an irresistible implement of warfare, which might be termed, from its donor, Sakra or Vasava, *vasavadattā*, 'Indra-given,' See the *Mahābhārata*, *Adi parvan*, s' 2780 in ch 67, and s' 4409 in ch 111 also *Drona parvan*, ch 180, *passim* This couplet of Bana is quoted, and as his, by our commentator, at p 9

Next comes Bhattara Harichandra, who is commended, in terms, for his prose Nothing is known of his merits from any extant remains of his writings S'alivahana's vocabulary is, likewise, thought to have perished, and how Pravarasena distinguished himself, we are no longer informed Among the various kings so called were two of Cashmere, the former of whom was grandfather of the second The latter, according to Kalhana, dethroned and afterwards rehabilitated Pratapasila or S'uditya, son of Vikramaditya *Raja tarangini*, chap 3, s' 332 and 333 p 33 of the Calcutta edition But the time and country of this S'uditya are still to be determined If his paternity is rightly stated by Kalhana, he was not of Gujerat That he ruled over Malava, is very much more likely

Bhāsa, the dramatist, is, undoubtedly, identical with the bhāsaka quoted in the *S'rngadhara paddhati*, and lauded, by implication, in the *Mātarikāg-*

as a predecessor, in a stanza where he and Bāna Bhaṭṭa, with

nimītra, in almost all the MSS of it which I have seen Dr Tullberg, in his edition of this play, p. 3, prefers to read Dhavaka, an option now scarcely admissible, as will appear below. After a careful collation of a good number of copies of the *Mālavikāgnimītra*, my conclusion is, further, that the poets whom it names with Bhasaka are Ramila and Saumila. I will add that the frequent omission, in MSS, of this drama, of the words attributing it to Kalidasa, furnishes a strong presumption that they have been foisted into the original composition.

Kalidasa need not detain us. The *Brihat Kathā* is then mentioned, but its language is not discriminated. A'dhvaraja appears to have been a poet of more capacity than performance.

Among the specimens of poetry adduced, in the *Srngadhara paddhati*, as by Bana, are verses which form no part of the *Kadambarī*, and which are not in the portion of the *Harsha charita* to which I have access. If not taken from its sequel, they must belong to some third work.

That Bana was not content with two productions may some day be settled conclusively. But there is already a colour of reason to allot another to him, even so notable a performance as the *Ratnāvalī* drama. I find, in this play, a stanza—quoted, I may mention, as from it, in the *Sarasvatī kankābhāraṇī*—which occurs, word for word, in the fifth chapter of the *Harsha-charita* also. *होवाद्* &c. See the *Ratnāvalī*, p. 3 of the Calcutta edition. Hindu poets not unfrequently repeat themselves, but downright plagiarism, among them, of one respectable author from another, is unknown. That the verses in discussion are not interpolated is pretty clear from the fact of their being altogether apposite to both the connexions in which they occur.

"The attribution of a play to a regal author," observes Professor Wilson, "is not a singular occurrence. The *Ratnāvalī*, as will be hereafter notice'd, is ascribed to a bard of like dignity." Select Specimens, &c., 2d edition Vol. I, p. 6. "The place," says the same writer, "to which the *Ratnāvalī* is entitled in the dramatic literature of the Hindus is the more interesting, as the date is verifiable beyond all reasonable doubt. It is stated, in the preface, to be the composition of the sovereign, Śrīharsha Deva. A king of this name, and a great patron of learned men, reigned over Cashmir. He was the reputed author of several works, being, however, in fact, only the patron, the compositions bearing his name being written by the author of the *Kārya prakāśa* asserts, by Dhavaka and other poets." * * * Śrīharsha "ascended the throne A. D. 1113, and the play must have been written between that

whom the 'prince of poets' complacently coordinates himself,

date and A D 1125, the termination of his reign " Ibid, Vol II, pp 259 and 260 Again the Professor speaks of 'Dhavaka, who, we know, was contemporary with Raja Harsha Deva king of Cashmir, the *Kavya prakas a* declaring him to be the real author of the works bearing the name of that prince " Ibid, Vol II, p 346

But the *Kavya prakas a*, however it is with its scholiasts, declares no such thing It neither states that Dhavaka's patron was a king, nor does it allege that, whoever he was he was of Cashmere The words of Mammata Bhatta, agreeably to the common reading are simply these श्रीहर्षादेर्धावकादीना * धनम्। *Kavya prakas a*, p 2, Calcutta edition 'Wealth accrued to Dhavaka, among others, at the hands of S'riharsha and the like' The *Ratnavali*, by the bye, is named at p 112 of the work in question Of Mammata's interpreters, Vaidyanatha, son of Ramachandra, says, in the *Prabhā* श्रीहर्षाख्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीनाटिका कृत्वा धावकाख्यकविविभक्तं धनं लेभ इति प्रसिद्धम्। 'It is notorious that the poet Dhavaka obtained great riches for composing the *Ratnavali* drama in the name of King S'riharsha' And so Mahamahopadhyaya Jayarama Nyayapanchanana Bhattacharya in the *Kavya prakas'a tilaka* धावकनामा कविः खलु तौ रत्नावली नाम नाटिका विक्रोय श्रीहर्षनाम्नोऽप्याद् बहु धनं प्रापेति पुराणतन्म। Nagesa Bhatta, in the *Kavya pradipa*, follows in the same track, barring that he does not call S'riharsha a king धावक कवि स हि श्रीहर्षनाम्नो रत्नावली कृत्वा बहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धिः। Several other commentators on the *Kavya prakas'a* write to the same effect But it may be suspected that Hindu authors by far too frequently use the formulas of 'old story' and 'matter of notoriety,' while simply repeating what they have read, and after no particular pains to test the credibility of what they accept for facts That they accord their credence with reprehensible facility, and that, in citing authorities, they are reckless to a degree, any one who has attempted to verify the texts from the ancient legislators, which stud their law books so liberally, may soon satisfy himself The compilers of Sanskrit anthologies are, from the nature of the case, a class apart and deserving in comparison, of especial confidence, careless as even they are To return, as against the expositors whose judgments have just been brought forward, S'itikantha, in the *Adya prakas a nidars'ana*, dedicated to Rajanaka Ananaka, some unknown princeling, gives, as Mammata's word, Bana, not Dhavaka, and subjoins no remarks My MS of S'itikantha's work was transcribed in A D 1665

nence, as apprehended by that ingenious trifler.* Dandin, in

authorship undiscussed. Dr. Roer, also, in editing its last eleven cantos, is silent on this point, and judiciously calls the poet simply S'riharsha.

It is rather unusual to find a Hindu writer communicative either about persons or about things not most immediately connected with the topic before him. S'riharsha, however, in the *Naishadhya charita*, is so good as to provide a list of all his previous productions—and—partly with the aid of his scholasts, if to be trusted—some idea may be formed of their several subjects. He tells us that he had written: (1) the *Sthaiyya-vicharana*, said to be a refutation of Buddhism, (2) the *Vijaya-prasasti*, a martial history; (3) the *Khondana khanda*, philosophical disquisitions, (4) the *Gaudotis'akula-prasasti*, memoirs of the royal house of Gauda; (5) the *Arava varnana*, a description of the sea, probably poetical, (6) the *Chhanda prasasti*, a eulogy of King Chhanda, according to Narayana, (7) the *S'iva-s'akti suddhi*, or *S'iva-bhakti suddhi*, devotional; and (8) the *Nava s'hasanka-charita*, a *champu* on the geste of King S'hasanka.

The parents of S'riharsha were Hira and Mamalla Devi. At the end of the *Naishadhya*, he boasts—as would ill befit the wearer of a diadem—that the king of Kanyakubja, near whom he lived, honoured him with a roll of betel at audience, supplied him with a horse, and permitted him to sit in the presence of majesty. Another wording of the couplet which conveys this indication, while depriving the poet of his humbler Pegasus, doubles his allowance of masticatory. See p. 139 of the Calcutta edition of the *Khondana-khanda-khadya*, the same treatise as the *Khondana-khanda* above spoken of. The last work named in the preceding list could not have had the epithet of *nava*, 'or new,' as being a rival to the *S'hasanka-charita* of Mahes'wara, who was living in 1111. The subject of the relation, whoever he was, seems to have recommended himself for purposes of poetry. Or did Subhasanka denominate an ancient dynasty of nine kings, like that of the Nandas? One Subhasanka reigned at Kanauj about the middle of the ninth century; as may be inferred from the *Vis'wa-prakasa*. The S'hasanka—if such be his name—who brought about the death of Harshavardhana, the predecessor of Siladitya, dates much earlier. See the preface to the first edition of Professor Wilson's Sanskrit Dictionary, p. xxix.; Asiatic Res., Vol. XV, p. 463 and the Indische Studien, Vol. III, pp. 191 and 192. The *Naishadhya*, finally, is cited in the *Saraswati-lankadbhara*, and a S'riharsha, a lexicographer, is named in Kshira Swamin's *Asara-lo'odghatana*, and in the *Budha-manohara* of Mahadeva the Vedantia.

* As follows.

the *Das'a-kum'ā-charita*,* hints at some story of *Vāsuvadattā* ;

धुवन्धुर्दासमहद्वय कविराज इति च य ।

वक्रोक्तिमार्मगिपुष्पायतुर्थो विद्यते न वा ॥

Rāghava pāntavīya, canto I., 41st stanza p 29 of the Calcutta edition of 1854

Kavirāja's patron was a Raja Kumādeva, of the Kadamba family He lived at Jayantipura, among the Khasiya hills, in Eastern Bengal

* See Professor Wilson's edition, p 100 As the editor, in another place, leaves us to conclude, the author of the *Das'a kumāra charita* may possibly have peused some form of the *Kathā-sarit sāgara*, in which we have seen that there is a character styled *Vasuvadatta* Id, *ibid*, p 55

On the word of the same writer, "tradition affirms the contemporary existence of Dandin, the author of the *Das'a kumāra charita*, and Bhoja Deva Raja of Dharā, the celebrated patron of men of letters at the end of the tenth century [?] The internal evidence of the work is not at variance with the traditional date." Several objections to this proposed award being discussed, the Professor at last decides that "we shall, perhaps, be not far wide of the truth, in placing his composition late in the eleventh, or early in the twelfth, century" *Ibid*, Introduction, pp 2, 3, and 4.

In the last page just quoted from we read, with reference to the *Kavyā-dars'a*, also by a Dandin, that "there is nothing sufficiently ascertained to warrant any inference of the date of the composition" But this is certainly not the case, on the Professor's habitual assumption that *Brihat kathā* is only another title of the *Kathā sarit sāgara* for the former is spoken of, in the *Kāvya-dar sa*, as by a citation in a note at p 23, *infra*, and, if we follow the Professor and other authorities, its compiler, Somadeva, belonged to the twelfth century

Professor Wilson here speaks of the *Kāvya-dars'a* as being "attributed" to Dandin He had formerly written of "the *Kāvya-dars'a*, by Dandin, the author of the *Das'a kumāra*" Select *Śicimens*, &c, 2d ed, Vol I, Introduction, p xxii "The date of the *Das'a kumāra charita*" the Professor further observes, "is not the only circumstance connected with it of a questionable character The very name of the author suggests an uncertainty," that is to say, whether the writer is not designated by his profession If he were so indicated, some epithet, and additional to that of *srī*, would, in compliance with a very common custom of the Hindus, be expected to precede the title, or, rather to follow it The native scholars have no doubt on this point, and their confidence is reasonable Dandin is here a personal appellation

but so vaguely that it is impossible to verify the allusion. Again, in respect of Rájas'ekhara, to whom we owe, with other dramas, the *Viddha-s'álabhanjiká*, the deduction drawn from it, by Professor Wilson, that the *Vásavadattá* was composed subsequently to his time, is grounded on a remarkable inadvertence.* There

* Premising the name of Rájas'ekhara and that of his chief comedy, Professor Wilson remarks: "He was, probably, not later than the reign of Bhoja: for the *Vásavadattá* of Subandhu contains an evident allusion to the play, as it is there said that every house in Kusumapura possesses a *S'álabhanjiká* and *Brihat-kathá* and he is also named in the *Saraswatí-káthábhāraṇa*, a work on rhetoric, attributed to Bhoja himself." Select Specimens, &c., 2d ed., Vol II, p 360.

Rájas'ekhara, as author of the *Viddha-s'álabhanjiká*, or otherwise, is not mentioned in the *Saraswatí káthábhāraṇa* but this is quite irrelevant as to the earlier or the later date of the *Vásavadattá*. The unsatisfactory data on which Subandhu is considered to have been synchronous with Bhoja have been annuadverted on at p 7, supra

Divested of everything impertinent to the question in hand, and with a single word restored to its undoubted original form, the passage above misrepresented stands thus: अस्मि बृहत्कथालम्बैरिव शालभञ्जिकोपेतैश्चाम्भिरपशो-
भित्तं कुसुमपुरं नाम नगरम् । Pp 110-116 'There is a city, known as Kusumapura, embellished with edifices having, like the sections of the *Brihat-kathá*, *S'álabhanjiká*' The word *s'álabhanjiká*, which is here presented as the first member of a complex term, may be taken either in the singular or in the plural. By equivoque, it expresses, as applicable to the houses of Kusumapura, statuettes of cedar, and, with reference to the *Brihat-kathá*, the *vidyádhari S'álabhanjika*, the name of a heroine.

Such is the indubitable interpretation of this passage: and so it is understood by all the commentators. See p. 109 of this work, for S'ivarūma's opinion. Jagadilhara says शालभञ्जिका विद्याधरी दारपुत्रिका च । Narsinha has बृहत्कथापुस्तकभेदः । तत्र शालभञ्जिकोपाख्यानम् ।

Nothing can be needed to strengthen my position on the matter here disposed of. It is worth while, however, in the interests of literary chronology, to cite the following verses of Rájas'ekhara, as extracted in the *S'áragadhara paddhati*, near the end of the sixth chapter:

भागे रामलक्ष्मिनिसे वरदधिः शोभाशुभाहः कविर
केतो भारविकालिदामतरलाः क्लेशः सुदुःख यः ।

being no reason to suppose that the sample of the *Kādambārī*, given in the *Sarasvatī kanthubharana*,* any more than its mention of Bāna, is intercalated, even if the latter work were of the time of the last Bhoja of Málava, the *Vāsavadattā* might claim more than eight centuries of antiquity. Subandhu must, then, it should seem, be taken at the letter, where he names the *Brihat-katha* † for, to have been acquainted with its redaction,

दण्डी वाणदिवाकरौ गणपति कान्तश्च रत्नाकर
 सिद्धा यच्च सरस्वती भगवती के तच्च सर्वेऽपि ते ॥
 अत्रो प्रभागे वाग्देव्या यन् मातङ्गदिवाकर ।
 श्रीहर्षस्याभवत् सभ्य' समो वाणमयूरया ॥
 सरस्वतीपवित्राणा ज्योतिषव न देहिनाम् ।
 यासस्वर्धी कुलाज्ञो ऽभूत् यद् द्रोणो भारते कवि ॥

We thus know that these poets came before Rajas'ekhara Bhusa, Ramla, Saumila, Vararuchi, Suhasanka, Megha, Bhuravi, Kalidasa, Tarala, Skandha, Subandhu, Dandin, Bana, Dirakara, Ganapati, Kanta, Ratnakara, Mayūra &c At pp 7, 8, and 9, *supra*, I have spoken of Mayura Bana, and Manatunga, and it has there been seen that tradition would make them contemporaries, and of the time of Bhoja the elder Here also Mayura and Bana to whom Mátangadivakara is added, are referred, in company, to the court of Śriharsha evidently some royal person Was, then, the early Bhoja called Śriharsha? And are Matangadivakara and the Jaina Manatunga Śūri possibly the same? As for Mayūra and Bana the poet Vilochana also names them side by side In the *Sarasvatī kanthābharana*, II, 20 it is remarked of Bana, that he excelled in prose rather than in verse The poetess Vijjikā, in a couplet of hers still extant, intimates of Dandin, that he had not known her This Vijjika is, perhaps the Vijja whom Dhanave la praises with Śīla Marukā, and Maurikā, all sisters of song Śīla Bhattarika, according to a stanza of anonymous authorship, resembled Bana in the matter of style In the *Pada śhan drikā*, to draw this excursive note to a close, there is a quotation from a grammarian Bana, if he be not a scholiast

* Third chapter, illustrations, sixty fifth stanza It is in the preface to the *Kādambārī* दिग्गमलोकालम्बवर्ता &c

† At pp 110 and 147

the *Kathā-sarit-sāgara*,* he should be placed some seventy or a hundred years posterior to the epoch adjudged to him by fiction

* Concerning the compiler of the *Kathā sarit sāgara* and its age, the German editor of this repertory of legends writes, in substance, as follows 'I can give little information as to Somadeva the author of our work At its conclusion, he calls himself son of Rama, and a Cashmerian by birth, and he also mentions that he set about his performance for the solace of the Queen Suryavati on occasion of the loss of her grandson, Harshadeva, king of Cashmere, who perished in an insurrection, in the year 1125, A D Somadeva's date is, therefore, somewhat later But the elements of his collection are, doubtless more ancient, since he himself avows that he only worked up an older and more ample one, the so-called *Brihat kathā* His chief merit consists, indeed, in having digested into a uniform style, the earlier and diverse forms dispersed in prose and verse' Dr Brockhaus's *Kathā sarit sāgara*, Vol I, Preface, p viii But the grounds on which Professor Wilson and Dr Brockhaus so positively postpone the death of Harsha till the year 1125 are of very doubtful validity

That the *Brihat kathā* was at first in the Pais'acha language, and by Guna lhya, we are told by Somadeva but it is scarcely credible that all subsequent representations of the same purport are founded on his authority Among these in the ensuing line, which is cited, by Narasimha Vaidya, in his commentary on the *Śāvarādātta*, after a remark of his own

बृहत्कथा भूतभाषास्त्रो घन्यमेद् । गुणाद्यस्तन्वता ।
भूतभाषाप्रणेतासौ गुणाद्य कविरच्यते ।

Again, Jagad lbara, in his annotations on our tale, gives the following quotation from the *Uttara tantra*

भूतभाषाकविवृषो गुणाद्यादपि कीर्तित ।

Govardhana, in the *Sapta s'atī*, after recognising the writer of the *Brihat-kathā*, in company with the authors of the *Rāmāyana* and *Mahābhārata*, as other than chimerical, associates Gunadhya with Bhavabhuti and Kālidasa

पूर्वविभिन्नगुणा गुणाद्यगवभूतिरघुकारै ।
वान्देशी भजतो राम सन् पश्यन्तु को दोष ।

In some anonymous verses, cited by Appayya Dikshita, in the *Kuralayāśāstra*, a poet self deprecatingly declares

विषयोऽत्र बृहत्कथामचकथ सुवाम्नि गार्ग्य मुद् ।

One of Appayya's scholiasts, Vasivanatha Pavagunte, son of Rama Bhatta, in his larger commentary the *Alankāra chandrika*, remarking on

and an exploded chronology. There is little risk, as will be seen from the various notes appended to this paragraph, in

this line, says that the *Bṛihat-kathā* had, for its author, Ś'iva, or else Gunādhyā Kavalayānanda, &c., Pūnā lithograph edition of Ś'aka 1768, fol 68, verso

The *Kathā-sarit-sāgara* makes Gunādhyā, though beholding the last Nanda, to have lived about the same time with Vyādi and Vararuchi. Of these the former is named in the *Mahābhāshya*, and therefore preceded Patanjali. Vararuchi "is reputed contemporary with Vikramaditya." Colebrooke's *Miscell Essays*, Vol II, p 53.

See, further, Subandhu, at p 147 of this work. and I may also refer to Dhanika's commentary on the *Das'arūpeka*, first chapter, last stanza

To the reality of the *Bṛihat-kathā*, and the view that it was written in the language of *bhūtas* or *pis'āchas*—apparently, 'goblins,'—I may adduce the respectable testimony of Dandin; whom I presume to have been antecedent to Somadeva

भूतभाषामयी प्राञ्जरङ्गतायां वृत्तकथाम् ।

Kavyādars'a, I, 38

According to Vararuchi, in the *Prākṛita prakāś'a*, the Pais'āchi was evolved from the Ś'auraseni, or prose Prakrit. Professor Lassen's *Institutiones Linguae Praeriticae*, pp. 439 and 377.

It is impossible to affirm that the original of what Somadeva professes to have abridged may not have had existence in some spoken dialect, the supernatural actors and machinery of his preface having been introduced as consulting the passion of his readers for the marvellous. The stories may also have been more or less known, as the *Bṛihat-katha*, before his time, and after, in the Sanskrit, or through versions, partial or complete, in the ordinary speech of Northern India. For the rest, the *Kathā-sarit-sāgara* seems never to have had other than a local vogue in this country, and it is still very rare.

Dr. Brockhaus has adopted an altogether incoherent reading of the words in which Somadeva first describes his collection as derived from the *Bṛihat kathā*. See the *Kathā-sarit sāgara*, Vol I, p 4. The verse to which I refer is thus read, on the authority of a very excellent manuscript.

अन्यविस्तारमक्षेपमात्र भाषा च विद्यते ।

'It is merely an epitome of the large work, and in the familiar language' Dr. Brockhaus translates "nur die Sprache ist gedrängter, um die zu grosse Ausdehnung des Buches zu vermeiden." This is not, however, a

maintaining that the age of the *Vasavadattā* is upwards of twelve hundred years

‘Subandhu, an intimate of none but the virtuous, and a fund of dexterity in framing discourse made up of equivoques in every syllable, indulged with a boon conferred by the goddess of eloquence, constructs the relation’ presented to us in the *Vasavadattā** Such are the terms in which our author introduces himself to his readers, at the same time directing attention to one of the most observable traits of his performance

sense to be divined from his lection any more than it is that of mine The word *bhāṣā* signifies ‘classical Sanskrit,’ as contrasted either with the archaism of the Veda or with the various Prakrits

That investigators in the present day are but imperfectly acquainted with the nature of the *Brīhat kathā* is possibly made patent by intimations to be collected from Hindu writers who touch upon it Jagaddhara says that it treats of ‘Badaha, a well known king’ बृहत्कथा बडाहद्विप्रसिद्धराज कथा । And again बृहत्कथा बडाहकथा । गुणयो नाम कवि । * * तेन किल भगवतो भवानोपतेमुखकमलाद्रुपयुत्य बृहत्कथा निबद्धति वातेन । The *Kathā sarit-sagara* so far as I have examined it, nowhere mentions Badaha, and yet Jagaddhara should seem to speak of him as being the hero of the collection Was he simply retailing an idle tradition? Or can Somadeva have changed the names of the characters in his original? Or is *Brīhat kathā* by chance, a generic title?

In the twenty second chapter of the *Purusha parīkṣā*—written by Vidyapati Thakura, at the instance of Raja Devasinha of Mithila—there is a long story about a king of the name of Badaha The wrath of Vikramaditya, him of Ujjayinī, was stirred on hearing the praises of that monarch rehearsed by a minstrel in the stanza which here follows

विप्रे सन्नुष्टचित्तौ प्रमुदितहृदयैर्षन्दभिलम्बकामैर्
 श्यत्यै सिद्धामिज्ञाषैर्दिग्बनिपतिभिर्वंशतामाश्रयद्भिः ।
 विद्वत्स्यै प्रहृष्टैर्दिग् दिग्भिः सुभटैः काशनाभ्यधमानैर्
 नित्यं सलूपमानं स अर्थात् श्वनिर्दानवीरो बडाहः ॥

It is more than enough for our immediate purpose to add that at last Vikramaditya mounted on the shoulders of a yoke of ghouls paid Badaha a visit and satisfied himself, experimentally, of the manifestation of the virtues which had been magnified by the intrepid bard

* The original is at p 9

That Subandhu took the initiative, among Brāhmanical writers, in putting forth what is essentially an entire volume of puns, is a belief which, on the faith of tradition is generally entertained by learned Hindus. Expressions of a twofold tenor, and the recurrence of similar sounds, are known to have had place, in Sanskrit as fancied embellishments, from the remotest past, and it seems not unlikely that writings like the *Vasavadatta* came to be designated as poems,* not wholly because of their sustained elevation of phrasology, but in some part by reason of their frequent displays of alliteration and their elaborate ambiguity of import. To determine when such works first were candidates for a niche in classification, the most appropriate title by which to denominate them, it may have been sufficient, in the view of Indian nomenclators, to observe that in more points than one, they were marked by a departure from the language of science, and equally from that of practical life and its occasions. Their choice of appellation may, moreover, have been influenced, if not confirmed, as approving itself to a sense of conventional fitness, by the circumstance that these compositions are more or less chequered with verse.

However this may have been, it is beyond dispute that Subandhu's incessant aim is, so to choose and to dispose his diction as to render it susceptible of a diversity of interpretation. To make good this end,—and, to do so, he is content that nine tenths of his story should be parasitical—nothing comes amiss to him. All nature and all art so far as his straitened vision embraced them, are ransacked for matter to minister to the puerile ambition. The very records of his faith are impressed with unsparing avidity, and the gods themselves are not dispensed from the universal conscription †. As might be anticipated, our

* See Colubrooke's *Miscellaneous Essays* Vol II p 134

† No people ancient or modern has wanted for puns and punsters. Everybody is acquainted with the paronomasia according to Matthew *Κάγω δέ σοι λέγω ὅτι σὺ εἶ Πέτρος καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρῃ οὐ κδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν*

was when most polished, is even now but too sensibly declining. An inferior fashion in literature, apparently both the reflex and the consequence of a debased state of society was, only a little later prompt in obtaining the ascendancy and the purity of the classical period, once relinquished was never retrieved. Yet our tale with all its shortcomings could hardly be instanced as a specimen of the Hindu belles lettres at their very lowest stage of degeneracy*.

Among other objects of delineation, the *Vasavadatta* expatiates profusely on the seasons and their vicissitudes, and here if anywhere, our author shows himself though for the most part as an imitator, in his fullest strength. With intent to describe the changes of the year the celestial luminaries day and night sunrise and sunset are overloaded with a thousand quaint epithets and fantastic similes. This topic, however at length exhausted Subandhu always trite becomes witless feeble. The Vindhya and the Narmada with their picturesque

* As the abstract of the *Vasavadatta* will be found in the sequel is little more than a bare outline of the story a few specimens of the author's manner both for better and for worse may not prove unacceptable in this place.

In an instance employing a simile not unfamiliar to writers of our own Subandhu speaks of Vasavadatta's eyes as enough to provoke in spirits of matter they be not wulfs through which festive eros looks out from a chamber's heart. Several pages might be filled with fancifully as jassal as this stirred up and lown's tale. In the end of this sort the result is nothing to be learned if there be not more to be learned. But the glaring bad taste or the absurdity of a part of his conceits is a counterpoise over a lover's soul scanty a heart's pretences. A few examples of his habit as all now be all called. Of King Chintaman it is said that his gems of toe nails were buried in the dirt of his face of the white stone. The range of the beautiful crown jewels of the assemblage of all monarchs. The moon is a cake of butter exhibited by the neatness of the round ivory ball to the great sword the firmament a white fly which the emperor leaves; the crystalline ball is of the great ascetic. The like of this may be instructive but it is not a good one.

beauty and their sylvan haunts, make, to be sure, no unimportant figure in his narrative but the peculiar infelicity of his endeavour to depict them is such as to convince that rocks and rivers, cataracts and highlands, were, to him no source of genuine delight Herein, however, he offers no exception to his countrymen, as a race, in every age Natural scenery, though boundless in variety, is, to the Hindu, an object of impassive incuriosity and unconcern and how indeed must be that type of humanity to which this imputation can fairly be brought home

We pass to the passions And here, likewise, Subandhu establishes no pretensions to eulogy His range of emotions is of the narrowest To portray, with some effectiveness, the perturbations of grief and of despair does not transcend his capacity, and his conception of the terrible and of the revolting is, further, sufficiently vivid But to real tenderness, or sensibility, or to any but mere animal attachment, he is no less completely an alien than if he belonged to another species than that of man In short, it is nothing beyond the voucher of the severest verity to rank him, with his fellow Asiatics, be it in their highest estate, as no better, at the very best, than a specious savage

The *Vasavadatta* being a tale of the sexes, it may be expected to deal liberally in love, or in its substitute On behalf of the heroine of the story, it is to be allowed that, equally with its hero, by a fiction of courtesy, she is rigidly decorous Yet, like all Hindu ladies, as painted by those who know them by proof she is drawn as by far rather an object of desire than of affection Even an African Venus will find her Vulcan, and, similarly, our damsel, to an adorer of her own stamp, strongly swayed by carnal considerations, might well be better than endurable But no one else would, of a certainty, ponder tediously before voting her a paragon of all that is insipid and insupportable

A single characteristic more of our romance remains for animadversion when it shall be submitted, in brief, to the

judgement of the reader. We refer to the indelicacy which tinges it throughout, as it tinges, in some degree,—where it does not, indeed, swell into an absolute quagmire of pollution—nearly the complete compass of the Hindu polite letters. Apology for it is out of the question*. As for the thing itself, it must needs be reckoned on, wherever the people of India are, themselves, with any approach to fidelity, the subject of their own representation.

The following epitome of the *Vāsavadattā* has been abridged from a literal version which was first prepared of the entire story. Its penury of plot has already been remarked on. The language of the original has, in large measure, intentionally been adhered to.

There was once a king, by name Chintāmani,† a follower of Shiva. Impiety, while he ruled the land, was quite unknown, proof by ordeal was disused, and violence was never practised. Compassionate, full-handed, unacerating his evil affections, consorting with the prudent, resting on wise counsels, faithful to his word, a

* The flagrant licentiousness of the *Gita-govinda* need only be suggested to the student of Sanskrit, and Kālidāsa himself is not invariably unexceptionable. The *Vikramorvas'* has justly been emasculated in the English prose translation, where a lover is made to speak of his mistress in specialities forbidden by our modern notions of the becoming.

Professor Wilson would, however, have persuaded the civilized world that to avoid immodesty is simply a timid conventionalism. "What is natural," in his own words, "cannot be vicious; what every one knows, surely every one may express, and that mind which is only safe in ignorance or which is only defended by decorum, possesses but a very feeble defence and impotent security." * * * I am anxious that the Hindus should have justice done to them, and not be held up to the world—as they have been by a mistaken, and I am afraid, a spiteful zeal—as monsters of impurity." *Cloud messenger*, 1st ed., p. 79.

† Colcbrooke in his account of the *Vāsavadattā* calls Chintāmani "king of Kusāmaspurā;" thus confounding the city of the heroine—as will be seen—with the abode of the hero. *Miscell. Essays*, Vol. II. p. 131.

standard of merit, and a terror to his foes, he eclipsed the glory of all who had gone before him

And this king had a son, Kandarprajetu Like the tree of paradise, he was the delight of such as sought his protection Spirit, condescension, and a genial sympathy were comprehended among his many virtues His sagacity secured him from deception, and his affluence was freely bestowed in acts of genuine beneficence The learned had, in him, a friend, and he signalized his sense of religion by a marked devotion to kine and Brahmans This sum of all accomplishments, comely as Kamadeva, was, of course, the admiration of discerning damsels far and near

The youth, our hero, had a morning dream,* and in this dream he beheld a virgin Her age was rather less than

* Dreams at dawn are accomplished within ten days, says a nameless oneirologist referred to by Sivarama See p 44

One authority decides that dreams in the first watch of the night have their fulfilment within a year, those in the second, within eight months, those in the third as above, and those at the time of driving the cows a field after milking immediately But by a serviceable proviso, dreams while one is ill from derangement of any of the humours are undoubtedly delusive I give the original

सप्राध्याय प्रवक्ष्यामि प्रथमे प्रहरे विभा ।

बत्वरान्ते तु फलद प्रोक्त सुखरोत्तम ॥ १ ॥

द्वितीये प्रहरे दृष्टमष्टमासफलप्रद ।

तृतीये तु विमास स्यादक्षणे दमभिर्दिने ॥ २ ॥

गोविचर्जनकाले तु फल तात्कालिक श्रुतम् ।

वातपित्तादिरोगार्तदृष्ट मित्या न सम्य ॥ ३ ॥

Thus opens the *Swapnadhyāya* of Kavindra Hari who dwelt on the banks of the river Krishna

In the fortieth couplet of Brihaspati's *Swapnadhyāya*, Hari's eight months are changed to six Elsewhere, not only is this variation maintained but visions of the fourth watch are propounded as coming true within about as many weeks So asserts the learned Jayadeva son of Durlobha

eighteen years, and, in providing her with perfections, the craft and the resources of nature had been exhausted. Her face was a second moon, and her waist was reduced to a span by grief at not being able, from the intervening fullness of her bust, to enjoy its aspect. Lips like the ruby and the glow of evening, teeth that rivalled pearls, a nose whose ridge seemed the needle of a scale to weigh them, eyes which spoke a language that needed no interpreter, and eye lashes whose full play was impeded by her ears such were a few of the charms of this consummation of all loveliness.

While drinking in this enchanting vision, sleep, seized with envy, forsook Khandarpaketu, though he had served her long. Wild with grief at the departure of the apparition, his feelings overpowered him. With outstretched arms, he implored its return, but to no purpose. Denying all entrance to his servants, barring the doors, and abstaining from refreshment, a day and a night passed away, while he vainly longed for its reappearance.

At the end of this interval, his confidant, Makaranda, obtaining access to him, expostulated with the love sick swain. His friends were lamenting his condition, and, on the other hand, it was matter of gratulation to his enemies. But the homily of this didactic monitor had small effect, and Khandarpaketu had little to reply, save that advice was inopportune, and that he was no longer master of his actions. Conjuring Makaranda, by their mutual attachment from childhood, not to forsake his fortunes at this conjuncture, and receiving assurance of his fidelity, the prince, accompanied by his companion, privately left the city.

Acharya, in the fifteenth and sixteenth stanzas of his *Swarna chintamani* lithographic edition of 1918.

Khandarpaketu's somnial fancies not having been real, so far as we can judge for many times ten days the scientific conclusion must be, that he was out of sorts, and that his dream was simply impertinent.

When they had pursued their journey some hundreds of furlongs, the Vindhya mountains* at length appeared in view.

* In depicting the Vindhya range, Subandhu allots to it Pulindas, Kirátas, and S'abaras.

Professor Wilson says that, "In vocabularies, the term Pulinda is applied to any forest or barbarous tribe." * * * "The Pulindas of Ptolemy extend along the banks of the Narmada to the frontiers of Larice, which corresponds generally with Guzerat" Quarterly Oriental Magazine for June, 1824, p. 231. Afterwards he asserts that, though their designation imports barbarous tribes in general, the Pulindas are met with "especially in the mountains and forests across Central India, the haunts of the Bhils and Gonds. So Ptolemy places the Pulindas along the banks of the Narmada, to the frontiers of Larice, the Láta or Lar of the Hindus; Kandesh and part of Guzerat" *Vishnu-purána*, p. 186, note 15. Again: "The country of Láta was better known, apparently, to ancient than to modern geography, being the Lár or Larice of Ptolemy, and applied to the country south of the Nerbudda, and along the Tapti, corresponding with Nimaur and Kandesh" *Das'a-Lumtra charita*, Introduction, p. 11.

The same writer says that "Kirátas may come from any part of India. They are known, in classical geography, as the Cirrhadae" *Select Specimens, &c.*, 1st ed., Vol. III, p. 61, or 2d ed., Vol. II, p. 179. The Rev. Dr. Mill, reflecting on this as a definition of the people originally so called, says that there is "little reason for ascribing a vague or uncertain site to the Kirátas or Cirrhadae. The most accurate of ancient geographers, by whom alone the name, in its correct form, was given to the western world, has, in the twelfth chapter of his sixth book, fixed, with singular precision, the position of these mountaineers with respect to other Sogdian tribes, viz., on the eastern side of the Oxus, not far from its source in the Paropamisus mountains, near where their range meets that of the Indian Caucasus, and not far from where Alexander fixed the site of the last of the cities called by his name, before he invaded India. Thus, the Kirátas are north of the Bactrian tribes, and due west of the Sacae, in the parallel of about 37° N, agreeably to what might be inferred from the Indian history preserved in the *Mudrá ráshasa*. *** I will only add that these same Kirátas seem laid down, under the name of Cirabae Indi, along the Imaus range, towards the north, in that curious monument of antiquity, the Ptolemaean Map [Sect. vii, a *Paralocis* (परलोकैभ्यः?) *Scythis usque ad finem Asiae*]" *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1833, p. 336.

The sun was about to set as they entered a wilderness. Makaranda cast about for fruits and roots, and found them, and

To Professor Lassen's thinking, the author of the *Periplus of the Erythraean Sea* speaks of the Kiratas as being barbarians in general. See the *Indische Alterthumskunde*, Vol I, p 391, foot note.

Professor Wilson, to whom I return elsewhere lays down that "by Kiratas, foresters and mountaineers are intended, the inhabitants to the present day, of the mountains east of Hindustan" his text declaring that "on the east of Bharata dwell the Kiratas" *Vishnu purana*, p 170 See, also, *As Res*, XIV, pp 428 and 430. In his latest utterance on the point under discussion, while treating of the geography of Ptolemy,—which, as we have seen, stations the Cirrhadae near the Oxus—he says "we can scarcely doubt that we have, in Kirrodes"—[Kirrhodecis, rather, the reading of the *Codex Palatinus*] the same with the Cirrhadae—"the Kiratas, or foresters and mountaineers" *Ariana Antiqua*, p 160 Their locality, in this direction, no less than to the east of India had, long before, been made known by Col. Wilford See *As Res*, Vol III, p 301, and Vol VIII, p. 339

But Dr Mill says, at the place where an omission is marked in the passage quoted above "The existence of a country called Cirrhada, east of the Delta of the Ganges, the modern kingdom of Arracan, might lead to some confusion. But, in the position of the tribe of Cirrhadae by Ptolemy, there is no ambiguity and his error, in making the latitude of this and the circumjacent places too far north by about 1°, is no impeachment of the accuracy of his *relative* description obtained from the routes of the mercantile travellers of his day" Professor Wilson had formerly written, of the site classically adjudged to the Cirrhadae, whom he took to be the inhabitants of Cirrhada "Ptolemy places them immediately east of the Ganges, to which they may possibly have extended, but he has a tribe that bears a designation of precisely similar import, the Sabara, upon what appears to be the Mahanadi river. The classical Kirrhadae are, beyond question the Kiratas of Sanskrit, and the Sabara, the Savaras [read Sabaras] of the same; foresters and mountaineers uncivilised barbarians" *Mackenzie Collection*, Vol I, Introduction, p 121

The inference is, that, whether Ptolemy knew certain people to the east of India to be called Kiratas, or not, such was their designation, at one period, in the speech of their neighbours, and so at another period, and perhaps at the same also a tribe living far to the north west was designated. A mistake of ignorance gradually growing into popular pre-

the prince partook, with relish, of the homely fare. A bed of young branches was then prepared by his attendant. Our hero accepted it for his couch, thought of the lady in the vision, and slumbered.

The night, however, was advanced only half a watch, when Kandarpaketu's repose was interrupted. Hearing, in the top

valence, may account for the word "having eventually been so enlarged in scope as to comprehend mountain barbarians as a class. Something in the same way, the natives of this country, in spite of their numerous diversities, are known, among our English soldiery, by the universal term of 'Moormen' or 'Moors'. Again, the Hūnas were a race of Hindus, Kshatriyas and it may yet be shown that the Huns were called, in India, by the same appellation.

For the Kiratas, as deformed pigmies, on the word of Ctesias, see Dr E. A. Schwanbeck's *Megasthenis Indica*, p. 65.

In a curious passage of the *Atareya brāhmana*, VII, 18, the Sabaras and Pulindas are characterized as descendants of Vis'wamitra, the Vaidika sage. Dr Rudolph Roth, *Zur Litteratur und Geschichte des Weda*, p. 133.

Subandhu, on bringing his hero towards the Revu, or "Nerbudda," launches into a long episode on its belongings. Among the creatures frequenting its banks and waters, he takes note of the *jala mānushi*, or mermaid, and of the male animal or merman, three several times. The commentators are quite at a loss what to make of them. For their supposed hostility to the human species, see the *As. Res.*, Vol. XIV, pp. 427 and 428.

To go back a little as our travellers approach the Vindhya hills, Makaranda sees a lion, upon which he finds relief in a brace of stanzas. The author has, without doubt, spent his best strength on this essay at the poetical, and it might seem unjust to him to pass it by in silence. A literal translation, accordingly, follows: "Behold! a lion—with the fore and hinder halves of his admirable form *alternately displayed to view*, as he ascends and descends, the end of his tail, slightly curved resting on his stiffly braced back, his huge cavernous mouth crowded with sharp fangs, bristling his mane, with ears erect, fierce of aspect—springs on a lordly elephant. Moreover with pricked ears, inspiring awe by his sudden fierceness, his mane all quivering, terrible from his front, formidable with its ruthless appearance, his tail inflexibly upraised, *such that even in a picture he would baffle presentment, with all his limbs crouched for a spring; the lion fastens on the temples of a noble elephant, screeching, among the arbours of the mountain.*" See pp. 103 and 104.

of the rose-apple tree under which he lay, a pair of birds, a *suka* and a *sáriká*,* engaged in earnest conversation, he proposed to his companion to listen to their colloquy † “Wretch,” cried the bird of tenderer sex, in tones tremulous with choler, “you have been dangleing after some other *sáriká*, that you have only just come home. If not, why were you away so late?” “My dear,” solemnly replied her mate, “this day have I heard and pondered a transaction most unprecedented: and thus do I justify my tardiness in returning to our nest.” The *sáriká*'s curiosity was piqued to know the particulars of what the *suka* hinted at; whereupon he related as follows :

“Hard by the Ganges stands the city of Kusamapura,‡ embellished by the dread *Vatálí*, a form of the goddess *Durgá*. Of

* Professor Wilson, in his Sanskrit Dictionary, calls the *suka* “a parrot,” but makes the *sáriká* to be a bird of a different species. In our story they are matched. There is a note on these birds in the Professor's translation of the *Megha-dúta*. The *baka* and the *balika*, which are also heterogeneous, are similarly associated by the Hindus.

† Colebrooke says that “*Makranda* overhears two birds conversing” *Miscell. Essays*, Vol. II, p. 131. Both the travellers overheard their discourse, and *Kandarpaketu* sooner than his companion.

‡ Colebrooke, confidently following Sir William Jones, says, of Kusamapura, that it is the “same with *Patalipura* or *Pataliputra*, the ancient *Pali* bothra, now *Patna*. *As. Res.*, Vol. IV, p. XI.” *Miscell. Essays*, Vol. II, p. 131. In the *Mudrá rāshasa* drama, *Pataliputra* and *Kusamapura* are one and the same, and so they are in the vocabulary of *Hemachandra Jagaddhara*, one of the commentators on the *Vásavadattá*, alludes the ensuing line, to the same effect.

कुसुमं पुरमित्याह. पुर पाटलिपुत्रकम् ।

That *Pataliputra* was, at all events, very near the present city of *Patna*, is now generally admitted. Professor Wilson says “The terra *Pashpapura*, the Flower city, is synonymous with *Kusumapura*, and is, essentially, the same with what should probably be the correct reading *Patalipura*, the Trumpet-flower city. A legend as old as the eleventh century, being narrated in the *Katák-sarut-sjara*, published and translated by Mr. Brockhaus, has been invented to account for the name *Pataliputra* but this has

of many principalities, proposed that his daughter should choose, at her pleasure, a husband from among them

"The time having arrived, Vísavadattā ascended a dhus whence she could survey the numerous suitors for her hand. Election from the brilliant concourse might well be baffled. Yet all alike were rejected, and she withdrew disappointed.

"That very night, however, sleep brought before her the realisation of her ideal, a youth faultless in symmetry and feature. Not only, in the vision, did she see the person of her lover, but she was made aware that his name was Kandarapaketu, and that he was son of King Chintāman.

"The day broke, and it beheld her disconsolate.* The assiduities of her maidens† brought her no alleviation. First, she would have found, in sleep, oblivion of her miseries. but sleep came not at her bidding. Then she regretted that all her organs had not been made eyes, for the more effectual contemplation of her lover. Cruelty succeeding to tenderness, she next hoped that his distress was as poignant as her own. Last of all,

* Subanhu here puts into the mouth of his woe-begone heroine a string of metaphors, for some of which if they were not immemorial commonplaces he may have had Bhavabhūti under contribution. The reader of Sanskrit may compare pp. 185 and 106 of this work with a passage near the beginning of the fifth act of the *Malatī mādhavī*.

† *The Laws of the Mūryas* II, 33, as translated by Sir William Jones, enounce that "the names of women should be agreeable, soft clear, captivating the fancy, auspicious, ending in long vowels, resembling words of benediction."

Among Vísavadattā's damsels and others spoken of in this tale are Anangalekhā Avantisenā, Chapatā Kuntimatī, Kalashā Kalikā Kurnujikā, Kisorikā Kānchānkā, Karpūrikā Keralikā Lavaṅgikā Mañjanantārī, Malayā, Madanāmalinī Muralikā Mṛnālikā Pravālikā Pallavikā Sattivantā Sanjivikā Śringhāramantārī, Tarangantārī Tāmilikā Vilāsantārī and Vāsantasentī.

To a Hindu ear their euphony is perfect, and what we should call their monotony is not accounted a blemish. All are a guthrie!

she swooned and her ladies in waiting could do no less than imitate her

“Consciousness restored, she wandered, unresting, about the garden. Ever dwelling on the thought of Kaudarpaketu, she blessed the places that had been graced by his presence, she traced auspicious tokens in the very letters of his name; and, in short, she was fast going mad, agreeably to the most approved canons of romance.

“Matters having reached this pass, her confidante,* Tamáliká, after due consultation, resolved to set out after Kandar-paketu, and to learn whether the sentiments of her mistress were reciprocated. “We have travelled in company,” concluded the *suka*, “and she is, at this moment, beneath our tree.”

Makarandra, springing up, delighted, immediately conferred at length with Tamáliká. With an obeisance, she then delivered to the prince a letter† which she had brought from Her Royal Highness. The substance of this modest billet was, that, if even the heart of her who has, with her own eyes, witnessed an admirer’s passion, may be allowed to hesitate, surely she who knows of such passion only from a dream may well suspend her conviction of its reality.

The grateful Kaudarpaketu involuntarily embraces the welcome ambassador, and, during four and twenty hours, plies her with a thousand enquiries. Under Tamalíká’s guidance,

the prince and his attendant then proceeded towards Kusumapura, which they reached after nightfall

The prince and princess meet in a pleasure-house of ivory, in the garden of Sringaras ekhara, and the dainty couple, at actual sight of each other, faint away for joy * The author, who generally leaves little to be supplied by the imagination of the reader, formally resuscitates them, and, seated side by side, their first interview commences

What they said, and how they said it, we are permitted to judge for ourselves. But Hindu love scenes must, from the very texture of Hindu society, partake largely of mute eloquence. and that Subandhu, at this crisis, husbanding his customary luxuriance, is satisfied with intimating a pause in the business of the story, can be only a strict conformity to nature as he knew it.

Kalávati, a vessel of all confidence, here accosts Kandarapaketu. As for the tortures which her mistress had endured on his behalf, she assures him that, if the heavens were a tablet, the sea an inkstand, the longevous Brahmá the amanuensis, and the King of serpents the narrator, still only a trifling part of those agonies could, with difficulty, in the course of myriads of ages, be recorded or rehearsed † The present, for this and

* Subandhu is almost as partial to syncope as Dante in the Inferno

The royal lover, it may be remarked indulged in a searching gaze at the princess, before parting with sensation, and it should not be omitted that the first thing he observed about her, preeminently worthy of admiration, was her legs

† Of this style of hyperbole it would be easy to produce numerous examples. See Ch XVIII of the Quran, and Chaucer, for two familiar instances. It is to Rabbi Mayir ben Isaac that we owe the direct original of the following verses, whose principal demerit is that they are miserably hackneyed

Could we with ink the ocean fill
 And were the heavens of parchments made,
 Were every stalk on earth a quill,
 And every man a scribe to traile

abandon his purpose of self destruction. He listens, and desists.

Withdrawing some distance inland, he takes up his abode in the jungle, and for months has no sustenance save what he finds ready to his hand. The rainy season, in the meantime, came and passed, but wrought no change in his fortune.

The autumn is, however, to requite his patience and his trials. One day, while roaming about, an effigy in stone arrests his attention. Remarking its resemblance to his mistress, he places his hand upon it. Transformed to life, Vāsavadattā stands before him.

She relates her story. Kandarpaketu was still sleeping in the bower when she awoke. His hardships had transcended the powers of speech and of conception. Abstinence had worn and emaciated him, and she would go in search of fruit for his refreshment. As she strays through the grove, she suddenly comes upon an army in the act of encamping. Was it that her sire had sallied forth in quest of her? Or was it that the father of the prince had arrived there in pursuit of him? Thus was she speculating, when the leader of the strange force, who had been forewarned by one of his emissaries, came running towards her. At the same instant, a Karita general, who, attended by his army, had been hunting in the neighbourhood, and who had likewise been told of her by a scout, joined in the chase.

Divided between perplexities what was she to do? If she fled to the prince, who was unarmed, he, no less than herself, would certainly perish, and if she forbore to flee to him, still she at all events, would fall a victim.

But the two savages, on a sudden discerning that they were rivals, like vultures competing for the same quarry, rushed each upon the other, their respective adherents following their example. Profiting by this diversion, Vāsavadattā made good her escape.

Close to the scene of the battle was the retreat of a holy

recluse It was ravaged in the course of the engagement, while he was gone to collect blossoms for his devotions Returning when all was again quiet, at sight of Vasavadattá, he imputed it to her that his hermitage had been wasted In his wrath he pronounced a curse upon her she was to be turned to stone Relenting, however, at the grievous misery which he had occasioned, he at once mitigated his malediction Its effects, far from being perpetual, were to cease whenever she should chance to be touched by the hand of her lover

Makaranda just then shows himself Taking him in their company, Kandaripaketa and Vasavadattá turn their steps towards the metropolis of King Chintamani Their adventures were concluded, and their after history was one of unalloyed enjoyment *

Eight copies of the text of the *Vasavadatta* were collated for the edition now published Most of them belong to myself Four out of the whole bear the dates of their transcription These are

B	<i>Samvat</i> 1695, 'or A D 1638	f
C	' ,, 1698, ,, ,, ,, 1641	
D	<i>Saka</i> 1756, ,, ,, ,, 1834	
H	<i>Samvat</i> 1815, ,, ,, ,, 1758	

Of the remaining four copies, two present no appearance of having been transcribed within the last century, and the other two may be still older These eight manuscripts might be divided into three distinct classes, at least The most trustworthy of all is A, B and C coming next G and H are of little value † D

* All my MSS but one qualify the delights of the fortunate pair by an epithet which the commentator with commendable delicacy, if with perilous criticism, chooses to discard as an adulteration

† C abounds most freely in supposititious additions See pp 106 130, 272, 280, and 297 Next in this respect stands D as at pp 241 and 243 Then follows B See pp 106 and 130

Our commentator Sivarama here and there has a sentence which is unceremoniously certified except by his own warrant Such is the case at p 122

is written in the character of Bengal the rest are in the Deva nâgarî

The commentary which accompanies the text is the *Darpana*, or *Kanchana darpana*, by Sivarâma Tripâtîhun Three complete exemplars of it have been carefully compared They are all undated, but none of them seems to be very recent

Our scholiast's history is unknown over and above what he himself communicates in a bare enumeration of some of his ancestors, beginning with his grandfather Trilokachandra's younger son was Krishnarâma an astrologer, who in turn, had four children, all males The eldest of these was the annotator, whose brothers in the order of birth, were Govindarama, Mûkundarama and Kesavarama

Sivarâma's family has not distinguished itself in literature, nor is he himself certainly known to have written more than three works besides his elucidation of the *Tasaradatta* † One of these is the *Dasâ kumara bhushana*,* which explains the *Dasâ kumara charita*, another is the *Lakshmi nuâsubhûdhana* ‡ a collection of *Unâdi* derivatives, with definitions, and the third is a short treatise on the poetic sentiments, the *Rasa ratna hara*, in one hundred and two couplets I have a copy of it It is referred to five times in the *Kanchana darpana*, † which it may be contians an allusion to a fifth composition of the same author §

His commentator's citations of works and writers undoubtedly modern will assist, when their dates are established, in settling his own He quotes, for instance, from the *Lasantara*

It will be observed that no account is here made of G The reason is that if any one of my MSS has been altered after Sivarâma it is this

* Named at p 29

† I am told that it has elicited a commentary It is cited in the *Tattva bodh* of Inândra Sarawati whose preceptor was Namanîtra Swamî The *Tattva bodh* explains Bhattoji Dikshita's *Siddhanta Lakshmi*

‡ At pp 49 193 26 and 207

§ See p 278

jiya,* the *Alankara selhara*, the *Kosa sūra*, Bhanu,† Trivikrama Bhaṭṭa,‡ Udayasankara Paṭhal a § and the lexicographer Mahiṣa || If Mahiṣa wrote in 1373, Sivarama must be still more modern

Sivarama, to a most unusual extent for a scholiast in Sanskrit, has recourse to the living languages of the country, in explication of terms found in his original His preference is, of course, for his mother tongue, the Hindi but, in a good number of instances, he also introduces words from the Marahaṭṭi and the Gujarāṭi

Another expositor of the *Jasavadallā*, and a precursor of Sivarama, is Jagaddhara, in the *Tattva dīpni* Of this work I have had no less than seven copies, one of which was in the Tailanga character Jagaddhara as compared with Sivarama, though he oftener takes note of various readings, is more diffuse, is equally fanciful, and resorts less frequently to authority in justification of his comments His errors are freely exposed by his successor, and not invariably with unexceptionable courtesy As I understand his introduction, he was not the first annotator of Subandhu None older, however, seems to be now known

* Or *Yasantarāja śloka* by Yasantarāja Bhaṭṭa son of Sivaroja || *stāṭa an i Satyavati* It is a metrical treatise on omens comprising two thousand couplets written at the instance of one Anjala.

Other similar compositions which I have had occasion to examine are the *śloka śāstra* of an anonymous author; and the *Cāndromīlana* by a *śālopanala* who gives his own name to his compilation The latter has been explained by one Sivadatta in the *Cāndromīlana-dīpni*

† Perhaps Bhanulatta Māra author of the *Rasa manjarī* and *Jasataraṅga*

‡ He wrote the *Nala kampa*.

§ See p. 213

|| I have seen a vocabulary entitled *Adarika ratas tala* the name of whose author I make out with some slight to signify to be Mahiṣa It was composed in the year 1120 of an unspecified era, but likely to be that of Vikramāditya or else Śalivahana's. It was written then, in A D 1373 or in A D 1504

Jagaddhara, to judge from one of his titles, that of *Dharmá-dhikárin*, held the position of judiciary to some chieftain. His father was Ratnadhara; and his mother's name was Damayantí. Ratnadhara was son of Vidyádharma, son of Gadádharma, son of Rámadhara or Rámes'wara, son of Vedadhara or Vedes'wara, son of Chandes'wara *

Besides the *Tattwa-dípiní*, Jagaddhara has written commentaries, which are held in deserved esteem, on the *Málati-mádhava* and *Vení-sanhára* dramas. Copies of each are in my possession.

Certain quotations which occur in Jagaddhara's works may indicate, on further inquiry, an exact period which he cannot have antedated. Such are those from the *Gíta-govinda*, the *Dhátu-sangraha*, the *S'abda bheda*, *S'abda-prakás'a*,† *Ratnátali*, and *Uttara-tantra* vocabularies, with those of Vala and Vindhyaśásin, and the rhetorical disquisition of Mattanága.

* The few particulars which are stated respecting these persons may prove worth repetition. Jagaddhara prides himself especially on his proficiency in poetry and dialectic; but he would not be counted ignorant of other branches of learning. All the ancestors of our author, whom he names, from Vidyádharma upwards, except Vedes'wara, are alleged to have excelled as Mímánsakas; and several of them are said to have distinguished themselves by their logic also. Gadádharma resided at Videhanagara, which is supposed to be in Mithulá. Chandes'wara obtained possession, by gift from one Durlabha, of the village of Suragana. Rames'wara is mentioned as an inhabitant of the town of Yurúma, if this be the correct reading; and something more is said of him, which I am not able to enucleate.

† By the *S'abda-bheda*, or by the *S'abda prakás'a*, may be intended the *S'abda-prabheda* of Mahes'wara Kavi, a collection of words of various orthography, in 450 couplets. But S'ivarama refers to the *S'abda-bheda-prakás'a* several extracts which Jagaddhara professes to take from the *S'abda-prakás'a*. The *S'abda-prabheda* is not to be confounded with the *Vís'wa-prakás'a*, likewise by a Mahes'wara. I have seen an imperfect copy of a *S'abda-prakás'a*, which was digested by order of some Muhammadan of note, vaguely spoken of as Khana Nripati. The copy was transcribed in Samrat 1575.

A third body of annotations on the *Vāsavadattā* is from the pen of a physician called Narasinha, as I hesitatingly read the name in the sole copy of his notes to which I have had access. The author was, presumably, a native of Bengal, and my manuscript of his work is in the character of that province.* This commentary is of small value, and is busied very much more with pointing out the figures of rhetoric which Subandhu exemplifies, than with anything else. Of Narasinha's age little can be said positively. One of his few authorities is the *Uttara-tantra*. He may have succeeded Jagadhara and Sivarāma, and he probably did; but he does not allude to them, while he speaks of one Vidyāsāgara in a manner to induce the conjecture that he may once have laboured as an interpreter of our story.

Whether there are any more sets of scholia on the *Vāsavadattā* than those which have been gone over, it is impossible for me to say. But I may as well add that a rumour has reached me of the existence of another, attributed to Kṛishṇa Bhaṭṭa A rīe †

* Narasinha's text agrees, very generally, with that of my manuscript D, and this manuscript is not seldom peculiar. The learned of Bengal have, indeed taken most unwarrantable liberties with more than one monument of Sanskrit literature. Such is the case notoriously, with the *Rāmāyana* of Valmiki. It is no wonder, then, that Subandhu has not escaped the effects of their evil habit of tampering.

In one instance, Narasinha admits in exchange for about two and a half lines of the text, as now printed a passage quite different, and which, possibly, may be of many times its extent. For his commentary, besides not being a perpetual one, is most irregularly proportioned, in point of copiousness to the parts of the original which it takes up. The clause alluded to, in place of which the unique reading of Narasinha is substituted, begins with *नन* and ends with —*विभवे*. See pp 293 and 394.

† A Marahattā, of Benares; son of Ranganatha, and pupil of one Hari. Among his works are huge commentaries on the *Nirṇaya nḍhu*, *Gāḍādhari* and *Jagadīś*. The second is called *Kāśīśā* or *Gāḍādhari tīrtī*, and the third, *Manuśā* or *Jagadīś tīrtī*. The *Gāḍādhari* is by Gadadhara Bhattacharya; the *Jagadīś* by Jagadīś Tarkānāth Bhattachār.

The commentaries of Jagaddhara and Narasinha have been carefully searched for various readings of the text, and all that seemed to merit notice have been consigned to the foot of the page. Due heed has also been paid to the citations from Subandhu which are scattered over the *S'arngadhara-paddhati*,* since they embrace, with few reservations, all his attempts at versification. Ráya Mukuṭa and Vedánti Mahádeva, the lexicographers, have, further, been of aid to me, as reproducing, verbally, a number of passages and phrases from the text of the tale

ya They annotate, respectively, the whole, and a part, of the *Didhiti* of Raghunatha S'romani Bhattachárya, which consists of notes on the first two sections of Gangesa Upadhya'ya's *Tattva chintámani*, a celebrated treatise of N'yaya philosophy

* This is a voluminous miscellany, containing, with other matters, a poetical anthology. Its author is S'arngadhara, who dates his work in *Sameat* 1420, or A. D. 1363. S'arngadhara was son of Damodara, son of Raghava. The last had two sons in addition to Damodara, Gopala, senior to him, and Devadasa, his junior. S'arngadhara had two younger brothers, Krishna and Lakshmi bhara. Raghava Deva, the author's grandfather, lived at Sakambhari, and was highly considered by Rája Hammira, the Chauhan. Hammira reigned from A. D. 1325 to 1351, according to one authority, while another, Col. Tod, says that he came to the throne in 1300. *As Res.*, Vol. V., p. 192. *Annals of Rajasthan*, Vol. I., p. 269.

S'arngadhara's readings of the *Vásavadatta* are not always in punctual accordance with my manuscripts. For example

अविदितमुषापि सुकमेर्भणिति कर्णेयु किरति मधुधाराम् ।

Compare the first line of the eighth page

In another collection of elegant extracts, by Venúdatla, son of Jagajjivana, which was compiled in or after the time of Shah Jahan, I find a single couplet attributed to Subandhu

अथमात्तापटतिज्ञा कुशासनपरिमहा ।
म्राद्धीव दौजनीभंसद् वन्दनीया मनेषम्रा ॥

Padya venú second taranga

But this is not in the *Vásavadatta*; our Subandhu is not known to have written anything else, and we have no other proof of a second author of the same name. An inadvertence in Venúdatla's appropriation of this stanza may reasonably be suspected.

There is said to be a version of the *Vásavadattá* in Bangálí, the work of one Madanamohana Tarkálinhára. I have never seen it. The story has not, to my knowledge, been translated into any other Indian language.

The Sanskrit portion of this volume was printed in Calcutta, the editor being at Ajmere, and correcting the press over an interval of eleven hundred miles. But for this circumstance, the errors of impression might have been fewer than they are.

In connexion with the present undertaking, I have to acknowledge the kind offices of Pandits Bálakrishna Khandakar, Viṭṭhala S'ástrin, and Rámanátha Páṭhaka

Fort-Saugor · Aug. 2, 1857.

ADDITIONS AND EMBELLISHMENTS

P. 8, notes, l. 24. In a second commentary on the *Bhaktámara stotra*, this tale is told rather differently, and with biographical additions. Bāṇa was son-in-law of Mayūra. An earnest literary rivalry springing up between them, their respective eminence as poets was arbitrated by the goddess Saraswatí herself. The palm was awarded to Mayura, but with the assurance that his odds were of the scantest. The kinsmen then became reconciled.

It was in consequence of the imprecation of Bāṇa's wife, that her father, Mayūra, became a leper. At Vriddha Bhoja's instance, he propitiated the sun with a poem. The luminary stooped from heaven, and he was healed. As for the wonder-working Manatunga Súri, who was also known as *Devá-cháryapátra*, 'the fillet of the preceptor of the celestials,' it is gravely enunciated that some authorities load him with forty-two chains, while others reduce the total to thirty-four. The precise number of padlocks that were hung on the door is not specified.

Four miles from the city of Bhopal I have discovered an inscription, only in part decipherable, dated in *S'aka* 1017, in which notice is taken of one Mánatunga Bhattachárya.

I have assumed that Vriddha Bhoja must be understood to intend Bhoja the elder. We have here to do with a king. Bhoja is clearly discriminated from Vriddha Bhoja, in Bhava Mis'ra's *Bhava-prakáśa*. The prefix Vriddha, when used of a writer, has, as stated by Colebrooke, a very peculiar acceptation. Remarking on the ancient legal standards of the Hindus, he

speaks of "several works being ascribed to the same author, his greater or less institutes—*brihat* or *laghu*,—or a later work of the author, when old, *vṛiddha*" Thus, we find citations from Vṛiddha Manu, Vṛiddha Śātaṭapī, Vṛiddha Yājñavalkya, Vṛiddha Aśpastambī, and Vṛiddha Pītāmaha. Vṛiddha Susrūta denotes, however, I suspect, the more ancient of two Susrūtas.

P 8, notes, l 33 Substitute as follows. During the time of Lakṣmīdhara,—son of Udayāditya, son of Bhoja,—a grant of a village was published by his younger brother, Naravarma Deva. Its date is A D 1104. Lakṣmīdhara's reign was then near its close, but Naravarma lived, &c.

In one passage of the grant here mentioned, we find—on conjecturally supplying the first syllable—Śrīlakṣman, necessitated by the metre, as a substitute of poetic licence, for Lakṣmīdhara.

The Marwātī translation of the '*Śiṃhasana dvaitins'atī*—if such an authority be worth anything—represents Bhoja to have been reigning in *Samvat* 1060, or A D 1003. With greater probability, Bhoja is found spoken of as contemporary with Karna of Chedi, against whom Bhīma Deva waged war between A D 1022 and 1072. *Rās mala*, Vol I, pp 83 and 90.

P 9, notes, l 12 Add: "Munja and Bhoja, princes of Dhār, in the ninth and tenth century." As Res, Vol XVII, p 282. So too writes Professor Wilson.

P 10 notes, l 4 ab infra For '*Vārtika*' read '*Vartika*'

P 12, notes l 4 For '*Viśhnu purāna*' read '*Viśhva purāna*'

P 12, notes L 6 Since sending to press the account of the *Harsha-charita* which there commences, I have procured a third copy of that work. Like my other exemplars, it is incomplete but it contains several chapters more than they, and it is very much more legible and intelligible. I dare say the manuscript is three or four hundred years old. In preparing the following additions and rectifications, I have also enjoyed the advantage of consulting the first two volumes of M Stanislas Julien's *Voyages des Pèlerins Bouddhistes*, which has been so generally, but most deservedly, eulogized by Professor Max Müller. I am indebted to M Julien, and, in turn, while confirming much that he has said it may be that I can furnish him with a few small hints.

The wife of Chayavana was Sukanyā, daughter of King Śāryati. Dadhīcha had a friend Vikukṣhi. Sarasvatī's parents were Brahma and Savitrī. For Sarasvatī read Sarasvati. The Vatsyāvana spoken of is called a *manu*.

Instead of Mahālatā, my new manuscript has Mahābhāradatta, and the name of Chitrabhanu's wife is read Rashtradēvi, not Rajyadēvi.

Among the companions of Bana, as a young man, were Bhadra and Narakāyana, not Bhadrānārāyana, and, apparently, he and Harsha were acquaint-

ed in their boyhood Ganapati, Adhipati, Tarapati, and Syamala, were his cousins german, sons of his father's brother विद्वयपुत्रभ्रातर ।

Pushpabhu I do here find, in my new manuscript, in place of Pushpabhuti, the remote ancestor of Pratāpas'ila Harsha's guest, son of the king of Malava should seem to have been a hostage

From Yashtigiri Bana passed to the town of Manipura The court of Harsha I have wrongly placed in the country of Srikantha This was the native province of Harsha's ancestor Pushpabhuti My attempt to identify it with Kanvakubja I also retract It is explicitly stated that the region of S'rikantha comprehended the town of Sthānawāra that is to say, Sthaneswara, or Thanesur S'rikantha is with scarcely a doubt the Sou-lo k'in-na, which M Julien has unriddled into Srughna Voyages &c., Vol I, pp LVII, 105, and 416, and Vol II, pp 211—219 All that is yet known of Srughna appears to be derived from examples given in the grammars One of the gates of Kanvakubja was so called, as leading to it

I now return to Pushpabhuti In religion, he was a Śaiva, and one Bhairava A'charya initiated him This Bhairava, a *maskarin*, had two disciples, Patālaswamin and Karnatala, and a friend Tittibha Eventually he became a *vidyādihara*, or aerial demigod

Pratāpas'ila, or Prabhakaravardhana, as he is likewise distinctly entitled, was a worshipper of the sun It is intimate that, among his exploits he subdued the Hunas, with Sindhu, Gurjar, Gandhara, Lata, and Malava
 क्रमेणोद्वादि हण्डरिणकेसरो सिन्धुराजशरो गुर्जरप्रजामरो जात्याराधिपगन्धर्विप-
 पाकलो छाटमालवछच्छोसतापरशु ।

His family consisted of three children, two sons, Rajyavardhana and Harsha or Harshavardhana, and a daughter, Mahadevi or Rajyas'ri Krishna, who sent a messenger to Bana, as said to have been Harsha's *bhratra*: but this word, like its vernacular corruptions is used for 'cousin' and 'half brother' as well as for 'brother.' And here I have to note an error into which I fell, from trusting a learned German reviewer, when I had not yet access to M Julien's own words The French translator does not, in his first volume, make out Siladitya to be younger brother of Harshavardhana As his second volume clearly declares, Silāditya was another name of Harshavardhana, and it was Rajyavardhana, not he, as Professor Weber infers who was slain by the king of Karnasavarna. M Julien's 'trous rois en deux générations' were Prabhakaravardhana, the father, and his two sons, Rajyavardhana and Harshavardhana See Voyages &c., Vol II, p 217 I may remark, here, that Hiouen Thsang is usually mistaken in speaking of Rājavaradhana

Prabhakaravardhana's spiritual guru was one Mallaragupta Taraka

sha directs his steps. He is visited by Bhúkampa, a military retainer to a local dignitary, Vyúghraketu, son of Sarabhaketu. These names, by the bye, seem to be coinages suggested by the fancied fitness of circumstances. Bhúkampa knows nothing of Rájyas'ri's present quarters, and recommends that Harsha should seek for information at a neighbouring hamlet. She is discovered when on the very point of burning herself. And thus ends my new manuscript of the *Harsha-charita*, in the midst of the eighth chapter.

Skandagupta, while counselling Harsha to avenge the murder of his brother, consoles him by recapitulating historical instances of untimely death. The learned commandant had heard of numerous mischances of this kind, which are now known only by his retail of them. Nagasena, of the Naga family, was destroyed at Padmavati. Perfidy abridged the days of Srutavarman at Sravasti, and of Svarnáchúda the Yavana. Martikavata lost his life from talking in his sleep. Agnimitra's son, Sumitra, was slain by Múladéva, Brihadratha the Maurya, by his own general, in Pushpamitra, Kálavyana, lord of Chandí, by a descendant of S'isúpala, Devabliúti, the S'aunga, through the instrumentality of his own minister, Vasudevá; Mugadha, by the counsellor of the governor of Mekhalá, Jaghanyaja, son of Pradyota, by Talajangha; a Gajapati king of Vidicha, by Kumarasena, in the guise of a leech, Bhadrásena, king of Kalinga, by Virasena, his brother, Vajraprabhuva, ruler of Karusha, by his younger son, a prince of the S'akas, at Nalhapura, by Chandragupto, habited as a woman; Chandraketu, prince of the city of Chakora, by an emissary of King S'údraka, Mahasena, prince of Kusá, by Suprabhá, a duke of Ayodhyá, by Ratnavati, Rautideva, by Rangavati, one of his wives, Viduratha, by Bindumati, Virasena, of Sauvira, by Hansavati, and Soma a monarch of the Páyas, by a woman of his own race. Devasena, of Suhma, was poisoned by Devaki, and Bharata, who reigned over As'maka, was also cut off before his time, as were Pushkara, prince of Chamundi, Kshetravarman, the Maukhari, Brihadratha, of Mathura, Vátsapati, King Vargatula; and S'ars'ashti, who committed suicide.

Among the Vináhyas Harsha meets with a holy mendicant, Divakarmitra by name, a Hauidha pervert from Hinduism. In his vicinity resided various religionists, whose denominations I detail; it being interesting to know what sects had existence in the seventh century. A'shatmas'karins, S'wetavratas, Pundurábhikshus, Bhagavatas, Varnins, Loukayatikas, Jainas, Kápias, Kápiúdas, Aupamishadas, Y's'warakurapins, Dharmas'astrins, Paúránikas, Saptatantaras, Sabdas, and Pancharútras.

From Hsuen Tsang we learn that Harsha was further called S'udhitya. Of this assertion there is not an inkling in what I have seen of the *Harsha-charita*. Its truth is, indeed, open to grave question; for the titles of

The *Nagananda* is named, among other places, in the *Das'arīpakṣvalōka* of Dhanika, son of Vishnu.

P. 18, notes, l 38 In the Bangālī pamphlet referred to at p 7 *supra*, an anecdote is told of the poet S'riharsha. I have often heard it from the mouths of the pandits. On finishing the *Naishadhīya*, S'riharsha showed it to his maternal uncle, Mammata Bhatta, author of the *Kāvya pralās'a*. The critic, after perusal, expressed a regret that he had not seen it sooner. In compiling his chapter on blemishes, he had been put to the trouble of travelling through numberless volumes, in search of illustrations. Had he only known of the *Naishadhīya* in time, he might have drawn on it, he added, without going further, to exemplify every possible species of defect.

P. 19, notes, line 31. Insert, The Professor, speaking of *dandine*, says that "the author of the *Das'a-lamāra*" was "of the same class of ascetics" As Res, Vol XVII, p 182.

P 20, l 3 Delete the words 'from it'

P 21, notes, l 20 For 'Dhanaveda' read 'Dhanadadeva.'

P. 21, notes, l 21. For 'Mārula' read 'Māruta,' and 'Morikā' for 'Maureka.'

P 21, notes, l 23 For 'Pada chan drīkā' read 'Pada chandrikā'

P. 22, notes, l 19 For 'in' read 'is'

P. 23, notes, l 10 Add. Dhanika, according to one of my three copies of his scholia, annotating the word *बृहत्कथा*, says

बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसम् ।

शाण्ड्यनाम्ना मेनाय शकटालस्ये रच' ।

स्तथा विधाय मन्नाद्याम् सपुत्रो निवृत्तो रच' ॥

धोमानस्ये यत्र शेषे पूर्वमभ्यस्ततः ।

चन्द्रगतं स्तोत्रं रात्रौ शाण्ड्येन सधोमना ॥

रसि बृहत्कथायाम् ।

These couplets are also found, accompanied by the same indication of their origin, in Dhundhuraaja Vyasa's notes on the *Mudra-rāksasa* drama. As they do not occur in the *Kāthā-sarit-sāgara*, it thus looks as if the *Bṛīhat-kathā* had been in Sanskrit.

P 24, l 7 For 'impassive' read 'passive'

P 25, l 15 For 'S'hiva' read 'S'iva'

P 32, notes, l 3 *ab infra* For 'Pentingerian' read 'Peutingerman'

P 30, notes, l 8. Add: Hsien Tshang says that the ancient capital of the kingdom of Kan'ku'ja likewise bore the name of Kusumapura

The Chinese is *Keou-sou mo pou lo* as M. Stanislas Julien writes the word
Voyages des Pèlerins Bouddhistes Vol II p 244

P 38 notes l 5 ~ Add: With *sārikā* compare the word *abhisārikā*

P 39, notes, l 8 Insert: Also compare the thirty-second stanza of Push-
 padanta's *Mahimna stava* *Journal of the Asiatic Society of Bengal, for*
 1839, p 360

P 40, notes l 4 Add The original—at pp 233 and 239—of the pas-
 sage to which this note is appended contains four specimens of those pecu-
 liar verbs which certain grammarians have termed denominatives See also
 the *Gita govinda* Professor Lassen's edition, p 20 sl 10 But the most
 copious array that I have anywhere come upon is in the ensuing stanza of
 the poetess Gurū as given in the first chapter of Venkṛdatta's poetical an-
 thology, the *Padya venī*

कालिन्दीयति कञ्जलीयति कलानाथाहमालीयति
 बालोपत्यविमण्डलीयति मुञ्ज श्रीकण्ठकण्ठीयति ।
 रैवालीयति कोकिलीयति महानोलाभमालीयति
 मङ्गल्ये रिपुदुर्घमश्लेषपलङ्कारचूडामणे ॥

Here as one sample out of nine, the phrase 'resembles a bank of very
 dark clouds' is expressed by a single vocable Nor are words of this descrip-
 tion to be reputed analogous to the ludicrous agglomerations of *Aristo-*
phanes, for instance They are simply legitimate exemplifications of the
 wonderful ductility of the Sanskrit and may be compared with the devel-
 opments of our own language which are to be found in some chapters of
 Southey's *Doctor*

P 47, l 10 For 'Jaga llhara' read 'Jaga ldhara'

P 47, notes l 13 For '394' read '294'

वासवदत्ता

दर्पणेन सङ्घिता ॥

थो रक्ततामतिरामतुजां दधानो
दिक्प्रौढदारशृङ्ख्योरनवाप्तवासः ।
योषिद्वयोपतिविजम्बनशृत् स शशत्
पायादपायममुदायहगे रविर्नः ॥
एकोऽन्ते द्विमसस्त्रिलोचन इति ख्यातश्चतुर्भिः स्तुते
वेदैः षड्मुखः षडानर्कपिता मग्नर्षिभिर्वन्दितः ।
अष्टाङ्गो नवतुल्य कामरगणे वामो दशाशां दधत्
स्वयैकादग मोऽवताय विजितो यो दादशातांशुभिः ॥
भूदेवानां नृदेवाणामाशिषां प्रणतेः पदम् ।
देवतायाः प्रसादेन वाचां मिद्धेः परं पदम् ॥
त्रिलोकचन्द्र इत्यामीन् ख्यातो लोकेषु चञ्चवत ।
जनयो विनयोपेतो यवीयानस्य दैववित् ॥
कृष्णरामाभिधः स्मरिश्चतुर्भिस्रमयैर्युतः ।
राजते ररजनीतिज्ञः सामाद्यैरिव भूपतिः ॥
थः पाठकानां कृपयाप्तविद्यः
स कार्णरामिः शिवरामनामा ।
मोविन्दरामोऽथ मुकुन्दरामो
जगतः क्रमात् केशवरामनामा ॥

करवदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
 पश्यन्ति सूक्ष्मतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥
 खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं विमृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
 भरभुग्विततवाङ्गु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

सुबन्धुवर्गबोधाय सुबन्धुकविसत्कृतेः ।

रम्या व्याख्या दर्पणाख्यां शिवरामेण तन्वते ॥

प्रारोक्षितस्य निरन्तरायपरिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशि-
 चार्थं निवध्नाति। करवदरेति। यत्प्रसादतः सूक्ष्मतयः कवयो-
 ऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे वदरं बदरीफलम् ।
 फले लुगिति लुक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वाग-
 धिदेवता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वरूपानूर्ध्वयोस्तलमिति
 रुद्रः । अथःस्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः । आर्था वृत्तम् ।

लक्ष्मीतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्थायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके नले मुखलाच्च सयतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥

दति लक्षणात् ।

खिन्नोऽपीति । हे कृष्ण खिन्नोऽसि । गोवर्धनधारणादिति
 भावः । शैलं गोवर्धनं मुञ्च वयं विमृम इति गोपेषु वदत्सु
 शिथिलभुजः सयवाङ्गः । भरेण गिरिभरेण भुग्नाः कुटिला
 बाहवो येषां तादृशेषु सत्सु हसन् हरिः कृष्णो जयति । भुजे

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनो यस्य ।

राजन्ति वल्लिविभङ्गाः १ स पातु दामोदरो भवतः ॥

कोटिल्ये । श्रेदितस्येति निष्ठान्तम् । यस्य च भावेन भावलक्ष-
णमिति गोपेखित्यत्र सप्तमी । एकेन त्वयेदं धृतं किमस्माभिर्न
धार्यंत इति सगर्वतया वयमिति वज्रवचनाभिधानमुद्दीपनवि-
भावः । तथा च भरतः ।

विपरीतालङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवेष्टेय ।

इति । भुजकौटिल्यमनुभावः । तथाच भरतः ।

विकृताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवेष्टेय ।

इति ।

विकामितकपोलान्तमुत्फुल्लाननलोचनम् ।

किञ्चिन्नचित्तदन्तायं हसितं तद्विदो विदुः ॥

इति भरतः । लक्ष्यविषयकरतिरूपभावस्य हास्यरसोऽङ्गमिति
रसवदलङ्कारोऽत्र ।

कठिनेति । कठिनतरं यद्दामवेष्टनं तेन लेखा रेखास्तामां
सन्देहदायिनो यस्य वल्लिविभङ्गास्त्रिवल्लिपङ्क्तयो राजन्ति ।
स दामोदरो भूतपूर्वगत्या दामोदरता । भवतो युवान् पातु ।
वल्लिस्त्रिवल्लिदैत्ययोरिति विश्वः । दामोदरविषयकरतिरूपभा-
वस्य पराङ्गत्वात् प्रेयोऽलङ्कारोऽत्र ।

स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योमयोऽनुका निहिता ।
 नयनप्रदीपकज्जलिजघृक्षया । रजतशुक्तिरिव ॥
 भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य ।
 वहति विक्रासितकुमुदे द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥

स इति । उमयोऽनुकादौत्कण्यात् । नयनं भालनेत्रं तदेव
 'प्रदीपो दीपस्तस्य कज्जलिजघृक्षया तदीयकज्जलयहणेच्छया
 रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव । कजरवटा इति भाषायाम् ।
 निहिता स्थापिता । यस्य हिमकरलेखा चन्द्ररेखा चकास्ति
 स शिवो जयति । विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिरिति इरो
 लभ्यते । अत्र सुधर्मिता गुणः । यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः
 सा सुधर्मितेत्यलङ्कारेश्वरः । उत्सुकशब्दोऽत्र भावप्रधानः ।
 यद्वा । अन्तति वध्नातीत्यन् । उत्सुकस्यानुत्सुकान् । उत्क-
 ण्ठितबन्धनकर्त्री । अत्युत्कण्ठोत्पादिकेति यावत् । अति अदि
 बन्धने । क्विप् । हिमकरलेखाविशेषणम् । यह उपादाने । मन् ।
 अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । अ साम्प्रतिक इति तु जगद्गुरस्य
 प्रमाद एव । औत्सुक्यमत्र शृङ्गाररसस्य व्यभिचारिभावः ।
 उन्मुखा निहितेति क्वचित् पाठः ।

परोपकृतये सर्वथा यतनीयमिति खलान् प्रत्याह । गव-
 तोति । विस्तारिता अनेकेषां श्रुतिपथं नीताः परेषां स्वाति-
 रिकानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीचमादिजनिता येन तस्य सुज-

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः ।
यद्यं नकुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

नस्य सुभगत्वं मौभाग्यमधिकं भवति । अनुपकृत्यवम्यापेक्षये-
त्यर्थः । विकाशितानि कुमुदानि येन तादृशः । शरत्कालिक
इत्यर्थः । हिमकरोद्योतश्चन्द्रातपो द्विगुणरुचिं वर्षाकालिका-
पंचयाधिकां कान्तिं वहति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः ।

प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः ।

विषधरत इति । विषधरतोऽपि सर्पादपि खलो दुर्जनेऽति-
विषमोऽतिक्रूर इति विद्वांसः पण्डिता मृषा मिथ्या न वदन्ति
अपितु तथ्यमेव । यद्यतोऽयं सर्पः न कुलं द्वेषुं शीलमस्य
तादृक् । यथास्यापराधी तमेव दशति न तु तत्कुलद्वेषेत्यर्थः ।
पिशुनो दुर्जनः पुनः सकुलद्वेषी । योऽस्य द्वेषविषयस्तस्य सकु-
लस्यायं द्वेषेत्यर्थः । पक्षे नकुलो द्वेषो द्वेषा शत्रुर्यस्य । स प्रसिद्धः
पिशुनः कुलद्वेषी खकुलद्वेषा । पिशुनो दुर्जनः खलः । आ-
शीविषो विषधर इति द्वयोरमरः । सभङ्गश्लेषार्थान्तरन्यासयोः
सङ्करः ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वे तु सङ्करः ॥

अतिमलिनं कर्तव्यं भवति खलानामतीव निपुणा धीः ।
 तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥
 विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतीव मलिनत्वम् ।
 अन्तरितशशिरूचामपि सलिलमुचां मलिनिमाभ्यधिकः ॥

अतिमलिन इति । खलानां पिशुनानां धीर्बुद्धिरतिम-
 लिनं सतामनुपादेये कर्तव्यं कार्येऽतीवात्यन्तं निपुणा स्वविषय-
 ग्रहणपटुर्भवति । हि यतस्त्रिमिरेऽन्धकारे कौशिकानामुलूकानां
 चक्षु रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यद्वा । रूपं विषय-
 ग्राहकत्वरूपं स्वभावं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

• रूपं स्वभावे सौन्दर्यं शृङ्गादिपशुभेदयोः ।

इति विश्वः । अतीवेत्यव्ययसमुदायोऽतिशये ।

महेन्द्रगुगुलूलूकव्यासग्राहिपु कौशिकः ।

इत्यमरः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।

विध्वस्तेति । विध्वस्तपरगुणानां खलानामतीव मलिनत्वं
 भवति । अव्ययानामनेकार्थत्वादपि हेतौ । अपि यतोऽन्तर्गित-
 शशिरूचां क्वादितचन्द्रकान्तीनां मलिनमुचाम् । हेतुगर्भम् ।
 वर्षाकासिकमेघानां मलिनिमा । रमनिजन्तः । मानिन्यम-
 धिकं भवति । परिकरालङ्कारः ।

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विज्ञेयः ।

इस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।
 दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥
 सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः ।
 सरसोव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥

दुर्जनोऽन्यान् स्तोत्रार्थाथं निन्दति तस्याभिनिवेशो व्यर्थ
 एवेति प्रदर्शयन्नाह । इस्त इवेति । खलो भूतिमलिनो इस्त
 इव यथा यथा सुजनं लङ्घयत्युलङ्घयति । पचे । धर्षयति । तं
 सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलच्छायमुज्ज्वलकान्तिं कुरुते ।
 भूतिभंसानि सम्पदि । दर्पणे मुकुरादौ । छाया सूर्यप्रिया
 कान्तिरिति चिखमरः । पूर्णोपमा । साधर्म्यमुपमाभेदे ।

वर्तमानकालिकान् नृपतोन् स्वस्तवनायोग्यान् ध्वनयन् वि-
 क्रमादित्यं सौतिः शारसेति । विक्रमादित्ये राजनि सरसोव
 सरोवर इव कीर्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते सति भुवि श्रुथिव्यां
 सा पुरुषान्तरेऽनुपलभ्यमाना वीर्यवत्ता विहता नष्टा । नवकाः
 कुम्भित इति कन् । कुम्भितनवराजा चिखमन्ति विलासं कुर्वन्ति ।
 अतः कः संयसः कं निर्बलं नो चरति न भवति । अत्यर्थं
 पीडयतीति यावत् । अराजन्वत्तादिति भावः । यद्वा । नवका
 अज्ञात इति कन् । अज्ञातनामगोत्रगुणा राजानो विलसन्ति ।
 अतः को जनः कं व्यवहारं नो चरति न करोति । हेतुसूक्त
 एव । यद्वा । सा रसवत्ता शृङ्गारादिरसवत्ता गुणवत्ता वा
 ध्वनौ साभिलाषता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पार्या
 कन् । अनुकम्पितनवीनकवयो विलसन्ति । गुणपक्षीचभावेना-

' अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
 अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥
 ' गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
 स्वमहिमदर्शनमत्पोर्मुकुरतले जायते यस्मान् ॥ '

सदादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कस्तादृक् पण्डित-
 तमन्यः कं मूर्धानं नो चरति न गच्छति नारोहति । अपि-
 तारोहत्येव । पद्ये । सा रसवत्ता जलवत्ता विद्यता । अतएव
 वकाः कक्षा भाषार्यां बकुला इति ख्याता न विलसन्ति ।
 कक्षो लोहपृष्ठः ककहड इति ख्यातो नो चरति । यदा ।
 सारसः पल्लिविशेषस्तद्वत्ता । कमलवत्ता वा ।

शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ।

अथ वकः कङ्कः पुष्कराङ्गस्तु सारसः । लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात् ।
 कासारः सरसी सरः । कं शिरोऽमुनोः । सारसं सरसीरुहम् ।
 इति षट्संख्यः । चर गतिभक्षणयोः । समङ्गाभङ्गशेषयोः
 संख्येः ।

श्रेया संख्येतिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः ।

अविदितेति । अविज्ञाता गुणा श्रेयःप्रमादमाधुर्यरूपा
 यस्यास्तादृशपि सत्कविभणितिः कर्णेषु मधुधारां शैत्रधारां
 वमत्युद्गिरति । यथा शैत्रधारासङ्गाद्रमनासुखमेवं सत्कवि-
 भणितिश्रवणात् कर्णयोः सुखमित्यर्थः । हि यतोऽनधिगतप-
 रिमलापि मालतीमाला दृशमनुवातस्वितस्य दृष्टिं चरति ।

गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः स्वरूप-

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः ।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ॥

ज्ञानं परत एव परस्मादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूप-
ज्ञान परस्मादेव किमाद्यर्थम् । यस्माद्यतोऽच्छ्लोः स्वमहिमद-
र्शनं स्वविस्तारदर्शनं मुकुरतस्ते जायते । सर्वदर्शनत्वमयोर्नैत्रयोः
स्वमहत्त्वदर्शनं दर्पणाधीनमेवेत्यर्थः ।

सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सादोऽस्येति प्रसादः । सरस्वती-
दत्तेन वरेणाभीष्टेन प्रसादो विगतकार्शः । स्वीयाहुतोक्तिवि-
भावनानन्दतुन्दिललादित्यर्थः । यद्वा । सरस्वतीदत्तवरेण
प्रसादः प्रसन्नता यस्य सः । सर्वोत्कृष्टा मत्कतिरिति प्रसन्नता-
विशिष्टत्वम् । अमुमेवार्थमभिमन्वाद्य चाणेनाथभाणि ।

कवीनामगलदूर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्तेव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

इति । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः ।

वरोऽभीष्टो देवतादेर्वरो जामातृपिङ्गयोः ।

श्रेष्ठेऽन्यवत् परिहृतौ ।

प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसक्तिषु ।

इति द्वयोर्विश्वप्रकाशः । सुजनैकबन्धु' मञ्जुनामामद्वितीयो
भ्राता । प्रत्यक्षरश्लेषमयो य प्रबन्धस्तस्य विन्यासे रचनायां वै-
दग्ध्यं नैपुण्यं तस्य निधिः सुबन्धुस्त्वामकः कविर्निबन्ध चक्रे ।
द्यापारान्तराविष्टमनसो ममास्य निर्माणे प्रवृत्तिर्न त्वन्यवन्नान-

अभूद्भूतपूर्वः सर्वेष्वीपतिचक्रचारुचूडामणिश्रेणीशाण-

प्रणिधानपूर्वकमेवेति सुकरतां ध्वनयितुं लिटः प्रयोगः ।
उपजातिवृत्तम् ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।
इति लक्षणात् ।

अनुप्रासेनाह । अभूदित्यादि । चिन्तामणिर्नाम राजा-
भूदित्यन्वयः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप् सुपोति समासः । भूतपूर्वं
चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पश्चान्नञ्समासः ।
अभूतपूर्वः । तावृक् पूर्वं कोऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वेषामुर्वी-
पतीनां चक्रं समूहस्तस्य चारुचूडामणिश्रेणी पङ्क्तिः सैव शाणो
निकषस्तस्य कोणोऽयं तस्मिन् कपणेन निर्मलीकृतदरपणखो
मणिरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासो
व्याघ्रादेराकृतिगणनात् । स यस्य सः ।

जनावने समूहे च दग्धे भेदरथाङ्गयोः ।

शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके ॥

इति रन्तिदेवः । चूडामणिः शिरोरत्नम् । योश्चास्तिरावसिः
पङ्क्तिः श्रेणी । निकषः कप इति त्रिचमरः । श्रेणिरिति प्रस-
पाठे तु

अग्रभागे च पङ्क्तौ च श्रेणिरुक्ता मनीषिभिः ।

इति विश्वः । द्वेकानुप्रासः ।

स्यात् पादपदवर्णानामावृत्तिः स्युतास्युता ।

अतत्पदः श्लाघ्यैकानाम् ।

कोणकपर्णनिर्मलीकृतचरणनखमणिर्नुसिंह इव दर्शितहिरण्यकशिपुत्तेजदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो

इति । श्रोजो गुणः । श्रोजः समासभूयस्त्वमिति । वैदर्भी रीतिः । एका भूयःसमासा स्यादिति त्रिषु वाग्भट्टालङ्कारः । काच्यप्रकाशरीत्या वृत्त्यनुप्रासः । एकस्याप्यसकृत् पर इति । काच्यदर्शरीत्या वक्ष्यमाणाः समानोपमाः ।

सहस्रशब्दवाच्यत्वात् तत्समानोपमा मता ।

बालिवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी ॥

इति । अलङ्कारशेखररीत्या श्लेषोपमेयम् । पदश्लेषनिबन्धनं साम्यं श्लेषोपमा । उक्तमेवोदाहरणं मतान्तरे ।

श्लेषोपमामङ्करेणाह । नूसिंह इव दर्शितो हिरण्यकशिपो-
र्देत्यस्य श्लेषदानेन शरीरखण्डनेन विस्मयो येन सः । दोऽव-
खण्डने । पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने श्लेषं केदा-
रस्तेषां दानेन वितरणेन श्रेयं प्राप्सवत् । एवमस्येऽपि । कशिपु-
स्त्वन्नमाच्छादनं द्वयमित्यमरः । अन्नवस्त्रदक्षिणाप्रद इति भावः ।

श्लेषं शरीरे केदारो सिद्धस्थानकलत्रयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्वापणसृष्टः ।

द्विष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावचरादिभिरुपधा ॥

कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं वृषी रक्षणं वा येन वह-
णाद् वा कंसाद् वा धातूनामनेकार्थत्वाद् रक्षणार्थस्तृपिः ।

नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः कसाराति-
रिव जनितयशोदानन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव छतकाव्या-

तर्पणं प्रीणनावनमित्यमरः । पक्षे छतं वसुभिर्द्रव्यैर्देवानां तर्पणं
प्रीणनं येन । यदा । छतं वसूनां ध्रुवादीनां देवानां च तर्पणं
येन ।

ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभावश्च इत्यष्टौ वसवः स्मृताः ॥

नारायण इव सौकर्येण सुकरभावेन समासादितमुद्गतं
धरणिमण्डलं येन । ब्राह्मणादिलाङ्गावे यञ् ।

तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शम्बसुकरयांसवः ।

इति शकारभेदः । पक्षे सौकर्येणानायामेन समासादितमाका-
न्तम् । सौकर्यं स्यादनायामे क्रियायां सुकरस्येति विश्वप्रकाशः ।

कसारातिरिव जनिता यशोदानन्दयोः समृद्धिर्कङ्क्रेरा-
धिक्यं येन । यशोदाया आनन्दसमृद्धिर्वा येन । पक्षे आनन्द-
कारिणी समृद्धिः शाकपार्थिवादिः । जनिता यशोदा कीर्ति-
प्रदानन्दसमृद्धिर्येन । षष्ठांशातिरिक्ते निलोभ इति भ्रजिः ।

आनकदुन्दुभिरिव छतः काव्यायाः पूतनाया दरघामो
येन । यदा । छतकावो तत्पुत्रौ तयोरादरो यस्येति
गुरुचरणाः ।

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ।

इति विष्णुप्रकरणेऽमरः । दरघामो भीतिभोरिति च ।

दरः सागरशायीवानन्तभोगिचूडामणिमरीचिरञ्जितपाद-
पद्मो वरुण इवाशान्तरक्षणेऽगस्त्य इव दक्षिणाशाप्रसाधको
जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः समकरप्रचारश्च हर

काव्यं ग्रन्थे पुमान् शुक्ले काव्याख्या पूतना मता ।

इति विश्वः । पक्षे कृतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो
येन । यद्वा कृतकाव्यानां कवीनामादरो यस्मात् । यथासौ
मर्माभिज्ञतया कवीन् मानयति तथा नान्य इति भावः ।

सागरशायीव । नारायण इव । अनन्तभोगी शेषस्तस्य
चूडामणिमरीचिभी रञ्जितपादपद्मः । शेषोऽनन्त इत्यमरः ।
पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनो विलसिनः । न केवलं स्वमृत्यैः
मेधोऽपितु समृद्धैः पौरैरपीति भावः ।

वरुण इव । आशा पश्चिमदिक् तदन्ते रक्षणं यस्य । दि-
शस्तु ककुभः काष्ठा आशाद्येत्यमरः । पक्षेऽशान्तमविरतं रक्षणं
प्रजापालनं यस्य ।

अगस्त्य इव दक्षिणाशा दक्षिणदिक् तस्याः प्रसाधकोऽल-
ङ्कर्ता । पक्षे दक्षिणाया आशा दृष्ट्या । आशा दृष्ट्यादिशो-
मोक्तेति विश्वप्रकाशः । यद्वा दक्षिणानां कुगलानां परच्छन्दा-
नुवर्तिनां वाशाप्रसाधकः ।

दक्षिणः सरलेऽवामे परच्छन्दानुवर्तिनि ।

याच्यवद्दक्षिणावाची यज्ञदानप्रतिष्ठयोः ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

इव महासेनानुगतो निवर्तितमारय मेरुरिव विबुधालयो
 विश्वकर्माग्रयस्य रविरिव क्षणदानप्रियम्क्यासासन्नापहरस्य
 कुसुमक्रेतुरिव जनितानिरुद्धसम्पद्रतिसुखप्रदस्य विद्याध-

जलधिरिव । वाहिनीशतस्य नदीशतस्य नायकः । मकराणां जलजन्तुविशेषाणां प्रचारेण महितस्मादृक् । अथ यादांमि जलजन्तवः ।

तद्भेदाः शिशुमारोद्गणकृवो मकरादयः ।

इत्यमरः । पक्षे वाहिनीशतस्य सेनाशतस्य नायकः प्रभुः । समो हितहितसाधारणः करस्य राजघाह्यभागस्य प्रचारेण यस्य । यद्वा समः सलक्ष्मीकः करस्य हस्तस्य प्रचारेण यस्य ।

तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विश्वः । वलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ।

हर इव महासेनेन कार्तिकेयेनानुगतः । निवर्तितो मारः कामो येन । कार्तिकेयो महासेनः । नदने मन्मथो मार इत्युभयवामरः । पक्षे महत्या सेनयानुगतः । निवर्तितो मारयतीति मारो विघ्नो येन । मृड् प्राणत्यागे णिजन्तादच् । मेरुरिव विबुधानां देवानामालयः । विश्वकर्मा सूर्या देवशिन्धो वा तदाययः ।

विश्वकर्मा देवशिन्धो विश्वकर्मा दिवाकरः ।

रोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः । चतुर्मासगतोऽपि

इति विश्वः । पक्षे विबुधानां पण्डितानामालयः । विश्वेषां जनानां कर्म शिल्पादि तदाश्रयः । रविरिव क्षणदा रात्रिर्न प्रियेष्टा यस्य । क्षायाया निजस्त्रियाः सन्नापहरस्य । न प्रियेत्यत्र नैकधेत्यादिवन्निषेधार्थको न शब्दः । पक्षे क्षणेषूक्तवेषु दानं प्रियं यस्य । क्षायाया स्वकान्त्या सन्नापहरः । एतस्मावप्यस्याह्लादजनकत्वादिति भावः ।

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ।

क्षाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ।

इति द्वयोरमरः । कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिरुद्धस्योपापतेः सम्पद्येन । रतेः प्रियायाः सुखप्रदस्य । कन्दर्पः पुष्पकेतनः । अस्मैव प्रकरणे रतिः प्रिया सुतोऽनिर्द्ध च्यवङ्ग उपेक्ष इति त्रियु चैमः । पक्षे जनितानिरुद्धानिवारिता सम्पत्तिर्येन । रतौ सुरतेऽनेककामतन्त्रकलाभिज्ञतया सुखप्रदः ।

विरोधाभासेनाह । विद्याधरोऽपि देवयोनिविशेषोऽपि सुमना देव इति विरोधः ।

विद्याधरोऽप्युरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः मिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवोकसः ।

इति द्वयोरमरः । विद्याधरोऽष्टादशविधानिधिः । सुमनास्त्रि-

सुधर्माश्रितो वृद्धन्नलानुभावोऽप्यन्तःसरसो महिषीसम्भ-

विद्यमानसपापरहित इति परिहारः । तानि चोक्तानि मनुना ।

परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं सूतम् ॥

इति ।

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इत्यते ।

काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

इति । एवमग्रेऽपि । अपिरापततो विरोधस्य द्योतकः । यथा-

न्तरेऽनेकार्थत्वात् समुच्चयस्य । धृतराष्ट्रेऽपि पाण्डोरयज्ञेऽपि

गुणप्रियः । भीमप्रिय इति विरोधः ।

गुणोऽप्रधाने शुक्लादौ गुणः सूदे वृकोदरे ।

इति विश्वः ।

धृतराष्ट्रे धृतराज्यः । गुणप्रियः मन्ध्रविद्यहादिपद्गुणप्रिय

इत्यविरोधः ।

मन्धिर्ना विद्यहो यानमासनं दैधमाश्रयः ।

पद्गुणा इत्यमरः ।

समानुगतोऽपि वृधिव्यनुगतोऽपि सुधर्माश्रितो देवमभा-

श्रित इति विरोधः । सभा श्रान्तिः सभा धरेति विश्वः । स्यात्

सुधर्मा देवमभेत्यमरः । समानुगतः श्रान्तियुक्तः सुधर्माश्रितः

शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः ।

वोऽपि वृषोत्पाद्यतरलोऽपि महानायको राजा चिन्ताम-
णिर्नाम ।

• यत्र च शासति धरणिमण्डलं क्लृप्तनिग्रहप्रयोगो वादेपु^१

वृहन्नहान् यो नडसृणभेदस्तस्येवानुभावो यस्य । यथा
यत्नानपेक्षः सोऽभिवर्धते तथायमपीत्यर्थः । तादृशोऽप्यन्तर्मध्ये
सरलो यन्विरहित इति विरोधः । वृहन्नडानुभावोऽर्जुनानु-
भावोऽन्तःसरल इति परिहारः ।

वृहन्नडो गुडाक्षेणे नले कौशिकनन्दने ।

इति विद्यः ।

महिष्याः सम्भवो यस्य तादृशो महिषो वृषोत्पादो वृषभ-
जनक इति महोत्पात इति विरोधः । महिष्याः कृताभिषे-
कायाः सम्भवो यस्य वृषोत्पादो धर्मजनक इति परिहारः ।

कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्युभयत्रामरः ।

अतरलोऽपि हारमध्यमणिभिन्नोऽपि महानायको हार-
मध्यमणिरिति विरोधः । तरलो हारमध्यम इत्यमरः ।

नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि ।

इति विद्यः । अतरलो धीरो महान् नायको नेता महाना-
यक इति परिहारः ।

परिसङ्ख्याह । काव्यादर्शे नियमज्ञेपोऽयम् । यत्र चिन्ता-

नास्तिकता चार्वाकेषु कण्टकयोगो नियोगेषु^१ परोवादे

मणौ । च्छलो वाक्छलो नियहः प्रतिज्ञाहान्यादिस्तेषां प्रयोगो
वादेषु । पचे च्छलं कपटः । नियहो वन्धनम् ।

तादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा सता ।

नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्वं चार्वाकेषु बौद्धविशेषेषु ।
भावे तल् । अस्तिनास्ति दिष्टं भतिरिति ठक् ।

तावानेव हि लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

इति तत्सिद्धान्तः । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यमरः । पचे नास्ति-
कता दरिद्रता । कण्टक अनेनेदं भुक्तमिति तत्स्वामिनि कथ-
कस्तस्य योगो नियोगेषु । मोहासिवा इति भाषायाम् । पचे ।
कण्टकः । क्षुद्रशत्रुः ।

कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदूषणे ।

इति विश्वः ।

परोवादे वीणावादनवस्तु । पचे परोवादोऽपवादः ।

परोवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि ।

इति मेदिनी ।

खलं धान्यमर्दनभूमिः ।

खलं भूम्यान्कस्त्रेषु कूरे नीचेऽधमे खलः ।

इति विश्वप्रकाशः । पचे खलः पिशुनः । पिशुनो दुर्जनः खल
इत्यमरः ।

वीणासु खलसंयोगः शालिषु द्विजिह्वसङ्घृहीतिराहितुण्डिकेषु
करच्छेदः कृष्णकरग्रहणेषु नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविस्-

आहितुण्डिकेषु ब्यालयाद्येषु द्विजिह्वसङ्घृहीतिः सर्पसङ्घ-
श्च । ब्यालयाद्याहितुण्डिक इत्यमरः । पक्षे द्विजिह्वः खलः ।

द्विजिह्वः पत्रगे पुंसि खले स्यादन्यलिङ्गकः ।

इति रत्निः । अहितुण्डेन दीयति । तेन दीयतीति ठक् ।

कृष्णकरग्रहणेषु राजयाज्ञभागेषु करच्छेदस्तस्यैव न्यूनीक-
रणम् । पूर्वनिश्चितादपि प्रार्थनादिना न्यूनग्रहणमित्यर्थः । पक्षे
करच्छेदो हस्तच्छेदः । बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ।

विरोधाभासपरिसह्यासङ्करेणाह । मुनीनां यतीनां नेत्र-
मक्षि । पक्षे मुनीनां वृक्षविशेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूत्रोत्पाटनम् ।

तरुमूलाक्षिवस्त्रेषु नेत्रमर्द्यिगुणे रथे ।

मुनिर्यतीहुदीचूतप्रियालागस्यकिंशुकै ॥

इति द्वयोर्विधः ।

यद्भजानां कमलानां द्विजराजस्यन्द्रसाद्विरुद्धता । द्विज-
राजः शशधर इत्यमरः । पक्षे द्विजा प्राज्ञाणाः पक्षिणो वा
ते च राजानस्य । दन्तविषाण्डजा द्विजा इत्यमरः ।

मार्गभौमो रूढः मार्गभौमशब्दस्तद्योगो दिग्गजस्य । सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामिति व्युत्पन्नस्य त्वेतद्राजभिद्ये नास्ति प्रयोग
इत्यर्थः । उक्तं च ।

न भोगसि प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

हृता पङ्कजानां सार्वभौमयोगो^१ दिग्गजस्याग्निमुलाग्निः^२ सु-
वर्णानां स्रुचीदो मणीनां शूलभङ्गो युवतिप्रसवे^३ दुःशासन-

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

इति । वङ्गवचनान्तपाठे तु यत्तेऽर्थपरत्वं राजपत्ते पूर्ववच्छब्द-
परत्वम् ।

सार्वभौमस्तु दिग्गागे सर्वपृथ्वीपतावपि ।

इति विश्वमेदिन्यौ ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

इत्यमरः ।

अग्निना तुलया च शृद्धिर्वर्णान्मानयोर्ज्ञानम् । सुवर्णा-
नाम् । व्यक्त्यभिप्रायेण वङ्गवचनम् । त्रादृशशृद्धियोग्यानाम-
न्येषामभावादिति भावः ।

स्रुची लौहं सीवनसाधनं तेन भेदो मणीनाम् । न तु स्रुची
कराद्यभिनयस्तस्य भेदः । सर्वेषां नर्तककीर्तकानां परिनिष्ठित-
त्वादिति भावः । यद्वा स्रुची नारीणां करणान्तरं गीताङ्ग-
हारसंवेशक्रिया । तस्या भेद इति भावः । एतेनास्य राज्ये
सपत्न्योर्ज्येष्ठाकनिष्ठाव्यवहाराभावो ध्वनितः ।

करणं साधनं स्रुचे कायकायस्यकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ॥

१ दिग्गजानाम् A B C D E F G H इति जग० च । २ अग्निः E F H
इति जग० च । ३ भेदो D इति नर० च ।

दर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम् । महावराहो गोत्रो-
द्धारणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दलनमकरोत् । राघवः परिहरन्नपि
जनकभुवं जनकभुवा सह वनं विवेश । भरतो रामे दर्शितभ-

इति विश्वप्रकाशः ।

सूची कराद्यभिनये नारीणां करणान्तरे ।

सूची शीवगद्रथ इति च ।

शूलेनोदरपोडया भङ्ग आमर्दः । भञ्जो आमर्दने । न
तु शूलेन दुष्टप्राणिवधोपायेन भङ्गः । तादृशापराधिनाऽभा-
वादिति भावः । यद्वा शूलः केतनं तस्य भङ्गः ।

मृत्यौ प्रहरणे शूलः केतने योगरोगघ्नः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

दुःशानस्य धार्तराष्ट्रस्य दर्शनं ज्ञानम् । न तु दुष्टशामनस्य
निरीक्षणम् ।

करैः सूर्यकिरणैः पत्रदारणं दलानां विकामनं पद्मजा-
नाम् । न तु करपत्रेण क्रकचेन दारणम् । क्रकचोऽस्त्री कर-
पत्रमित्यमरः । करवत इति भाषायाम् ।

विरोधाभासेनाह । महावराहो गोत्रोद्धारणाय पृथिव्यु-
द्धारणाय प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दलनमकरोत् । यदुद्धारणाय प्रवृ-
त्तस्तस्यैवोद्दलनमनुचितम् । गोत्रः पर्वत इत्यर्थान्तरेण परि-
हारः । एवमप्येऽपि ।

जनकभूः पितृभूमिः । पक्षे जनकभुवा भीतया ।

क्तिरपि राज्ये विराममकरोत् । नलस्य दमयन्त्या मिलित-
स्यापि पुनर्भूपरियहो जातः । पृथुरपि गोत्रसमुत्सारणवि-
स्तारितभ्रमण्डलः । इत्थं नास्ति वागवसरः पूर्वतरराजेषु ।

स पुनरन्य एव देवो न्यकृतसर्वोर्वीपतिचरितः । तथाहि स
पर्वतः कटकसञ्चारिणो गन्धर्वान् दर्शितशृङ्गोन्नतिः सुख-

विरामो रामाभावो वैराग्यं च ।

दमयन्त्या मिलितस्यापि नलस्य पुनर्भूपरियहः पुनरुदा-
परियहः ।

पुनरुत्तयोनितादुच्छते या यथाविधि ।

सा पुनर्भूः ।

पक्षे पुनर्द्वितीयवारं भूपरियहः पृथ्वीपरियहः ।

गोत्राणां स्वगोत्रजानां स्ववंशजविरोधिता विरोधः । गो-
त्राणां पर्वतानामिति परिहारः ।

इत्थं वर्णितविरोधाभासात् पूर्वेषु महावराहादिषु वागवस-
रः स्तुतियोग्यत्वं नास्ति । चिन्तामणिर्देवो राजा । यदत्र वक्तव्यं
तद् दशकुमारभूषणे द्रष्टव्यम् । वर्णितेभ्योऽन्यगुणविशिष्ट एव ।
अत एव न्यकृतसर्वोर्वीपतिचरितः । भेदकातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् ।

इति लक्षणात् ।

पुनः श्लेषेणह । पर्वत उत्तुववान् । कटकं मैत्र्यम् । गन्धर्वा
श्रयाः । शृङ्गं प्राधान्यम् । पक्षे कटको नितम्बः । गन्धर्वा हा-

यन् न विरराम । स हि मालयो नावग्यायोच्छलितो नो
मायाजन्मने हितश्च । स हि मानी गिरि स्थितो वृषध्वजः ।
असौ सदागतिरवधूताखिलकान्तारः पावकाग्रेसरो न

द्वाहृद्ग्रन्थतयः । गृह्णं शिखरम् । तप् पर्वमरुद्भ्यामिति मत्वर्थी-
यस्तप् । वाजिवाहार्वागन्धर्व इति । कटकोऽस्तो नितम्बोद्रेरिति ।
गृह्णं प्राधान्यमान्वाञ्छेति त्रिष्वमरः ।

सद्यतिरेकं तमाह । स हि मालयो लक्ष्मीगृहम् । अव-
ग्यायो गर्वः । माया कपटम् । जन्मने हितः । हितयोगे चेति
चतुर्थी । पक्षे स हिमालयः । अवग्यायो हिमः । उमायाः
पार्वत्याः । अवग्यायो हिमे गर्व इति धरणिः ।

गृह्णुष्येपमाह । स हिमानी हिममंहरिरूपो गिरिः पर्वत-
स्तत्र स्थितो वृषध्वजः । पक्षे । स हि मानी चिन्तौन्नत्यवान् ।
गिरि वचने । वृषध्वजो धर्मध्वजः । पुण्यश्रेयसो सुकृतं वृष
इत्यमरः ।

सर्तां साधूनामासाकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात् ।

येषां ह्यपि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ।

दतिवत् । अवधूताः कल्पिता दूरीकृता वा कान्तारा दुर्ग-
मार्गा दुर्मिथा वा येन । पावकानां पवित्रकर्तृणामशेषरः ।
तथा च मनुः ।

अग्निचित् कपिला मत्री राजा भिद्युर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनश्चेते तस्मात् पश्येत नित्यम् ॥

भोगोत्सुकः सुमनोहरश्च । स रत्नाकरोऽनहिमयः^१ कथम-
गाधः समर्यादो नोद्भोकोऽप्यस्य विस्मयः सदा हिमकरा-

इति । पावकोऽग्नौ सदाचार इति विश्वप्रकाशः । नभोगेषु
देवेषूत्सुकः । यद्वा । न भोगेषु ख्यादिसुखेषूत्सुकः । उक्तं च ।

मृगयाञ्चास्तथा पानं गर्हितानि महीचितान् ।

दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैपधवृष्णियु ॥

इति ।

सुमनसः पण्डितान् हरति गुणग्रहणविश्राणनाभ्यां स्ववशी-
करोति । पक्षे सदागतिर्वातः । श्रवधूताखिलकान्तारः कम्पि-
ताखिलकाननः । पावकाद्येसरो बह्निमहायः । नभोगेषु मेधेषू-
त्सुक उक्कण्डितः । तथा च कालिदामः । महत्सखस्येव बला-
हकस्येति । सुमनसः पुष्याणि हरति तादृशः । तथा च का-
लिदामः । वृन्तस्यं हरति पुष्यमनोकहानामिति ।

सुमनाः पुष्यमालत्योस्त्रिदशे कीविदेऽपिच ।

इति विश्वप्रकाशः । स्त्रियः सुमनसः पुष्यमित्यमरः ।

कान्तारः कानने चैद्यै दुर्भिचे दुर्गवर्तानि ।

इति विश्वः ।

रत्नानामुत्तमवस्त्रनामाकरः । रत्नं स्वजातियेष्टेऽपोत्यमरः ।
अद्विरिवाहिः खलस्तन्मयो न भवतीत्यनहिमयः । कथम् ।
अगाधः गभीराशयः । यद्वा । लिप्सारहितः । गाधासिसौत्य-
मरः । समर्याद् उचितानतिफलश्रीलः । उद्गत उत्थितरोको

अयोऽमृतमयः सपोतस्तस्याचलो न क्रोधो महानदीनः समुद्रः ।

दीप्तिर्यस्य सः । रुच दीप्तौ । घञ् । इत्यप्यस्य न विस्मयः । अलु-
ब्धत्वादस्य दीप्तेर्न नाश इति भावः । तथा चोक्तम् ।

देहीति वचनद्वारा देहस्याः पञ्च देवताः ।

तत्त्वणादेव नग्मन्ति धोश्रीह्रीकान्तिकीर्तयः ॥

इति । किञ्च ।

स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्टोऽपि रथस्थितान् ।

एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव ॥

इति । यदा । अस्योद्भू इति न कोऽपि विस्मयः । जलाखेट-
शीलस्यास्योद्भूद्भ्राह्मकत्वादिति भावः ।

यदा हि मकरवचन्द्रतुल्य आययो गृहं यस्य । अमृतमयः ।

आह्लादकरूपवत्त्वात् । सपोतः मवालकः ।

पोतः पाकोऽर्भको विभः पृथुकः शावकः शिशुः ।

इत्यमरः । तस्य क्रोधोऽचलो न प्रणिपाताद्यनपनेयो न भव-
तीति भावः । महान् श्रेष्ठः । अदीनः । समुद्रः । मुद्रा राज-

चिह्नं तत्सहितः । पक्षेऽगाधस्तलस्पर्शरहितः । मर्यादा मीमा ।

अस्योद्भू इति न कोऽपि विस्मयः । उद्भो जलमार्जारः ।

यदा हि निचयेन मकराणां जलजन्तूनामाश्रयः । यदा

हि मकरवचन्द्रः । अमृतं सुधा जलं वा । पयः कीलालम-

मृतम् । पीयूषममृतं सुधा । इत्युभयत्रामरः । पोतो घान-

पाचम् ।

स चन्द्र इव क्षणदानन्दकरः, कुमुदवनबन्धुः सकलकलाकु-
लगृहं नतारातिबलः । मित्रोदयहेतुः काञ्चनशोभां विभ्रद-

यानपात्रं तु पोतोऽश्विभवे त्रिषु समुद्रियम् ।

इत्यमरः । तस्याधोऽचलो मैनाकः । नक्रः कुम्भीरः । नक्रश्च
कुम्भीर इत्यमरः ।

स चन्द्रः । चदि आह्लादे । स्थायितञ्चिवञ्चोति रक् । क्षण-
दाना सुखप्रदानामानन्दकर्ता । स्वहिते रतान् सन्तोषयती-
त्यर्थः । यद्वा । क्षणद उत्सवप्रदस्याभावानन्दकरश्च । मुदावन
मुदवनं कोः पृथिव्या मुदवनं तेन बन्धुरिव बन्धुः । तथाच
कालिदासः ।

तेनार्थवाञ्छोभपराङ्मुखेन

तेन घ्नता विघ्नभय क्रियावान् ।

तेनाम लोकः पिष्टमान् विनेत्रा

तेनैव शोकापनुदेन पुञ्जी ॥

याम आगत इतिवत् कोस्तस्येपूपचारः ।

कलाश्चतुषष्टिकलाः । नतमरातिबल यस्मात् । पद्ये क्षणदा
रात्रिः । कुमुदं कैरवम् । कलाः षोडश कलाः । न तारा
नक्षत्राश्चतिबला यस्मात् । मित्रं सुहृत् । किञ्च । चकारो वार्थः ।
कां वा शोभा न विभ्रत् । अचला स्थिराधिका सक्षीर्यस्य ।
पद्ये मित्रः सूर्यः ।

काञ्चन सुवर्णम् । अचलेभ्यः पर्वतेभ्योऽधिका सक्षीर्यम् ।

चलाधिकलक्ष्मीः सुमेरुरिव । यस्य च रिपुवर्गः सदापार्थोऽपि
न महाभारतरणयोग्यः ।

भीष्मोऽप्यशान्तनवेहितः सानुचरोऽपि न गोचरभूपितः ।

अथ मित्रं सखा सुहृत् । शुमणिसुरणिर्मित्र इत्युभयवामरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । पार्थोऽर्जुनस्य महाभारतरण-
योग्यतानिषेधो विरोधः । एवमर्थोऽपि । पक्षे यस्य रिपुवर्गो
महतो भारस्य तरणे योग्योऽपि न । अतएव सदा सर्वकाले-
ऽपार्थः । अपगतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य ।

भीष्मोऽपि शान्तनुपुत्रोऽपि । अशान्तनवे पिबभित्नाय हितः ।
पित्रे न हित इति विरोधः । भीष्मो राजगुणैर्भयानकः । तथा-
च कालिदासः ।

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अध्यक्षाधिगम्यथ यादोरक्षैरिवाणवः ॥ इति ।

'दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

इत्यमरः । अशान्तमनस्त्वमितं नवं मृत्युमोहितं चेष्टितं यस्य ।
णू सत्वने । 'रक्षदोरप् । यदा । नवं नवीनमनोभ्यो विसृजणम् ।
शान्तनुवाचकः शब्दो दीर्घादिः शान्तनुरित्यप्यस्ति । तथाच
त्रिविक्रमभट्टः । शान्तनुतनय इति । तत्र शान्तनोस्तनयः शा-
न्तनुतनय इत्येकोऽर्थः । पक्षे शान्तो नुतो नयो यस्येति ।

सानुपु बिचरेषु चरति तादृशोऽपि न गोचरशुभो पर्वत-
भूमावुपितः मित इति विरोधः । अनुचरैः मेवकैः सहितः ।

अपिच स त्रिशङ्कुरिव न चत्रपथस्खलितः शङ्करोऽपि न वि-
षादी पावकोऽपि न कृष्णवर्त्माश्रयाणोऽपि न दहनो नान्तक

न गोचैर्गोत्रजैर्भूषित इति परिहारः । स्वयमेव तेषां भूषक
इत्यर्थः । नञर्थकनशब्देन सुप् सुपेति समासः ।

त्रिशङ्कुरिव नचत्रपथस्खलितः । नचत्रपथ आकाशे । पक्षे
चत्रपथात् चत्रधर्मात् ।

शङ्करः शिवो विषादी विषभक्षको जेति विरोधः । श-
ङ्करः सुखकरः । न विषादी न दुःखीति परिहारः ।

पावकोऽग्निरपि न कृष्णवर्त्मा नाग्निरिति विरोधः । पाव-
कोऽन्येषां पवित्रकर्ता न कृष्णवर्त्मा न दुराचार इति परि-
हारः । बर्हिः शूशा कृष्णवर्त्मा । कृष्णानुः पावकोऽनल इत्यु-
भयचामरः ।

कृष्णवर्त्मा ऊताशे स्यादुराचारे विधुन्तुदे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

आश्रयाणोऽपि वङ्गिरपि न दहनो न वङ्गिरिति विरोधः ।
आश्रयाणामाशा दृष्ट्या यस्मिन्नाश्रयाणः । न दहनो नेष्टानां
सन्तापक इति परिहारः । आश्रयाणो दहद्भानुः । दहनो
हव्यवाहन इत्युभयचामरः ।

नान्तक इव यम इवाकस्मात् सद्यसापहतं जीवनं जीवितं
येन । पक्षे जीवनं जीविका । करणे स्युट् ।

न राङ्कुरिव मित्रमण्डलपक्षणेन सूर्यमण्डलपक्षणेन विव-

इवाकस्मादपहृतजीवनो^१ न राज्जरिव मित्रमण्डलयहणवि-
वर्धितसर्चिर्न नल इव कलिविघटितो न चक्रीव शृगाल-
वधस्तुतिसमुन्नसितो नन्दगोप इव यशोदयाश्रितो^२ जरा-
सन्ध इव घटितसन्धिवियक्षो भार्गव इव सदानभोगो दशरथ

र्द्धिता रुचिर्दीप्तिर्यस्य सः । पक्षे सुहृद्राज्यगच्छे विवर्द्धिता
रुचिरिच्छा येन ।

न नल इव कलिना युगविशेषेण विघटितो व्याप्तः । पक्षे
कलिः कलहः ।

न चक्रीव लण इव शृगालस्य राजविशेषस्य वधेन मारणेन
सुत्या समुन्नसितः । पक्षे शृगालः कातरः ।

शृगालो जम्बुके भीरुशूरे वै पार्थिवान्तरे ।

इति विश्वः । कोशे दानवान्तर इति पाठस्त्वशुद्ध एतन्मूलक
एव जगद्गुरभसः ।

नन्दगोप इव यशोदया तन्नामनिजस्तियान्वितः । पक्षे यश-
सा दयया च ।

जरासन्ध इव घटितसन्धिविषहः शरीरं यस्य । घटितो
सन्धिवियक्षो येन ।

भार्गव इव शुक इव मदा सर्वदा नभोग आकाशगामी
पक्षे दानभोगाभ्यां सहितः ।

१ -पचतकोपत A -पहृतजीवनो D २ -श्रितो C E F H इति जग. च ।
-नन्दिता D

इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितश्च दिलीप इव सुदक्षिणानु-
रक्तो^१ रक्षितगुश्च राम इव जनितकुशलवयोरूपोच्छ्रायः ।

तस्य च पारिजात इवाश्रितनन्दनो हिमालय इव जनि-

दशरथ इव सुमित्रया लक्षणजनन्योपेतो युक्तः । सुमन्त्र-
सञ्ज्ञकसारथिनाधिष्ठित आश्रितश्च । पक्षे सुमित्रेणोत्तमस-
हृदा सुमन्त्रेण शोभनगुप्तवादेन ।

दिलीप इव सुदक्षिणायां तन्नाम्न्यां स्त्रियामनुरक्त आ-
सक्तः । रक्षिता पालिता गौर्धामिष्ठो येन तादृशश्च । पक्षे सु-
दक्षिणायां पात्रे दानव्यये रक्षिता गौः पृथ्वी वाणी वा येन ।

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्गे च घृणिभूजले ।

लक्ष्यदृष्टोः स्त्रियां पुंसि गौः ।

इत्यमरः । राम इव जनितः कुशलवयसा रूपस्य मैन्दयंस्तो-
च्छ्राय श्रेयस्यं यस्मिन् । पक्षे रामे यथा रूपोच्छ्रायस्यया ज-
नितकुशलवयोः । विभक्त्यन्तश्चेपोऽयम् । नीलोत्पलसर्पिणी नेत्रे
तनुर्वा हरेरितिवत् । तथा च कालिदासः ।

रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं

तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ इति ।

तस्य पुत्रः कन्दर्पकेतुर्नामेति सम्बन्धः ।

तशिवो मन्दर इव भोगिभोगाङ्कितः कैलास इव महेश्वरो-
पभुक्तकोटिर्मधुरिव नानारामानन्दकरः क्षीरोद्मथनोद्य-

पारिजातो देववृक्षः ।

पक्षैतै देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । . .
इत्यमरः । आश्रितं नन्दनमिन्द्रवनं येन । नन्दनं वनमिती-
न्द्रप्रकरणेऽमरः । पक्ष आश्रितान् नन्दयति तद्वृक्षः ।

हिमालयो हिमवान् । जनितात्पादिता शिवा गौरी येन ।
शिवा भवानो रुद्राणीत्यमरः । पक्षे शिवं सुखम् । श्वः श्रेयसं
शिवं भद्रमित्यमरः ।

मन्दर इन्द्रकीलः । भोगी सर्पः । भोगः शरीरम् । पक्षे
भोगी सुखी । भोगः स्थादिमद्गृहः । उरगः पन्नगो भोगी ।

भोगः सुखे स्थादिसृतावहेद्य फणकाययोः ।
इति चतुर्थमरः ।

कैलासः पर्वतः । महेश्वरः शिवः । कोटिरयम् । कोटि-
रणे प्रकर्षे चेति धरणिः ।

रजताद्रिस्तु कैलामोऽष्टापदः स्फटिकाचलः ।
इति चैमः । शिवः शूलो महेश्वर इत्यमरः । पक्षे महेश्वरैर्म-
हाराजैरुपभुक्ताः कोटयस्तत्सह्यकानि धनानि यस्य ।

कोटिः स्त्री धनुषोऽसौ स्थात् षड्भाभेदप्रकर्षयोः ।
इति विश्वः ।

मधुर्वभक्तः । नानारामा अनेकोपवनानि तेष्वानन्दकर्ता ।

तमन्दर इव मुखरितभुवनो रागरञ्जुरिवोक्तासितरतिरीशान-
भृतिसञ्चय इव सन्ध्योक्कलितः शरन्मेष इवावदातहृदयो

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

इत्यमरः । अथ पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुरिति
विश्वः । पत्ने रामाः स्त्रियः । सुन्दरी रमणी रामेत्यमरः ।

चीरोदः चीरुसमुद्रः । उदकस्रोतः सञ्शायामित्युदकस्रो-
दादेशः ।

रत्नाकरो जलनिधिर्यादसां पतिरप्पतिः ।

तस्य प्रभेदाः चीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥

इत्यमरः । मन्दरो मन्थाचलः । मुखरितं शब्दायमानं भुवनं
जलं येन ।

पथः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ।

इत्यमरः । इन्द्रकीलस्तमन्दर इति हेमचन्द्रः । पत्ने भुवनं ज-
गत् । विष्टपं भुवनं जगदित्यमरः । अस्मिन् पत्ने जयशब्दघोष-
णयेति शेषः ।

रागरञ्जुः कामः ।

कन्दर्पो दर्पकः कामः शिखिमृत्युर्जयावहः ।

मबंधममनाहारी रागरञ्जुः प्रकीर्तितः ॥

इत्युत्पत्तिनी । रतिः कामस्त्री । पत्ने रतिरगुरागः ।

ईशानः शिवः । शर्व ईशानः शहर इत्यमरः । भृतिभंस्त ।

भृतिभंस्तानि सन्ध्यासञ्चलितः । पत्ने सन्ध्याया-

विष्णुपदावलम्बी च पार्थ इव समरसाहसोचितः कंस इव

यतीति सन्ध्याः । आतक्षोपमर्ग इति कः । सन्ध्यः सन्ध्विवचार-
कर्ता । अत एवाच्छ्रितः केनापि क्लितुमशक्यः । तदस्य
सञ्जातमिति क्लेशशब्दादितच् ।

शरत्कालिकमेघ इवावदातहृदयः । जलसम्बन्धप्रतिभास-
माननैल्यरहितान्तःप्रदेशः । विष्णुपदावलम्बी । आकाशावलम्बी ।

विद्यद्विष्णुपदं वा तु पुंस्त्राकाशविद्यायमी ।

इत्यमरः । पक्षेऽवदातहृदयः शृङ्खलान्तःकरणः । हृदयं स्वान्तं
हृन्मानसं मन इत्यमरः । दैप् शोधने । क्रः । आदेश इत्या-
त्वम् । विष्णुपदं हरिचरणम् ।

पार्थोऽर्जुनः अमरे सङ्ग्रामे साहसं तत्रोचितो योग्यः । पक्ष-
द्वये समोऽर्थः । यद्वा । रमोऽनुरागः । आहसः स्मितम् । आङ्गी-
पदर्थे । अमाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्यामुचितो योग्यः ।
धर्मराज इव समवर्तीत्यर्थः । अथो हसः । हासो हास्यं चेत्यमरः ।

कमलनामा दैत्यः । कुवलयपीडसाहस्यो । पक्षे कोर्वलय
इवापीड इव कुवलयपीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत् ।
तादृशेन भूषितः ।

यस्याद्यौरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हामः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः

दूर्पो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चवाणस्तु धाणः

केपां नैपा कथय कविताकामिनो कौतुकाय ॥

कुवल्यापीडभूपितस्तार्क्ष्य इव विनतानन्दकरः सुमुखनन्दनश्च
विष्णुरिव क्रोडीकृतसुतनुः शान्तनव इव स्ववशस्थापितकाल-

इतिवत् । कटको बलधोऽस्तियाम् । शिखास्वापीडशेखरावित्यु-
भयत्रामरः ।

तार्क्ष्यो गरुडो विनता तन्माता तदानन्दकरः । गरुत्मान्
गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेय इत्यमरः । पक्षे विनतानां नम्राणामा-
नन्दकरः ।

सुमुखाः पण्डितास्तेषां हर्षकर्ता । पक्षे सुमुखो गरुडपुत्रः
स नन्दनः पुत्रो यस्य सः ।

विष्णुरिव क्रोडीकृता शूकरीकृता शोभना तनुः शरीरं
येन । च्यन्तः क्रोडशब्दः । क्रोडः शूकरमातङ्गोरिति विश्वप्र-
काशः । स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्वनूरित्यमरः । पक्षे क्रोडीकृतोत्सङ्गी-
कृता सुतनुर्येन । आग्नीध्रवत् तावस्थात् ताच्छब्दम् । उत्सङ्ग-
शूकरौ क्रोडाविति पादश्लोकाधिकारेऽनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।
यद्वा क्रोडीकृतालिङ्गिता सुतनुर्येन ।

आलिङ्गनं परिष्वङ्गः संक्षेप उपगूहनम् ।

अङ्गयास्त्रिः परोरम्भः क्रोडीकृतिः ।

इति चैमः ।

शान्तनवो भीष्मस्तद्वत् स्ववशे स्थापितः कालधर्मो मृत्युर्येन ।

स्यात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रमयोऽत्ययः ।

इत्यमरः । पक्षे कालस्य धर्मः । तथाच व्यासः ।

धर्मः कौरवव्यूह इव सुशर्माधिष्ठितः सुवाञ्जरपि रामानन्दी
समदृष्टिरपि महेश्वरो मुक्तामयोऽप्यतरलमध्ये जलद् इव

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संग्रथो माभूद्राजा कालस्य कारणम् ॥

राजा धर्मस्य कारणमिति सतिः ।

कौरवव्यूहे सुशर्मा नाम योद्धा । पक्षे सुशर्मणातिसुखेना-
धिष्ठितः । शर्मणातिसुखानि चेत्यमरः ।

पुनर्विरोधाभासेनाह । सुवाञ्जराक्षत्रामको राक्षसः । रामो
दाशरथिः । सुवाञ्जराक्षसस्य रामानन्दकर्तृत्वं विरोधः । अत्रा-
पिनापाततो विरोधः । पक्षान्तरेण परिहारः । सुवाञ्जः शोभ-
नभुजः । रामाः स्त्रिय आनन्दयति तच्छील इति परिहारः ।
भुजबाह्व प्रवेष्टो देः । सुन्दरी रमणी रामेत्युभयत्रामरः ।

समदृष्टिः । अविषमदृष्टिः । महेश्वरः शिवः । शिवः प्रहृष्टो
महेश्वर इत्यमरः । शिवः समदृष्टिरिति विरोधः । पक्षे सम-
दृष्टिः सर्वजनेषु समानदर्शनः । महेश्वरो महाराजः । स्वामी
त्वेश्वरः पतिरोशितेत्यमरः ।

मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः । तत्प्रकृतवचने मयट् । अतरल-
मध्यः । तरलो द्वारमध्यमणिसदृशितो मध्यो यस्य । द्वारस्या-
तरलमध्यता विरोधः । तरलो द्वारमध्यग इत्यमरः । अत्र
मध्यशब्दप्रयोगस्तु येभ्यो निवापाञ्जल्यः पितृणामित्यादिव-
द्बोधः । वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः । मुक्तामयो नीरोगः ।

विमलतरवारिधारात्रासितराजहंसा^१ वंशप्रदीपोऽप्यक्षतदश-
स्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणैव सकलकलाकुलगृहेण शर्वरीतिहारिणा

अतरलो धीर इति परिहारः । पराङ्गनासु पराङ्मुख इत्यर्थः ।
रोगव्याधिगदामयाः । चञ्चल तरल वैवेत्युभयनामर^२ ।

जलदो मेघः । विमलतरयातिस्त्रच्छया वारिधारया चा-
सिता राजहंसा येन ।

राजहंसासु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

इत्यमरः । उपलक्षणे तृतीया । पक्षे विमलतरवारिः खड्गस्त-
दीयधारया चासिता राजान एव हंसा येन ।

करवालनिस्त्रिशङ्कपाणखड्गा-

क्षरवारिकौक्षेयकमण्डलायाः ।

इति हैम^३ ।

खड्गादीनां च निश्चितमुखे धारा प्रकीर्तिता ।

इति विश्वः ।

वंशप्रदीपः । वंशे वेणो प्रदीप आकाशदीपः । अक्षता-
दग्धा दशावर्तिर्यस्य दीपस्यादग्धवर्तिता विरोधः । पक्षे वंशप्र-
दीपः कुलदीपः । अक्षतानष्टा दशावस्या यस्य । दशा वर्तिर्दशा
वय इति ह्योरावली । द्वौ वंशौ कुलमस्करौ । दशावस्यानेक-
विधा इत्युभयनामरः ।

^१ इति जग० च । इममण्डले C L F G H इति नर० च । ^२ इति
विद्या-C सर्वरीतिमिरुषा H

दलितकैरवेण कुमुदवनबन्धुना प्रसाधिताशेन विलोकिता ज-
लधय 'इवोत्समितगोत्राः । सुदूरविवर्धितजीवनाः प्रसन्नसत्त्वाः

श्लेषेण च । येन कन्दर्पकेतुना चन्द्रेणैव सकलकलाकुलमृ-
हेण पुनरुक्तोऽसौ श्लेषः ।

शर्वरीतिहारिणा शर्वर्षा रात्रेरीतिरिवेतिर्दुःखदत्तात् त-
मस्तुद्धारिणा तन्नाशकेन ।

दलितकैरवेण विकामितकुमुदेन । प्रसाधिता अलङ्कृता
आशा दिशे येन तादृशेन विलोकिता दृष्टा जलधय इव
समुद्रा इवोत्समितगोत्रा उत्समितपर्वताः सुदूरविवर्धितजीवना
दूरप्रवृद्धजलाः प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजन्तवः सन्तः परामुत्कृष्टा
वृद्धिमवापुः ।

सत्त्वाऽस्ती जन्तुषु स्तीवे व्यवसाये पराक्रमे ।

इति वैजयन्तो । अथ शर्वरी निशा निशीथिनी रात्रिः । प्रसा-
धितोऽलङ्कृतश्च । आशाश्च हरितश्च ताः । मिते कुमुदकैरवे ।
अद्रिगोचगिरिगवा । जीवनं भुवनं वनम् । कवन्धमुदकं पाय
इति षट्स्रमरः । अर्थान्तरे शर्वस्य शिवस्य रीतिः सम्यदाय-
स्तेन हारी मनोहरः । दलितानि नाशितानि कैरवाणि शचवो
येन । प्रकर्षेण साधिता आशा अर्थिनामभिलाषा येन । साध
संसिद्धौ । उत्समितगोत्राः प्रसिद्धवंशाः । सुदूरमायतं विशेषेण

सन्तः परां वृद्धिमवापुः । यस्य च जनितानिरुद्धलीलस्य रति-
प्रियस्य कुसुमशरासनस्य मकरकेतोरिव दर्शनेन वनिता-
जनस्य हृदयमुल्लास । यस्मै चानुगतदक्षिणसदागतये^१
श्रुतिसुखदकोमलकोकिलरुताय विकसितपल्लवाय वृत्तका-

वर्धितं जीवन्त्यनेनेति जीवनं जीविका येषाम् । प्रसन्नपत्न्याः प्रस-
न्नस्वभावाः । सन्तः कोविदाः ।

कैरवी चन्द्रिका प्रोक्ता कैरवं कुमुदे द्विपि ।

सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः ॥

इत्युभत्रापि विश्वः । सन् सुधीः कोविदे । बुध इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादितानिरुद्धलोपापपतेर्लीला
विलासो येन तस्य दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासामोहानं
प्राप्तम् । अनिरुद्ध उपापतिः । लीला विलासक्रिययोरित्युभ-
यत्रामरः । पते जनितानिरुद्धलीलस्योत्पादितानिवारितवि-
लासस्य । रतिप्रियस्य । अनुरागवत्तमस्य । कुसुमशरं कामम-
स्यति चिपत्यतिसुन्दरत्वात् तादृशस्य । असु क्षेपणे ।

स्त्रीणां विलासविबोकविभ्रमा सलितं तथा ।

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥

इत्यमरः ।

क्षेपोपमामङ्करेणाह । वसन्ताद्येव यस्मै तस्यः स्पृहयाक्षक्रु-
रिति सम्बन्धः । स्पृहेरीप्सित इति मग्नदानमञ्जा । अनुगन्त्रे द-

न्तारतरङ्गाय सुरभिःसुमनोऽभिरामाय सर्वजनसुलभपद्माय
 'विस्तारितकनकसम्पदेऽतिक्रान्तदमनकाय वसन्तायेव वन-

चिणमदागतिर्दचिणमारुतो यं तस्मै । अतिसुखदं कोमलं कोकिं-
 लरुतं पिकशब्दे यत्र तस्मै । कृतः कान्तारस्य काननस्य तरङ्गः
 कम्पनं येन । विकाशिताः पल्लवाः किसलयानि येन । सर्वज-
 नानां सुलभं पद्मं यत्र । विस्तारिता कनकस्य धत्तूरस्य चम्पकस्य
 वा सम्पद्येन । अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि
 ताभिरभिरामः सुन्दरः । अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशेषो
 येन । शिशिरजत्वात् तस्यातिक्रम इति भावः । वनलता इवो-
 त्कलिकासहस्रेणोद्गतकोरकसहस्रेण समाकुला व्याप्ताः । भ्रम-
 रैर्भ्रुपैः सङ्गताः । प्रवालैर्नवपल्लवैर्नहारिण्यो मनोहराः ।
 विलसद्दयमो विलसत्पचिणः । वायुर्मातरिश्वा मदागतिः । अतिः
 स्त्री श्रवणं श्रवः । कोकिलः पिक इत्यपि । तिरश्चां वामितं
 रुतम् । पल्लवोऽस्त्री किसलयम् । वा पुंसि पद्मं नलिनम् । धत्तूरः
 कनकाक्षयः । सुरभिर्घ्राणतर्पणः । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात् ।
 स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । कलिका कोरकः पुमान् । षट्पदभ्र-
 मरालयः । प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री । खगवाच्यादिनोर्वयः । इति
 चतुर्दशस्वमरः । कान्तारः कानने चैवौ ।

कनकं चम्पके चैत्रि धत्तूरेऽपि निगद्यते ।

इत्युभयत्र वियः । दमनो वीरपुष्पयोरिति धरणिः । पत्तेऽनु-

लता इवोत्कलिकासहस्रसङ्कुला भ्रमरसङ्गताः प्रवालहारिण्यो विलसद्वयसस्तरुण्यः स्पृहयाच्चक्रुः । यस्य च समरभुवि

गतानां दक्षिणानामुदारारणां सदा सर्वदा गतिरागमनं तस्मै ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । यद्दानुगताः सेवका दक्षिणा व्यवहारकुशलाः
सन्तश्च तेषामागतिरा भाकस्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात् । त्रिवि-
धस्यापि जनस्य पालनकर्तेत्यर्थः । श्रुतिसुखदं कोमलं कोकिल-
वद्भुतं शब्दो यस्य तस्मै । रू शब्दे । ऋतः । एतः कान्तानां स्त्रीणां
रतरङ्गः सुरतरङ्गो येन । अतएव विकसितः पल्लवः प्रद्वारो
येन । अतएव सुरभिसुमनोभिः सुगन्धिपुष्पैरभिरामः । यदा
सुरभयः ख्याताः सुमनसः पण्डितास्तैः । सर्वजनानां सुलभा
पद्मा लक्ष्मीर्यस्य । विस्तारिता कनकस्य सुवर्णस्य सम्पद्येन ।
अतिक्रान्ता दमनका वीरा येन । यदा दमयतीति दमनः
शत्रुः । उत्कलिका उत्कण्ठास्त्रासां सहस्रेण सङ्कुलाः । भ्रमरैः
कामुकैर्ललाटालकैर्वा सङ्गताः । प्रवालौ विद्रुमः । हारो मुक्ता-
वली । तौ सौ यामां ताः । यदा प्रकृष्टा बालाः केशासौर्हारिण्यो
सुनोहराः विलसद्वयो यौवन यामां ताः । दक्षिणे सरसो-
दारौ । मैथुनं निधुवनं रतम् । लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा ।
स्वर्णं सुवर्णं कनकम् । उत्कण्ठोत्कलिके समे । अथ विद्रुमः
पुंसि प्रवालः पुनपुमकम् । चिकुरः कुन्तली बालः । हारो
मुक्तावली । इत्यष्टमः ।

भुजदण्डेन कोदण्डं कोदण्डेन शराः शरैरिश्मिस्तेनापि
भ्रमण्डलं तेन चाननुभूतपूर्वा नायको नायकेन कीर्तिः
कीर्त्या च सप्त सागराः सागरैः कृतयुगादिराजचरितस्मरण-
मनेन च स्थैर्यममुना च प्रतिक्षणमाश्चर्यमासादितम् । यस्य
च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलताडनभीतै-

पक्षवः स्नात् किमलये पिङ्गशृङ्गारयोरपि ।

सुरभिः सौरभे ख्याते वसन्ते षण्डितेऽपि च ।

भ्रमरः कामुके शृङ्गललाटालकयोरपि ।

इति चिपु विश्वः ।

वयो धाल्यादि पत्नी च यौवमं च कचिद्वयः ।

इति शाश्वतः ।

माखादीपकेनाह । यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणा-
ङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं धनुः समासादितम् । अत्र यथायथं
स्त्रिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च । शरामनकोदण्डकार्मुकमित्यमरः ।

पूर्वं नानुभूतोऽननुभूतपूर्वस्तादृशो नायकः कन्दर्पकेतुः ।
कृतयुगादिराजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं स्त्रेनैव तेजसा
लोकप्रकाशनादि तत्स्मरणं स्मरणेन स्थैर्यं स्थैर्येणाश्चर्यम् । स्मर-
णस्याशुविनाशितात् ।

मान्नादीपकमाद्यं चेषयोत्तरगुणावहम् ।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां कर-

रिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । यस्य च ^१निशित-
तनाराचजर्जरितमत्तमातङ्गकुम्भस्यलविगलितमुक्ताफलनिक-
रदन्तुरितपरिसरे^२ ^३पतत्पत्ररथे ^४रक्तवारिसञ्चरदनेकच्छा-
योत्पलपुण्डरीकवाहिनीशतसमाकुले नृत्यत्कवन्धे सुरसुन्द-

तलेन ताडनं पत्युर्मरणोत्तरमुरस्ताडनं तेन भीतैरिव मुक्ता-
हारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः । उल्लेखालङ्कारः । सम्भावना
स्यादुल्लेखेति लक्षणात् । पर्यन्तभूः परिसर इत्यमरः ।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरस्तस्मिन् उद्भो रराजे-
त्यन्वयः । निशितनाराचैस्त्रीक्षणवाणैर्जर्जरितानि शिथिलावय-
वानि यानि मत्तमातङ्गकुम्भस्यलानि तेभ्यो विगलितैः ससौ-
मुक्ताफलनिकरैर्दन्तुरितो दन्तुरवदाचरितः परिसरो यस्य
तस्मिन् । दन्त उन्नत उरच् । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः ।
अस्मादाचारे क्विप् । ऋः । इट् । यद्वा । दन्तुरं विपमान्तरं
तददाचरितम् ।

दन्तुरं वाच्यवद्विधादन्तुरे विपमान्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

पतत्पत्ररथे पतद्वाणे । रक्तमेव वारि जलं तत्र मञ्चरदने-
कच्छायमनेककान्ति उद्भूतं पलं मांसं यस्मात् उपमं मांसग्रह्यं

१ निशितनाराचराजिज- A B D F इति मर० ख । निशितनाराच-
राज E २ -फलदन्तुरितपरिसरे C D F H ३ मरत्- A B D H ४ इति
मर० ख मर० घ । रक्त- -नेककच्छप उपपुत्रपु- A रक्तवारिज- -दोपुत्रपु- B
रक्तवारिज- -ददकच्छपे उपपुत्रपु गरीके वा- C रक्त- -ददकच्छपे उपपुत्रपु- E
रक्तवारिज- F रक्त- -दोपुत्रपु- H

रीसमागमोत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभीषणे समरसा-
गरे^१ भिन्नपदातिकरितुरगसधिरार्द्रजयलक्ष्मोपादालक्तकरा-
गरञ्जित इव खड्गो रराज ।

तच्च पुण्डरीकं मितच्छत्रं च यत्र तादृशं यद्वाहिनीशतं सेना-
शतं तेन समाकुले । नृत्यत्कवन्धे नृत्यच्छिन्नमस्तकवीरे । सुर-
सुन्दरीणामपरसां समागमोत्सुकानां चारुभटानां योधानाम-
हङ्कारोऽहमहमित्यस्य सम्भारस्तेन भीषणे । वषट्कार इति
निर्देशात् समुदायादपि कारः । यद्वाहङ्कारस्य गर्वस्य सम्भा-
रेण भीषणे । भटा योधाश्च योद्धारः ।

कवन्धोऽप्यो क्रियायुक्तमपमूर्धं कलेवरम् ।

इति द्वयोरमरः ।

तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता ।

इति विश्वः । उत्पलं कुष्ठभृरुहे । इन्दीवरे मांसशून्य इति
हैमः ।

पुण्डरीकं सिताम्भोजे मितच्छत्रे च भेषजे ।

इति विश्वप्रकाशः । पचरथो याणपच इति धरणिः । पले पच-
रथः पची । उत्पलमिन्दीवरम् । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् ।
कवन्धं जलम् । वाहिनी नदी । कवन्धमुदकं पाथ इत्यमरः ।
सुरसुन्दरी मास्यभेदश्चारुभटोऽपि । द्वेकानुप्रामार्युपमाक्षेपरूप-

अथ कदाचिदवसन्नायां यामवत्यां दधिधवले कालक्षप-
णकग्रासपिण्ड इव निशायमुनाफेनपुञ्ज^१ इव मेनकानखमा-
र्जनशिलाशकल इव मधुच्छत्रच्छायमण्डलोदरे पश्चिमाचलो-
पधानसुखनिलीनशिरसो^२ राजतताटङ्क^३ इव शेषमधुभाजि

कोत्प्रेचालङ्काराणां यथासम्भवं सङ्करसंस्पृष्टी । ओजो गुणः ।
वैदर्भी रीतिः ।

अथानन्तरं स इति शेषः । कन्दर्पकेतुः कदाचिदवसन्नायां
समाप्तायां रजन्यामष्टादशवर्षदेशीयाम् । ईषदसमाप्तौ कल्प-
ब्देश्यदेशीयर इति देशीयः । ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षां कन्यां
स्वप्नेऽपश्यदित्यन्वयः । अवसन्नायामित्यनेन स्वप्नस्य शीघ्रफल-
दत्वं ध्वनितम् । तदुक्तं गुरुणा ।

अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ।

इति । एतादृशे कुमुदिनीनायके चन्द्रेऽपरजलधिपयसि पश्चि-
मसमुद्रजले मज्जति सतीत्यन्वयः ।

*काल एव क्षणकस्तस्य दधिधवले ग्रासपिण्ड इव । क्षप-
णकस्य भक्षणार्थं दधिधवलः पिण्डो दीयत इति प्रसिद्धम् ।
निशा रात्रिः सैव यमुना तस्याः फेनपुञ्ज इव । मेनकानखचा-
लनार्थं शिलाशकले झांवां इति भाषायाम् । मधुच्छत्रस्य छाया
मधुच्छत्रच्छायम् । विभाषा सेनेति क्लीबत्वम् । तदन्मण्डलोदरं

१ - लक्ष्म A B C D E F G H २ - कासशिरसो A D इति नर० च ।
-कासविज्ञाधिभो C H -कासविज्ञाधिना F ३ - ताटङ्कप्रक A B D -ताटङ्क C

चपक इव विभावरीवध्वा अपरजलधिपयसि शङ्खकान्तिका-
मुके मञ्जति कुमुदिनीनायके 'शिशिरकर्दमितकुमुदधूलि-
मध्यवद्भ्ररणेषु' षट्चरणेषु 'कलप्रलापबोधितचकिताभि-
सारिकासु सारिकासु प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु मठेषु 'विभा-
सरागमुखरकार्पाटिकजनोपगीयमानकाव्यकथासु' रथ्यासु

मण्डलमध्ये यस्य तस्मिन् । पश्चिमाचलोऽस्याद्रिः स एवोप-
धानं शिरोऽवलम्बनं तत्र सुखेन निलीनं स्थितं शिरो यस्या-
स्तस्या विभावरीवध्वा रात्रिस्त्रिया राजतताटङ्क इव रौप्यकर्ण-
भूषणविशेष इव ठेंठो इति भाषायाम् । तस्या एव शेषमधुभाजि
पीतशेषमद्यमहिते चपके पानपात्र इव । शङ्खकान्तः कामुके-
ऽभिलाषुके तुल्ये वा । चपकोऽस्ती पानपात्रम् । उपधानं त्वप-
यर्धः । कामुके कमितानुक इत्यमरस्त्रिपु । उत्प्रेचालङ्कारः ।

शिशिरेण तुपारेण कर्दमितः कर्दमवदाचरितः कुमुदधू-
लिस्त्रान्मध्ये बद्धाचरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु ।

शिशिरः स्यादृतोर्भेदे तुपारे शीतलोऽन्यवत् ।

इति विश्वप्रकाशः । षट्पदभ्रमरालय इत्यमरः ।

कलप्रलापोऽत्यक्तमधुरध्वनिस्तेन बोधिता अतएव चकिता
अभिमारिका याभिस्तासु सारिकासु ।

१ शि०-कुमुदवत्- A B शि०-कुसुम- Γ १-परागमथ- A B C D E F G H
इति अम० च । २ क०-यवो- A B F G क०-विभो- II क०-जिभो- इति अम० ।
३ विभाससामु- Γ II ४-कार्पाटिकोपगीय- D F H इति अम० च ।

१ सकलनिपीतनिशातिमिरमतितनीयस्तया १वोदुमसमर्थे-
 खिव कञ्जलव्याजादुद्धमत्स्विव कामिमियुननिधुवनलीला-
 दर्शनार्थमिवोद्गीविकाशतदानखिन्नेषु विविधबन्धरतक्रीडा-

कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका ।

इत्यमरः । सारिकाशब्दस्तालव्यादिर्दन्यादिश्च । तदुक्तमूगभेदे ।

स्त्रीलिङ्गोऽयं शारिः शकुनिविशेषे तु दन्त्यतालव्यः ।

इति ।

प्रबुद्धा अध्ययनकर्मठा अध्ययनशीला येषु तादृशेषु मठेषु
 छात्रादिनिलयेषु । कर्मणि घटोऽठजित्यठच् प्रत्ययः । कर्मशी-
 लस्तु कर्मठः । मठश्चात्रादिनिलय इति द्वयोरमरः ।

विभासेन रागविशेषेण मुखरितकार्पटिकजनैर्वस्त्रयाचक-
 भिक्षुभिः कपडिया इति भाषाप्रमिद्धैरुपगोयमाना काव्यकथा
 यासु तादृशीषु रथ्यासु प्रतोलीषु । मानेऽनतिपाटवं ध्वन-
 यितुं मुखरशब्दप्रयोगः । रथ्या प्रतोली विशिखेत्यमरः । यम-
 कालङ्कारः ।

प्रदीपेखेवं विधेषु सत्स्वित्यन्वयः । अतितनीयस्यायातिरुगत्वेन
 सकलं निपीतं निशातिमिरं तद्वोदुमममर्थेखिव । निधुवनलीला
 सुरतक्रीडा । मैयुनं निधुवनं रतमित्यमरः । उद्गीविका योवो-
 न्नमनक्रिया तस्याः शतं तदानं विधानम् । विविधबन्धो मयूरा-
 दियन्धो यत्र तादृशतक्रीडानां माक्षिषु माचाद्रष्टुषु ।

साक्षिपु शरणागतमिवाधोलोनं तिमिरमवत्सु दुर्जनेष्विव
दग्धस्नेहतया मन्दिमानमुपगतेष्वतिवृद्धेष्विव दशान्तमुप-
गतेषु विपन्नसदीश्वरेष्विव पात्रमात्रावशेषेषु दानवेष्विव

शरणागतमिवाधोलोनमधस्ताहोनं तिमिरमन्धकारमवत्सु
रक्षतु । तथाच वराहः ।

नार्ता न भीता न दृष्टानगाश्च

विमुक्तशस्त्रा विपलायमानाः ।

क्षीणायुधा वाजिगजावतीर्णा

क्ष्येते न वधा न च पीडनीयाः ॥

कुलैकतन्तुः शरणागतो वा

क्षताञ्जलिर्यश्च वदेत् तवाम्नि ।

इति । उत्तरश्लोके वधा इत्यादौ वचनविपरिणामः । शरणं
शृङ्खरचित्रैः । तमिस्रं तिमिरं तम इति द्वयोरमरः । उत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

दुर्जनेष्विव दग्धस्नेहतया नष्टप्रेमत्वेन मन्दिमानं सुदृक्क-
र्मणि शिथिलताम् ।

खेदोऽनुरागश्लेषं तैस्तेऽपिच निगद्यते ।

इति धरणिः । पक्षे स्नेहशूलम् । मन्दिमानमन्यतेजस्वम् ।
अतिवृद्धेष्विव दशान्तं वयमोऽन्तमुपागतेषु । पक्षे दशान्तं वर्ति-
कान्तम् । दशा वर्तिर्दशा वय इति चारायली । विपन्नसदीश्वरे-
ष्विव सर्वान्वदानादिना प्राप्तदारिद्र्येष्विव । एतच्च सत्पदेन ध्व-

निशान्तमध्यचारिष्वस्तगिरिशिखरेष्विव १पतत्पतङ्गेषु १प्रदी-
पेष्वनवरतमकरन्दविन्दुसन्दोहलुब्धमधुकरनिकुरुम्बझङ्कार-
मुखरितेषु १ स्नानिमानमुपगच्छत्सु वासागारकुसुमोपहा-

नितम् । पात्रमात्रावशेषेषु देहमात्रावशेषेषु तथाच कालि-
दासः ।

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्हिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥

इति ।

पात्रं तु भाजने योग्ये देहे तीरदयान्तरे ।

इति महीपः । यद्वा पात्रममात्यः ।

पात्रं सुवादौ पर्णे च राममन्त्रिणि चेष्यते ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे पात्रं भाजनम् । दानवेष्विव निशा-
रात्रिस्तस्या अन्तमध्ययोश्चरणशीलेषु । पक्षे निशान्तं गृहं तन्म-
ध्यचारिषु । निशान्तवस्त्यसदनमित्यमरः । अस्तगिरिरस्ताचल-
स्तच्छिखरेष्विव । पतङ्गः सूर्यः । पक्षे पतङ्गाः शलभाः । पतङ्गः
शलभादित्याविति विश्वः । अस्तस्तु चरमः स्नात्तदित्यमरः ।

एतादृशेषु वामागारकुसुमोपहारेष्वित्यन्वयः । अनवरतं
मकरन्दविन्दुसन्दोहः पुष्परसमूहस्तत्र लुब्धमधुकराणाम-

१ परिपतत्पतङ्गेषु A प्रपतितपतङ्गेषु F १ प्र० -सन्दोहमोहलुब्धमधु- A प्र०
-सन्दोहलुब्धमधु B D E G H प्र० -सन्दोहमोहलुब्धमधुदित्तमधु- C प्र०
-सन्दोहपाममोहलुब्धमधु- F १ -करनिकुरुम्ब- A B D G -करनिकुरुनिकु-
म्ब- E

रेप 'विगलत्कुन्दैरलकैः प्रियविरहशोकाद्वाष्पविन्दुनिवो-
त्सृजतीपु' प्रियतमगमननिषेधमिव 'कुर्वतीप वाचाल-
तुलाकोटिभिश्चरणपङ्क्तवै रजनिशेषसुरतभरपरिश्रमवि'-

भिलापुकभ्रमराणां निकुरुम्बं यूयं तस्य सङ्कारेण रवविशेषेण
मुखरितेषु शब्दायमानेषु । मन्दोद्भवमरवजाः । लुब्धोऽमि-
लापुकस्तृणक् । निकुरुम्बं कदम्बकमिति त्रिव्यमरः ।

एतादृशीषु प्रियतमास्त्रित्यन्वयः । विगलत्कुन्दैः पतत्कुन्द-
कुसुमैरलकैः । करणे द्वितीया । प्रियविरहेण भाविप्रियविरहेण
शोकस्तस्माद्वाष्पविन्दुनिवोत्सृजतीपु । अनेन दृष्टिर्ध्वनिता ।
अतएव प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीपु । तदाह नारदः ।

अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्गर्जितदृष्टिषु ।

उत्पातेषु त्रिविधेषु मप्ररात्रं तु न प्रजेत् ॥

इति । प्रवस्यत्पतिका नायिका ।

प्रवस्यति प्रियतमे प्रवस्यत्पतिकेयते ।

इति रमरद्वन्द्वहारः । अशोत्प्रेतयोः मङ्गरः ।

वाचास्त्रास्तुलाकोटयो येषु तादृशीश्चरणपङ्क्तवैरुपलक्षितासु ।
उपलक्षणे द्वितीया । स्तमितमनेन ध्वनितम् । स्थाप्यन्पाकस्तु
वाचासः ।

पादाङ्गदं तुलाकोटिमञ्जरी नूपुरोऽस्त्रियाम् ।

१ विगलितकु CD १-कुन्दसङ्घटितव ABCDEFGH २ कुर्वतीपु- D
FGH ३-सुरतपरि- CDEFGH

गलितकेशपाशदरदलितमालतीमालापरिमललुब्धमधुकर-
निकरपत्तानिलनिपीतनिदाघजलशीकराख्ण्डेक्षुजवल्कि^१-
ण्डणत्कारमुखरासु^२ ५ नवनखपदसंसक्तकेशनिर्माक^३-

इति द्वयोरमरः ।

रजनिशेषः पद्मविकासकालस्तत्र सुरतभरस्तेन परिश्रम-
स्तेन विगलितः केशपाशः केशकलापस्तत्र दरदलितानामोप-
द्विकषितानां मालतीनां मालास्तासां परिमलो जनमनोहरो
गन्धस्तल्लुब्धमधुकरनिकरपत्तानिलेन निपीताः शोषिता निदाघ-
जलशीकरा अम्बुकणा यामां तासु । पद्मिन्यः स्त्रिय इमाः । यत्तु ।

प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि पट् ।

इति तच्चित्रिण्यादिविषयम् ।

पाशः पक्षय्य हस्तय्य कलापार्थाः कचात् परे ।

ईपदर्थं दरोऽव्ययम् ।

विमर्दोत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

स्तोमौघनिकरघ्रात इति चतुर्थमरः ।

उद्धेम्भुजवल्किरूपस्य षण्णत्कारः मिश्रितं तेन मुखरासु ।
अनेनापि स्तनितं ध्वनितम् । नवनखपदं रात्रिजातं नखचतं
तत्र संसक्तः केशस्तन्निर्माको निर्माचनं तेन वेदना तथा कृतः

१ ग० - लुब्धमधु - C D G H इति जग० च । १ निकरस्य - A B C F G H
२ - करकपाशु० - A B C D F G H - करकपाशु जग० - E ३ - दुर्भगासु A B C
D F H ४ ग० - पददरकेश - A C D E F H इति जग० च मर० च । ग०
- पराघरकेश - B ५ - केशपाशनिर्माक - A B D G इति मर० च ।

वेदनाकृतसीत्कारविनिर्गतदुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाधव-
लितभोगावासासु पुनर्दर्शनपृच्छाविधुरसखीजनानक्षणवोक्ष्य-
माणप्रियतमासु १ क्षणदागतवैयात्यवचनशतस्मारकगृह-
१ शुक्चांटाव्याहृतिक्षणजनितमन्दाक्षासु शरंद्वासरलक्ष्मीष्विव

सीत्कारस्रस्त्रादिनिर्गताभिर्दुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाभिर्धवलि-
तो धवलीकृतो भोगावासो वामगृहं याभिस्तासु । दशन-
किरणच्छटाभिस्तद्विद्धनिता । मुग्धौ वर्धरसुन्दराविति विश्वः ।
भोगावासो वामगृहमिति शारावली ।

प्रियतमाः प्रेयांसः । क्षणं कामोत्सवं ददातीति क्षणदा
रात्रिस्तद्गतं वैयात्यवचनशतं छृष्टतावचनानि तत्स्मारकगृह-
शुक्लस्य चाटुव्याहृतिभिः क्षणं क्षणमात्रं जनितं मन्दाक्षं लज्जा
यासां तादृशीषु । तथाच माघः ।

अन्यदा भृशं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

इति । चटु चाटु प्रिये वाक्ये । वैयात्यं छृष्टता मतेति शारावली ।
कलाविशेषोत्सवयोः क्षणः । मन्दाक्षं ह्रीस्तथा मीडा । यादार
उक्तिर्लपितमिति विश्वमरः ।

शरच्छरदृष्टः । न सेनाकाशेनास्रकृताः पयोधरा मेघा
यासु । मण्डनं मण्डनानामितिवदाकाशमूषणानामाकाशशैव

१ क्षणदापत- A क्षणदाकृत- C १ -वचनशतधंज • A B C D E F G H
इति जग- ५ । १ उक्क चाव- E

नखालङ्कृतपयोधरास्वासन्नमरणास्त्रिव जीवितेशपुराभिमु-
 खीषु^१ वसन्तवनराजिष्विवोत्कलिकावङ्गलासु^२ प्रियैरालि-
 ङ्गमानासु कामिनीष्वान्दोलितकुसुमकेसरे^३ केशरेणुमुपि

भूषणत्ववर्णनम् । यद्वा न खेऽलङ्कृता भूषिताः सजला अति-
 नीला इति यावत् । तादृशाः पयोधरा मेघा यासु । शर-
 त्काले निर्जलत्वादनलङ्कृतत्वमित्यर्थः । पक्षे । नखेन तत्क्षतं ल-
 ष्यते तेनालङ्कृताः पयोधराः स्तना यासां तादृशीषु । स्त्रीस्त-
 नाब्देऽपयोधरावित्यमरः । जीवितेशो यमस्तस्य पुरं संयमिनी ।
 पक्षे । जीवितेशः पतिः । तत्पुरं शरीरम् ।

वसन्तधर्मराजे च जीवितेशो धनागमे ।

पुरं पुरि शरीरे च गुग्गुलौ कथितः पुरः ।

इत्युभयत्र विद्यः ।

वनराजिर्वनपरम्परा । उत्कलिकोद्गतकोरकः । कलिका
 कोरकः पुमानित्यमरः । पक्षे । उत्कलिकोत्कण्ठा । उत्कण्ठो-
 त्कलिके समे इत्यमरः ।

यमकेनाह । एतादृशे वाते वहतीत्यन्वयः । आन्दोलित-
 कुसुमकेसरे कम्पितपुष्पकिञ्चलौ । रणितेन मधुरा मणयो
 यासां तादृशीनां रमणीनां केशरेणुमुपि केशपदेन तत्स्थानि
 पुष्पाणि लक्ष्यन्ते तद्रजोहारके । विकचानि विकसितानि च

१-पुराभिमुखीषु C I २-वसन्तवनरा- D ३-वसन्तवनरासु A C
 ४-केशरे- G II

रञ्जितमधुरमणीनां^१ रमणीनां^२ विकचकुमुदाकरे^३ मुदा-
करे सङ्गभाजि-प्रियविरहितासु रहितासु सुखेन मुर्मुर्मिव
वर्षति समन्तादर्पके दर्पकेपुद्गहनस्य^४ दूरप्रसारितकोक-

तानि कुमुदानि च कैरवाणि तेषामाकरे । एतादृशे सरसि ।
सङ्गभाजि । अतएव मुदाकरे हर्षकारके । मुदेत्यत्र भागुरि-
मते टाप् । एतेन विशेषणद्वयेन शीतमन्दसुगन्धिलं ध्वनितम् ।

प्रियविरहितासु । अतएव सुखेन रहितासु । समन्तात्
परितो दर्पकेपुद्गहनस्य कामवाणाग्नेरर्पके समर्पके । अतएव
मुर्मुर्मिव तुषाग्निमिव वर्षति । मुर्मुर्स्त तुषानस इति वैज-
यन्ती । कोकप्रियतमा चक्रवाकी । केसरे केशरे इत्यत्र स्वभे-
दयमकम् । भोजराजेनोदाहृतं च ।

शालं वहन्ती सुरतापनीयं शालं तडिङ्गासुरतापनीयम् ।

रक्षोभरक्षोभरमत्त्रिकूटा लङ्काकलङ्का कलिकाद्रिकूटे ॥
इत्यत्र शालं शालमिति स्वभेदयमकमिति वर्णितम् । इदं स्थूल-
मव्यपेतयमकम् । केशर इति तालव्यमध्यपाठे त्विदमेव यमक-
प्रमाणम् ।

अर्थे मत्पर्यभिन्नानां पदानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकम् ।

केसरो पकुले मिंसमटायान् पुष्यमध्यगे ।

१ - मधुरमणीनां A F इति नर० च । - मधुरमणीनां D इति नर० च ।
२ विकचमितक A B विकचितक G ३ सङ्गमुद- D कुमुद- इति नर० ।
४ दूरप्रसारित- B

प्रियतमारुते मारुते वद्धति जघनमदनपुरतोरणेन 'मदन-
नगरमहानिधिकनकप्राकारेण रोमावलीलतालवालेन जघन-
चन्द्रमण्डलपरिवेषेण १त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोमावलीकन-
कपत्रेण २सकलहृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन जग-

इति विश्वः । किञ्चल्लः केसरोऽस्त्रियाम् । रेणुर्दयोः स्त्रियां
धूलिः । मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः । व्याकोशविकचस्फुटाः ।
फुल्लश्चैते विकसिते । सिते कुमुदकैरवे । कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः ।
पत्नी रोप इपुर्दयोः । कोकश्चक्रश्चक्रवाक इत्यष्टस्त्रमरः ।

मेखलादान्ना काञ्चीदान्ना परिवृत्तजघनखलीमित्यन्वयः ।
जानपदेति ङीष् । तोरणेन बहिर्द्वारेण । प्राकारेण वरणेन ।
आलवालेनावालेन । थाला इति भाषायाम् । परिवेषेण परि-
धिना । प्रशस्तिः प्रशस्तिवर्णः । सैव रोमावली तस्याः कनक-
पत्रेण कनकचित्रेण पत्रेण शाकपार्थिवादिः । यद्वा । तासपत्रवत्
कनकपत्रम् । सकलानां हृदयान्येव वन्द्यः प्रयहास्तेषां निवासः
कारा तत्परिखावलयेन । खार्इ इति भाषायाम् । सर्वेषां हृद-
यानि तत्रैव निवसन्तीति भावः । जगन्मोचनानि सर्वजननेचाणि
तान्येव विहङ्गमाः पक्षिणस्तेषां माला पङ्क्तिस्तस्या नामकगला-
कागुणः । कांपा इति भाषायाम् । सर्वेषां लोचनाकर्षकेणेति

१ मन्मथमन्दिरमहा- A B G मदनमन्दिरमहा- F इति मर० च । १ वि०
-चर्चरो- A G वि० -रोमचर्चावली- B E F वि० -रूपेणरोमावली- D इति मर०
च । २ सकलजगद्- A B C D E F G H

१ स्त्रीचनविहङ्गममालालासकशलाकागुणेनेव १ मेखलादास्ता
 २ परिवृतजघनस्थलीमुन्नतपयोधरभारान्तरितमुखचन्द्रदर्शना-
 ३ प्राप्तिजनितखेदेनेव ४ गुरुनितम्बविम्बपयोधरकुम्भपीडाज-
 ५ नितायासेनेव ६ गृहीतगुरुकलत्रानुशयेनेव ७ विधातुरतिपीड-

भावः । तारणोऽस्ती वहिर्दारम् । प्राकारो वरणः शलः ।
 स्यादासवालमावालम् । परिवेषस्तु परिधिः ।

प्रयहोपयहौ वन्धां कारा स्याद्वन्धनालये ।

खेयं तु परिखा ।

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।

स्त्रीकथां मेखला काञ्चीत्यष्टस्वरः । गमेः सुपि वाच्य
 इति खश् । विहायसो विह इति वाच्यं खच् च डिद्वा वाच्य
 इति विहायसो विहादेशे खित्यनव्ययस्येति मुमागमः । खन्तु
 श्रवदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति डः । परितः खाता
 परिखा ।

उत्प्रेक्षयाह । मध्यभागेनावलम्बेनालङ्कृतमित्यन्वयः । उन्न-
 तपयोधराभ्यामन्तरितो व्यवहितो यो मुखचन्द्रस्तद्दर्शनाप्राप्त्या
 जनितखेदेनेव । गुरुमंहान् नितम्बस्यैव नितम्बमण्डलं पयोध-
 रकुम्भः स्तनकलशस्ताभ्यां पीडया अनितायासेनेव । गृहीतो

१ जो० -विहङ्गममाल- A C D F २ -चनकशला० G ३ -परित- A B D P
 प० -गदलाम् A B C D E F G H इति जग० च नर० च । ४ प्राप्तिषु A B
 C F H इति जग० च । ५ दर्शनितम्बपयो- D H ६ -पयोधरकुम्भविहङ्गोभय-
 पारंपोहा० B F G H पयोधरमारपोहा० D ७ विधातुरतिपी G

यतो 'हस्तपाशजनितायासेनेव मम मूर्धजयोरियत्प्रमाणयोः
स्तनकलशयोः कथं मध्येव निपातो भविष्यतीति चिन्तयेव'^१
क्षीणतरतामुपगतेन मध्यभागेनालङ्कृतामनुरागरत्नमयकनक-
रुचकाभ्यां^२ चूचुकमुद्रासनाथाभ्यामतिगुरुपरिणाहृतया पत-
नभयात् 'कीलिताभ्यामिव चूचुकच्छलेन'^३ गिरिसारेण सक-

वृहत्कलत्रस्य पृथुश्रेणिमण्डलस्थानुशयो दीर्घद्वेषो येन । वि-
धातुर्ब्रह्मणः । मूर्धशब्देनोर्ध्वदेशो लक्ष्यते । तत्रोत्पन्नयोः स्तन-
कलशयोर्मध्येव पातो भविष्यतीति चिन्ता क्षीणताहेतुः । मध्यमं
चावलग्नं च मधोऽस्ती । कलत्रं श्रेणिभार्ययोः । अनुशयो
दीर्घद्वेषानुतापयोरिति त्रिष्वमरः । वृहत्कलत्रपदेन युवती-
पतेः पौगण्डे वयसि वर्तमानस्य वृत्तान्तोऽपि प्रतीयते । गुरु-
कलत्रानुशयेनेति पाठस्त्वयुक्तत्वादुपेक्षितः ।

पयोधराभ्यामुद्गासमानामित्यन्वयः । अनुराग एव रत्नं
तत्प्रचुरौ कनकरुचकौ गुलिकामणी रत्नमये गुलिके यतोऽत-
यूचुके एव मुद्रे जटुमये नामाचराङ्किते मुद्रे ताभ्यां सना-
थाभ्यां सहिताभ्याम् ।

रुचको मङ्गलद्रव्ये घोवाभरणदन्तयोः ।

इति विश्वप्रकाशः । रुचको गुलिकामणिः । अतिगुरुपरिणाह-

१ हस्तपाशपरामर्शज- D २ विचिन्तयतेव C ३ कनककुरुरुचकाभ्यां A D H
-कनकसमुद्रकाभ्यां B -कनककुरुरुचकाभ्यां C ४ षड्भिः A B C D E इति
जाम् च मरं च । ५ + विधिमा C

लावयवनिपिक्तशेषलावण्यपुञ्जाभ्यामिव हृदयतडागकम-
लाभ्यामिव हृच्छयकपोलचातुरिकाविभ्रमाभ्यां रोमावली-
लताफलाभ्यां १ कन्दर्पदर्पवर्धनवशीकरणचूर्णपूर्णसमुद्रका २-
भ्यामशेषजनहृदयपतनसञ्जातगौरवाभ्यां संसारमहातरु ३-
फलाभ्यां यौवनमहापादप्रसवाभ्यां चारलतामृणाललोभ-

तया विशालतया पतनभयाद्धेतोश्चुचुच्छलेन मियेण गिरि-
सारेण लोहकीलेन कीलिताभ्यामिव । सकलेश्ववयवेषु निपि-
क्तस्यातएवावशिष्टस्य लावण्यस्य पुञ्जाभ्यामिव ।

मुक्ताफलेषु ह्यायासुरललमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिदोच्यते ॥

इति मेदिनी । हृदयतडागकमलाभ्यां कमलकोरकाभ्यामि-
त्यर्थः । हृच्छयः कामः । कपोलचातुरिका गलमसुरिका इति
भाषायाम् । रोमावलीलता तत्फलाभ्याम् । कन्दर्पः काम-
स्य दर्पस्तद्वर्धनं तद्वशीकरणचूर्णं तेन पूर्णसमुद्रकाभ्यां समु-
द्राभ्याम् । स्तनदर्शनादेव कामाविर्भावो घूनामिति भावः ।
अशेषाणां सर्वेषां जनानां हृदयस्य मनसः पतनं तेन सञ्जात-
गौरवाभ्याम् । यथा कठिनद्रव्यान्तराभिघाताच्छरीरे यन्नि-
मग्नवस्तयैतद्वच्चमि युवमनसां पातात् पयोधरमग्नवः । एतेनैत-
च्छरीरमार्दवं कुचयोः काठिन्यं च वर्णितम् । संसारमहातरु-

१ - तडागकमलकम- A २ - महापादाभ्यां D + एव ॥ ३ क० - विवर्धन-
D इति अर० च । ४ जगद्वशी- A B C F G इति अर० च । ५ महातरुपरि-
जातक- A G H संसारपरिजातकमथा० B

नीयचक्रवाकाभ्यां १ चारुलतारोमावलीसङ्गमव्याजप्रयाग २-
 ३ तरुफलाभ्यां त्रिभुवनविजयपरिश्रमखिन्नस्य मकरकेतोर्विज-
 नवासृष्टाभ्यां ४ पयोधराभ्यामुज्जासमानां ५ मुखचन्द्रसन्नि-
 ६ हितसन्धारारगेण ७ दन्तमणिरत्नासिन्दूरमुद्रानुकारिणा

फलाभ्याम् । संसारस्येदमेवैकं फलमिति भावः । यौवनं ता-
 रुण्यं तदेव पादपो वृक्षसत्प्रसवाभ्यां पुष्याभ्याम् । तारुण्यं यौ-
 वनं समे । विटपो पादपस्तुरित्युभयत्रामरः ।

पुष्यं प्रसूनं सुमनः प्रसवश्च मणीवकम् ।

इति हैमः । त्रिभुवनविजयपरिश्रान्तस्येत्यनेन सौधनिवासो ध्व-
 नितोऽतएव विजनवासृष्टाभ्यां षट्मण्डपाभ्यामित्यर्थः । तदा-
 कारानुकारित्वादिति भावः । जनराहित्यवर्णनात् स्पन्दरहि-
 तत्वं ध्वनितम् ।

उत्प्रेक्षया प्रौढोक्त्या चाह । अधरपद्मवेनाधरोष्ठकिसलय-
 नोपशोभमानामिति सम्बन्धः । पद्मवोऽस्त्वो किसलयमित्यमरः ।
 मुखचन्द्रसन्निहितस्तम्भीपवर्ती सन्धारारगस्तात्कालिकलौहि-
 त्यविशेषः । दन्तमणीनां रत्ना कान्तिविशेषसंरक्षणम् । तदर्थं
 या सिन्दूरमुद्रा तदनुकारिणा । निःसरता हृदयानुरागेण
 रञ्जितेनेव । कीर्त्ता शैत्यवदनुरागे लौहित्यवर्णनं कविसम्प्रदायः ।
 तथाच भाषः ।

१ च०-सङ्गमव्याज- C D २-सङ्गमप्रयाग- E G H ३-तरु- F ४-जय-
 वास० A B F ५-मुखचन्द्रनिहित- C ६-द्वितमफलम- A C F G द्वितमफलम- D
 ७ + इव A B C E ८-द्विज- A B C D F G H इति जग० च ग० च ।

निःसरता हृदयानुरागेणैव रञ्जितेन रागसागरविद्रुम-
 "नवपल्लवेनेवाधरपल्लवेनोपशोभमानां तरुणतरकेतकदर्शद्रा-
 घोयसा पद्मलचटुलालसेन हृदयवासगृहावस्थितहृच्छय-
 विलासिनो, गवाक्षशङ्कामुपजनयता सरागेणापि निर्वाणं

कादितः कथमपि चपयान्तयः प्रियं प्रति चिराय रमस्था ।

वारुणीमदविशङ्कमथावियुक्तयोऽभवदसाविव रागः ॥

इति । रागसागरोऽनुरागममुद्रसात्मन्निविद्रुमस्य प्रवालत-
 रोर्नवपल्लवेनेव । अत्र प्रौढोक्तिरपि ।

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाद्यैतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

विद्रुमः पुंमि प्रवालः पुंनपुंसकमित्यमरः ।

नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः । तरुणतरकेतकदर्शद्रा-
 घोयसा तद्वद्दोषेण । इयसुनि प्रियम्यिरेत्यादिना दीर्घशब्दस्य
 द्राघ्यादेशः । दलं पर्णं कदः पुमानित्यमरः । पद्मलं पद्म-
 युक्तं चटुलं चक्षुलमलमं मन्दं तादृशेन । हृदयमेव वामगृहं
 तत्रावस्थितस्य हृच्छयविलासिनः । कामविलासिनो गवाक्षशङ्कां
 वातायनशङ्कामुपजनयता । वातायनं गवाक्ष इत्यमरः । सरा-
 गेण सानुरागेण निर्वाणं मोक्षं कुर्वतेति विरोधः । मुक्तिः कैव-
 ल्यनिर्वाणमित्यमरः । परिहारस्तु निर्वाणं निवृत्तिः । एतद्-
 शंभाञ्जनानां पदार्थान्तरेभ्येतमो निवृत्तिरिति भावः । नि-

१—हृदय- E २ चमुर- A B G ३ रागसागरप्रवालमय- G रागसागर-
 विद्रुमेनेवाधरपल्ल- H ४ मकल्लवे- A B C D E F H इति मर- ५ । १-हृद-
 यमय- F

कुर्वता^१ १ गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेवोपान्तलोहितेन^२
 धवल्यतेव जगदशेषमुत्फुल्लकमलकाननसनाथमिव गगनं
 कुर्वता दुग्धाम्भोधिसंहस्राणीवोद्धमता^३ कुन्दनीलोत्पलमाला-
 लक्ष्मीमिवोपहसता नयनयुगलेन^४ भूषितां दशनरत्नतुलाद-

र्वाणोऽवात इति निपातः । गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेव ।
 अन्तस्य समीपमुपान्तं प्रान्तदेशस्तत्र लोहितेन रक्तेन । उपा-
 न्तमिति विभक्तीत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः । रोहितो लो-
 हितो रक्त इत्यमरः ।

दृष्टिसञ्चारजन्यं विशेषं वर्णयन्नाह । धवल्यता धवलं कु-
 र्वता जगदशेषम् । उत्फुल्लानि व्याकोशानि कमलानि तेषां
 काननं तेन सनाथं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता ।

प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ।

नभोऽन्तरिक्षं गगनमित्युभयत्रामरः ।

दुग्धाम्भोधिसंहस्रमिवोद्धमतोद्गिरता । टुवम उद्गिरणे ।
 कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता ॥ तदधिकशोभत्वा-
 दिति भावः ।

नासावंगेन परिष्कृतां भूषितामित्यन्वयः । भूषितश्च परि-
 ष्कृत इत्यमरः । दशनरत्नानि दन्तरत्नानि तेषां तुलादण्डेन ।

१ जगदता A B C D F G H इति नर० च । २ गतिप्रसरारो C D E
 F H ३ -नोपान्तलो० D ४ -मतोऽफुल्लनीलो० H ५ विभूषितां A B D F
 इति नर० च ।

एडेन 'नयनसमुद्रसेतुवन्धेन' १ यौवनमन्मथमत्तवारणयो-
र्वरपण्डकेनेव नासावशेन परिष्कृतां २ विलोचनेन्दीवरभ्रमर-
पङ्क्तिभ्यां मुखमदनमन्दिरतोरणाभ्यां ३ रागसागरवेलाभ्यां ४
यौवननर्तकलासिकाभ्यां भ्रूलताभ्यां विराजमानां ५ घनसम-

नयनसमुद्रस्य सेतुवन्धेन । सेतुरालौ स्त्रियां पुमानित्यमरः ।
यौवनमन्मथावेव मत्तवारणौ मत्तगजौ तयोर्वरपण्डकेन ।

भित्तेरुभयपार्श्वे द्वौ स्थापयित्वा मतङ्गजौ ।

योधयन्तीति प्रसिद्धं भित्तिः सा तु वरपण्डकम् ॥

अगड इति भाषायां प्रसिद्धम् । कुञ्जरो वारणः करीत्यमरः ।

रूपकातिशयोक्त्याह । भ्रूलताभ्यां विराजमानां शोभमाना-
मित्यन्वयः । विलोचनेन्दीवरस्य नेवनीलोत्पलस्य भ्रमरपङ्क्ति-
भ्याम् । इन्दीवरं च नीलोऽस्त्रिभ्रिति कुमुदप्रकरणेऽमरः । मुख-
मदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां बहिर्द्वाराभ्याम् । तोरणोऽस्तौ बहि-
र्द्वारमित्यमरः । रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्रद्धेलाभ्याम् ।

अव्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

इत्यमरः । यौवननर्तकलासिकाभ्याम् । नर्तकीलासिके समे
इत्यमरः ।

श्लेषेणाह । घनसमयो वर्षाकालस्तस्य लक्ष्मीः शोभा तामि-

१ नयनपुगलप- B २ -वन्धेनेव DEH ३ यौवनमन्मथमत्तवारणा- H ४ वि-
लोचनकुवलयपथ- A B C D E F G H ५ -वेलिकाभ्यां A B C D F H
इति अग- च मर- च । १ इति अग- च । विराजिता A B C D E F G
इति अर- च ।

याकाश्लक्ष्मीमिवोत्सवस्त्वारूपयोधरां 'जयशब्दघोषणाप-
 न्नजनमूर्तिमिवोत्सवस्तुलाकोटिप्रतिष्ठितां सुयोधनधृतिमिव^१
 कर्णविश्रान्तलोचनां वामनलीलामिव दर्शितवलिबिभङ्गा^२
 "वृश्चिकराशिरविस्थितिमिवातिक्रान्तकन्यातुलामुषामिवानिरु-

वोत्सवस्त्वारूपयोधराम् । स्त्रीस्तनाब्धौ पयोधरावित्यमरः । जय-
 शब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्तिस्तामिवोत्सवस्तुला-
 कोटौ प्रस्फुरमाणतुलाये प्रतिष्ठितां स्थिताम् । परीक्षामये
 शुद्धीभवन् सर्वैर्जयजयेत्युच्यते । उच्चैर्घुष्टं तु घोषणेत्यमरः ।
 पक्षे । उत्सवस्तुलाकोटिना शोभनानपादाङ्गदेन प्रतिष्ठितां
 प्राप्तप्रतिष्ठाम् । तदस्य सञ्जातमिति तारकादित्वादितच् । पा-
 दाङ्गदं तुलाकोटिरित्यमरः ।

सुयोधनो दुर्योधनस्तस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्तलोचना-
 ताम् । यावत् कर्णं पश्यति तावत् तस्य धृतिरिति भावः । पक्षे ।
 कर्णयोः श्रोत्रयोर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम् । कर्णशब्दयद्वा
 श्रोत्रमित्यमरः ।

वामनलीलामिव वामनावतारविष्णुलीलामिव दर्शिता
 वसेस्तन्नामो दैत्यस्य विभङ्गो यस्यां ताम् । पक्षे । दर्शिता वलीनां
 चिवलीनां विभङ्गो यस्यां ताम् । वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रिया-
 मित्यमरः ।

१ जयघोष- C D F १-मूर्तिमिव C -मूर्तिमिव D -धृतिमिव G H
 २-वलिभङ्गा C १ वृश्चिकरवि- A B D F

द्वदर्शनसुखां शचीमिव नन्दनेत्रणरुचिं पशुपतिताण्डवली-
लामिवोक्तसच्चतुःश्रवसमतवीमिवोत्तुङ्गश्यामलकुचां वानर-

दृष्टिकराशौ रविस्थितिमिवातिक्रान्ते कन्यातुले तन्नामक-
राशौ यथा ताम् । तयोस्तत्पूर्वत्वादित्यर्थः । पक्षे । अतिक्रान्ता
कन्यानां तुला तुलना यथा ताम् । उपा वाणासुरस्य कन्या
तामिवानिरुद्धस्य दर्शनेन सुखं यस्याः । पक्षे । अनिरुद्धमनिवारितं
दर्शनसुखं यस्यास्ताम् ।

शचीमिवेन्द्राणीमिव नन्दनस्येन्द्रवनस्येत्तणे रुचिर्यस्यास्ताम् ।
पुलोमजा शचीन्द्राणी । नन्दनं वनमितीन्द्रप्रकरणे द्वयोर-
मरः । पक्षे । नन्दयतीति नन्दना । नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः ।
अजादित्वाद्वाप् । तादृशीत्रणरुचिर्नेत्रकान्तिर्यस्यास्ताम् । ईक्षणं
चतुरक्षिणी इत्यमरः ।

पशुपतेः शिवस्य ताण्डवलीलामिवोक्तसच्चतुःश्रवसमुक्तसत्स-
र्षाम् । ईशः पशुपतिः शिवः । ताण्डवं नटनं नात्यम् । चतुः-
श्रवाः काकोदरः फणीति त्रिखमरः । पक्षे । उक्तसच्चतुःश्रवसं
शोभमाननेत्रकर्षाम् । अटवीमिवारण्यमिवोत्तुङ्ग उच्चः श्यामो
लकुचो यस्यां ताम् । लकुचो लिलुचो उड्डरित्यमरः । षडक्षर
इति भाषायाम् । अटव्यरण्यं विपिनमिति च । पक्षे । उत्तुङ्गौ
श्यामलौ कुचौ ललौ यस्यास्ताम् । दग्धः पट इतिवदवयवध-
र्मस्य समुदाये समारोपात् कुचयोः श्यामलतावर्णनम् । काल-
श्यामलमेवका इत्यमरः ।

सेनामिव, सुग्रीवाङ्गदोपशोभितां 'भास्वतालङ्कारेण 'चन्द्रेण
 'वदनमण्डलेन 'लोहितेनाधरपद्मवेन' सौम्येन दर्शनेन गु-
 रूणा नितम्बविम्बेन' विकचेन' नेत्रकमलेन' शनैश्चरेण पा-
 देन 'तमसा केशपाशेन ग्रहमयीमिव संसारभित्तिचित्र-

वानरसेनामिव सुग्रीवेणाङ्गदेनोपशोभिताम् । पक्षे । शोभ-
 ना ग्रीवा यस्याः सा चामावङ्गदेन केयूरेणोपशोभिता ताम् ।
 केयूरमङ्गदं तुल्ये इत्यमरः ।

रत्नावलीश्लेषाभ्यामाह । ग्रहमयीमिवेत्यन्वयः । भास्वता
 शोभमानेनालङ्कारेण भूषणेन । पक्षे । भास्वान् सूर्यः । भास्व-
 दिवस्वत्सप्रायेत्यमरः । चन्द्रेणाह्लादकेन । चदि आह्लादे ।
 स्फायितश्चीति रक् । वदनमण्डलेन । पक्षे । चन्द्रेण चन्द्रमसा ।
 हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इत्यमरः । लोहितेन रक्तेनाधरपद्मवेन ।
 रौहितो लोहितो रक्त इत्यमरः । पक्षे लोहितेन भौमेन ।
 कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुत इत्यमरः । सौम्येन मनो-
 हरेण दर्शनेन विलोकनेन । पक्षे । सौम्येन युधेन । रौहिणेयो

१ भास्वतेत्यादिकेशपाशेनेत्यन्वयः श्यामे भ्रुवेषु मूलपुत्रकेषु जगद्धरजरभिंहरी-
 कपोद्यान्वयमावस्यन्तो पाठोऽस्ति । तथाहि । श्रमे० पा० धौ० दग्० मु० नि०
 छौ० वि० मे० भा० ख० वद० त० के० । इत्येतद्भिर्न च पाठान्तराणि विद्यन्ते ।
 १ मुद्येन चन्द्रमण्डलेन कायेनासापेन ॥ १ मुद्येन A B C D F G २ लोहि-
 तेनाधरेण A B C D E F G H ३ + चेतरोषिषा मित्रेण C D इति मर० च ।
 ४ नितम्बेन A B C D E F G H ० विलोचनोत्पलेन A B C E F G H म-
 नोत्पलेन D = + काश्याग्नेन C + मित्रेण चारेण C D इति मर० च ।
 ८ - तमसा केशपाशेन B C E F G

लेखामिव त्रैलोक्यसौन्दर्यसङ्केतभूमिमिव रसायनसिद्धिमिव
 यौवनमहायोगिनः सङ्कल्पभित्तिमिव^१ शृङ्गारस्य निधानमिव

बुधः सौम्य इत्यमरः । गुरुणा महता नितम्बबिम्बेन । पक्षे ।
 गुरुणा वृहस्पतिना । गीष्पतिर्धिपणो गुरुरित्यमरः । विकचेन
 विकसितेन विलोचनोत्पलेन नेत्रकमलेन । पक्षे । विगतः कक्षो
 वृहस्पतिपुत्रो यस्माद्विकचः शुक्रः ।

शुक्रे केतौ च विकच उत्पुञ्जे च निगद्यते ।

इति विश्वः । शनैर्मन्दं चरति गच्छति तादृशेन पादेन । तस्या
 गजगामितयेति भावः । पक्षे । शनैश्चरः मौरिः । समौ मौरि-
 शनैश्चरावित्यमरः । तम इव तमस्तादृशेन केशपाशेन मार्दव-
 दीर्घश्यामतादिगुणेन । अन्यपदार्थं चचुर्गतिप्रतिरोधकत्वादिति
 भावः । कचः केशः शिरोरुहः ।

पाशः पञ्चदश कलापाशाः कक्षात् परे ।

इत्यमरः । पक्षे तमसा राज्ञा । तमस्तु राज्ञः स्वर्भानुरित्य-
 मरः । सर्वत्रोपमक्षणे तृतीया । राजकेत्वारेकत्वात् शुक्रे केतौ
 च विकच इति विश्वकोशादिकचशब्देन वा केतोरपि सङ्ग्रहः ।

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रक्षावलीं विदुः ।

मंसारभित्तिचित्रलेखामिव । चित्रलेखेपेयं शोभिकेति भावः ।
 यौवनस्य रसायनसिद्धिमिव । जराव्याधिजित् सद्यमल्लतिष्ठत्
 स्वर्णरौप्यजनको धौधधिविशेषो रसायनम् । शृङ्गारस्य सङ्कल्प-
 भित्तिमिव । सङ्कल्पः कर्म मानसमित्यमरः । कौतुकम् कौतू-

कौतुकस्य 'त्रिभुवनविजयपताकामिव मकरध्वजस्याविर्भूति-
मिव मनसोऽभिभूतिमिव' मदनस्य 'स्तम्भनचूर्णमिवेन्द्रियाणां
मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य विहारस्थलीमिव' सौन्दर्यस्यैका-
यतनशालामिव' सौभाग्यस्योत्पत्तिस्थानमिव 'लावण्यस्याक-

इत्यस्य निधीयन्तेऽस्मिन् निधानमाश्रयः । कौतूहलं कौतुकं
चेत्यमरः । मकरध्वजस्य कामस्य त्रिभुवनविजयपताकामिव ।
हनुमत्पताकादिवदिति भावः । पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज
इत्यमरः । मनस आविर्भूतिमिव । मदनस्याभिभूतिमिव ।
अभिभवकारणमिवेत्यर्थः । इन्द्रियाणां धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां
स्तम्भनचूर्णमिव । एतद्दर्शनादेव स्तम्भरूपसात्त्विकभावाविर्भाव
इति भावः । मन्मथस्य मोहनशक्तिमिव । मदनो यथा जग-
न्मोहयति सैवेयं मूर्तिमतीति भावः ।

सौन्दर्यस्य विहारस्थलीमिव । विहारः क्रीडा तदर्थं स्थली
पुरुषेणासंस्कृता भूमिस्तामिव । एतेनेयमलङ्कारादिपुरुषसं-
स्कारहीनापि रस्यैवेति स्वाभाविकसौन्दर्यातिशयो ध्वनितः ।
तथाच कालिदासः ।

सरसिजमनुविद्धु शैवलेनापि रस्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

१ विजयप- C D II २-स्यातिरतिभूमिमिव B -स्यातिभूमिमिव C -स्याभि-
भूमिमिव D -स्यातिभूमिमिव E -स्याविर्भूतिमिव मनसोऽभिभूतिमिव G ३ सप्त-
मिमिवेन्द्रियाणां रति जग- । ४ विहारस्थलीमिव II ५-अयतनमिव A B D II
६ कामोराक्षस- D

र्षणसिद्धिमिव^१ मनसश्चतुर्बन्धमिव^२ मन्मथेन्द्रजालिनस्त्रिभुव-
नविनोभनदृष्टिमिव प्रजापतेः^३ कन्यकामष्टादशवर्षदेशीया-
मपग्यत् स्वप्ने ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पितृन्निव जनितेर्यथेव
निद्रया चिरसेवितया मुमुचे ।^४ विबुद्धस्तु विपसरसीव^५ दुर्ज-

इयमधिकमनोज्ञा बल्ललेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाहृतीनाम् ॥

इति । सौभाग्यस्य सुभगताया एका प्रधानायतनशाला चैत्य-
शाला तामिव ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

चैत्यमायतनं तुल्ये इत्यमरः । लावण्यस्योत्पत्तिस्थानमिव ।

मुक्ताफलेषु ह्यायायास्तारलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मावर्णमिदोच्यते ॥

इति मेदिनी । मनस आकर्षणसिद्धिमिव । स्वर्णाकर्षणभैरवा-
दिसिद्धिमिवेत्यर्थः । मन्मथेन्द्रजालिन इन्द्रजालविद्यानिपुणस्य
चतुर्बन्धमिव । प्रजापतेर्ब्रह्मणस्त्रिभुवनविलोभनदृष्टिमिव ।

अथ स्वप्नदर्शनोत्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकर्मितेन चक्षुषा
तां पितृन्निव । अतएव चिरसेवितया निद्रया जगितेर्यथेव ।

१ . वैश्वानरसिद्धिमिव A D F G H २ शैवपीमिव A D F अमरशैवपीमिव
O D G H ३ कन्यकां माधवदानम् H ४ प्रबु D ५ विपसरसरसीव A C
D F इति मरः ॥

नवचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं न शशाक । तथाहि क्षण-
माकाशतलमालिङ्गन् प्रसारितवाङ्मयुगल एद्येहि प्रियतमे^१
क्व गच्छसीति^२ दिक्षु^३ लिखितामिवोत्कीर्णामिव^४ चक्षुषि नि-
खातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव । ततस्तत्रैव शय्यातले
^५निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो^६ दत्तकपाटः परि-

मयि विद्यमानार्या मत्सम्बन्धात् प्राप्तायामत्यासक्तिरस्येति मेर्य-
त्वम् । सतां माने ज्ञाने मरणमथवा दूरगमनमिति । मुमुक्षे
मुक्तः । स इति शेषः । विबुद्धस्तु जागरितस्तु विषमरसीव दुर्ज-
नवचसीव निमग्नमात्मानं धारयितुं सावधानतया व्यवहारे
प्रवर्तयितुं न शशाक ।

चक्षुःप्रीतिरित्यादिदशावस्थासूत्रमादावस्थां वर्णयति । क्षणं
तावत्कालमाकाशतलमालिङ्गन् । आकाशतलमालिङ्गनेन मोह-
वशात् परितो दृश्यमानायाः प्रियतमाया आलिङ्गनं लक्ष्यते ।
अतएवाप्ये क्व गच्छसि प्रियतम इत्याद्युक्तम् । प्रसारितवाङ्मयः ।
एद्येद्येति सम्भ्रमे द्वित्वम् । प्रियतमे क्व गच्छसीति दिक्षु लि-
खितामिव । चक्षुष्युत्कीर्णामिव विच्छिन्नामिव । क्व विक्षेपे । हृदये
निखातामिव प्रियतमामाजुहाव ।

ततस्तत्रैव शय्यातले निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो

१ + माममुगच्छ A BFG २ मा गच्छ मा गच्छति D ३ + विदिक्षु A B D
EFGH + दिक्षु C ४ + -विन्तामिष मभिमि प्रिय- D ५ निक्षेपो A B C E
६ -मेऽजदभमे D

हृतताम्बूलाहारादिसकलोपभोगस्तद्दिनमनयत् । तथैव निशा-
मपि स्वप्नसमागमेच्छाभिरनैषीत् ।

अथ तस्य प्रियसखो मकरन्दो नाम^१ कथमपि लब्धप्रवेशः
कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच । सखे^२ किमि-

निवारितसकलसेवकवर्गो दत्तकपाटः । परिहृतताम्बूलादि-
सकलोपभोगः । व्यग्रत्वादिति भावः । तथाच भारविः ।

आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन ।

मेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि भवंसमक्षम् ॥

इति । तद्दिवसमनयत् । कपाटमररं तुल्ये इत्यमरः । तथैव
पूर्वाक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्ने समागमस्तस्मिन्नेच्छाभिर्निशामथ-
नयत् ।

अथ तादृगवस्थोत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखो मकरन्दो
नाम कथमपि कपाटविघटनादिमहाक्लेशाल्पप्रवेशः । कन्द-
र्पसायकपरवशान्तःकरणं कन्दर्पकेतुमुवाच । प्रियसख इत्यच
राजाहःसखिभ्यष्टजिति समासान्तष्टच् ।

सखे किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यव-
हारमाश्रितोऽसि । सन्तम्राव प्रज्ञामत्त्वयोरतिभ्रमेरेतच्चरितमा-
लोक्य वितर्कदोलासु संशयदोलासु निवसन्ति । संशयिता
भवन्तीति भावः ।

१ स्वप्नदर्शनसमा- A B F G १ मकरन्दः कथं A B G १ किं - जनेोचितं-
सापि- A B किं - जनेोचितं चरितसापि- C D E F G H

दमसाम्प्रतमसाधुजनेचितमध्वानमाश्रितोऽसि १ तवैतच्चरित-
मालोक्य वितर्कदोलासु २ निवसन्ति सन्तः खलाः ३ पुनस्तद-
निष्टमनुचितमेवावधारयन्त्यनिष्टोद्भावनरसोत्तरं हि खलहृ-
दयं ४ को नामास्य तत्त्वनिरूपणे समर्थः ।

तथाहि भीमोऽपि न वक्रद्वेष्याश्रयाशोऽपि ५ मातरिश्वातिकटु-

काव्यलिङ्गेनाह । खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्टमेवावधा-
रयन्ति निश्चिन्वन्ति । अनिष्टोद्भावनेऽनभिमतप्रकाशने यो र-
सोऽनुरागस्तदुत्तरं प्रधान यस्य तादृक् । अस्य खलस्य ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि वक्रद्वेषी वक्रद्वेष्या नेति वि-
रोधः । भीमो भयानकोऽपि नवकान् स्तृत्यान् द्वेष्य तादृक् ।
अपिस्वार्थे । इत्यविरोधः । ए स्तवने । आश्रयाशो वक्रिरपि
मातरिश्वा वायुरिति विरोधः ।

अपनः स्पर्शमो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ।

इत्यमरः । आश्रयमश्नाति तादृशः । यमाश्रयति तस्यैव भक्षक
इत्यर्थः ।

आश्रयाशो ऊतवहे भवेदाश्रयनाशके ।

इति विश्वप्रकाशः । मातरि जनन्यां तत्सदृशे पोषके । या कुक्कुरः ।
अनुचिताचरणत्वात् तत्सदृश इति भावः । इत्यविरोधः ।

१ तव चेतसि EG २ विश्वलि AE ३ पुनस्तद- A B ४ + भवति
C D E H ५ + न पाठको मातरिश्वा न परमाश्रितिकटुरपि A B + न
पाठकोऽप्यवमाशोऽपि मातरि- H

रपि मद्यारसः सर्पपक्षेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा
धृतोऽपि न 'कटुत्वं 'जहाति तालफलरस इवापातमधुरः
परिणामविरसस्तिक्तश्च पादपराग इवावधूतो^१ मूर्धानं कपा-
ययति विपतरूपसव इव यथा यथानुभूयते तथा तथा मोह-

अतिकटुर्मद्यारसः । अतिकटोर्मद्यारसत्वं विरोधः । अति-
कटुरतिकटुप्रकृतिर्महांश्याभावरसश्चेति मद्यारसः । सर्पपक्षेह इव
करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रणामादिना ।
पक्षे । अधिकरणस्य करणत्वेन वर्णनम् । शिरसि धृतोऽपि कटुत्वं
न जहाति । काटवमिति पाठस्त्वसभ्यस्मारकत्वादुपेक्ष्यः ।

तालफलरस इवापातमधुरो भोजनप्रारम्भ एव मधुरः
परिणामविरसस्तिक्तश्च । पक्षे । पातो दोषस्तमभिव्याप्यापातं
मधुरः । हिताभाषाचरणेन मधुरः । परिणामे दोषज्ञानो-
त्तरं विरस उदासीनः । तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः । पा-
दपराग इव चरणरेणुरिवावधूतः चित्रस्तिरस्त्रतश्च । मूर्धानं
शिरः कपाययति धूसरयति पीडयति च ।

परागः कौसुमे रेणो खानीयादौ रजस्यपि ।

पादः पदद्विस्यरणोऽस्त्रियाम् । मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियामिति
चिध्वमरः ।

विपतरूपसव इव यथा यथानुभूयते सेव्यते तथा तथा मोह-
मेव मूर्च्छां वैचित्त्यं वा द्रढयति स्थिरीकरोति । नीचदेशस्यैव

मेव द्रढयति न वारिविरहोऽस्य^१ जायते नीचदेशस्येव निदा-
घदिवस इव बद्धमत्सरो वहति तापं^२ सुमनसामन्धकार^३
इव दोषानुबन्धचतुरो^४ विश्वकर्मावलोपनोद्यतश्च विरूपाक्षो-

निम्नभूभागस्येव वारिविरहो जलविरहो न जायते । पक्षे । अय-
यानामनेकार्थत्वाद्वाशब्द एवार्थः । न वा नैवास्य खलस्वारिवि-
रहः शत्रुविरहो जायते । सर्वनाशोद्यतत्वादिति भावः ।

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्ददः ।

इत्यमरः । निदाघदिवस इव शीघ्रतुर्दिवस इव बद्धमत्सरो
बद्धमच्छिकः । सुमनसां पुण्याणां तापं वहति ।

माक्षका मत्सरा ज्ञेया भ्रमराली च सा मता ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

मत्सरः कृपणे काये मच्छिकासु च मत्सरः ।

इति धरणिः । स्त्रियः सुमनसः पुष्यम् ।

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

इति द्वयोरमरः । पक्षे । बद्धमत्सरो बद्धमात्सर्यवान् क्रोधी
या । सुमनसां शूद्धान्तःकरणानाम् । मत्सरोऽन्यशूभदेव इत्य-
मरः । कश्चित् क्रोधोऽपि मत्सर इति रत्नकोशः ।

अन्धकार इव दोषा रात्रिस्तथा अनुपम्ये चतुरः । विश्व-
कर्मादित्यस्तथावलोपनमस्तमनं तथोद्यतः ।

१-ऽस्य E H २ मत्सर्व ABCDFG ३-अकारभार F ४-पञ्चो
नते D ५ विश्वकर्मादिभ्यो- B H इति कश्चि- च । विश्वकर्मादिभ्योऽप्यन्य D

पि चक्रधर शक्राश्च इवोच्चै श्रवा नदेशजप्रशसी च शरस्त्रेव
'विभिन्नस्यापि सत स्नेहं दर्शयतोऽपि तक्नाट इव हृदयं

विश्वकर्मा देवशिन्यो विश्वकर्मा दिवाकर ।

इत्युत्तरतन्त्रम् । पत्ते । दोषस्थानुबन्ध आरोपे चतुर । विश्लेषा
कर्म क्रिया तस्या अवलोपन ह्येदन तत्रोद्यत । विरूपाक्ष शिव-
शुक्रधरो विष्णुरिति विरोध । विरूपाक्षो विषमव्यवहार ।
चक्रधरो दम्भभेदधर ।

अक्षो ज्ञानार्थशकटव्यवहारे च पाशके ।

इति मेदिनीकार ।

जनावने समूहे च दम्भभेदरथाङ्गयो ।

शस्त्रभेदे च सेनाया चक्र चापि विशङ्गके ॥

इति रन्तिदेव । इति परिहार ।

शक्राश्च इवेन्द्राश्च इवोच्चै श्रवा उच्चै श्रव मञ्जुक । इय
उच्चै श्रवा इतीन्द्रप्रकरणेऽमर । नदेशात् समुद्राज्जातस्तादृश-
स्यासौ प्रशसावांस्तथाभूत । पत्ते । उच्चै श्रवा बधिर । पर-
कीयकार्यश्रवणे देशजान् प्रशमितु शीलमस्य तादृशो न भवति
तथाविध । शरस्त्रेव दध्यग्रभागस्त्रेव विभिन्नस्यापि सङ्गतस्यापि
सत साधोर्विद्यमानस्य च स्नेहमनुराग चैकण्य दर्शयतोऽपि त-
क्नाट इव मन्यान इव हृदय विलोडयति । शरो दध्यग्रभाग
स्यादिति रत्नकोश । भिक्षो दारितमङ्गतावित्यमर ।

विलोडयति यत्तबलिरिवात्मघोषमुखरो मण्डलभ्रमणकथकथ
 मत्तमातङ्ग इव स्वशालोलमुखोऽधरीकृतदानश्च वृषभ इव
 सुरभियानविकलः कामीव गोत्रस्खलनविधुरो वामाध्वा-

स्त्रेहोऽनुरागश्चैकषणं तैलेऽपिच निगद्यते ।

इति धरणिः ।

वैशाखो दधिचारः स्यात् तक्राटकरघर्षणौ ।

इति हारावली ।

यत्तबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकशब्देन शशब्दः ।

मण्डलभ्रमणं कुक्कुरभ्रमणं तत्कथकस्तसूचकः ।

ध्वाङ्गात्मघोषपरमृद्वलिभुग्वायसा अपि ।

इत्यमरः ।

कौलेयकः सारमेयो मण्डलः श्वा गतत्रपः ।

इति व्याडिः । पक्षे । आत्मघोषेणात्ममृत्त्या मुखरः । मण्डले
 देशादौ भ्रमणं तत्कथकः । मत्तमातङ्ग इव स्वशयां निजकर-
 ष्यामालोलं मुखं यस्य सः । अधरीकृतदानः । मण्डलस्याति-
 वर्षणादधरीकरणम् । पक्षे । सुष्ठुवशमवाच्यवाचित्वादालोलं मुखं
 यस्य सः । अधरीकृतं दानं वितरणं येन ।

वृषभ इव सुरभेर्गौर्यानेन गमनेन विकलो विङ्गलस्तदनु-
 धावनेन वा विङ्गलः । पक्षे । सुरभिया देवभयेन न विकलः ।
 भीतिर्भाः साध्वसं भयमित्यमरः । कामीव गोत्रस्खलनं नाम-
 स्खलनं तेन विधुरः । वामानां स्त्रीणामध्वा मार्गस्तचानुरक्तः ।

नुरक्तस्राजीर्णविकार इव कलेवरे वचसि मन्दिमानमावहति
वञ्चक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तस्य परेत इव

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ।

गोत्रं तु नाम्नि चेत्युभयत्रामरः । पक्षे । गोत्रस्वस्वर्न वंशजस्व-
स्वनम् । वामाध्वा विपरीताचरणम् । वामौ वल्गुप्रतीपौ चेत्य-
मरः । अजीर्णविकार इव कलेवरे शरीरे वचसि वचने मन्दि-
मानमावहति । अथ कलेवरम् । गोत्रं वपुः मंदननमित्य-
मरः । पक्षे । कलेऽथ्यक्रमधुरे वरे श्रेष्ठे वचसि वचने मन्दिमा-
नमावहति वाचाट इति भावः ।

वञ्चकं इव शृगाल इव श्वेव वा कटपले मृतमांसि रक्तः ।
विभावरीं रात्रौ रक्तस्य । शृगालवञ्चकक्रोष्टु- । विभावरीत-
मस्त्रिन्यौ रजनीत्युभयत्रामरः ।

अप्रतारकचौरेषु वञ्चकः परिकीर्तितः ।

इति प्रायतः ।

कटः समयवन्धेऽपि त्वणेऽपि मृतकेऽपि च ।

इति विद्यः ।

पलः प्रतारणे काले शय्यामांसि पलं मतम् ।

इति धरणिः । पक्षे । कटे समयवन्धे पलः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः
शपथपूर्वकप्रतारक इति भावः ।

बन्धुतापदर्शनः परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति कुहाल
इव 'दलितगोत्रः क्षमाभाजः प्राणिनो निहन्ति' रत-

विभौ स्वामिन्यरिः शत्रू रक्तो धनलोभादिना । अरी
रक्त इत्यत्र रो रीति लोपे ब्रह्मोप इति दीर्घः ।

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।

इत्यमरः ।

परेत इव बन्धुताया बन्धुसमूहस्यापगतं दर्शनं यस्य ।

ज्ञातेषु बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।

इत्यमरः । यामजनबन्धुभ्यस्तलिति तल् प्रत्ययः । पचे । बन्धून्
तापयति तादृशं दर्शनं यस्य ।

परशुरिव भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति । भद्रश्रीचन्दनो-
ऽस्तियामित्यमरः । पचे । भद्रं कल्याणम् । श्रियं लक्ष्मीम् । शिवं
भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभमित्यमरः । यद्वा भद्रश्रियं साधु-
सम्पदम् ।

सश्रीके चन्दनेऽपि स्याद्भद्रश्रीः साधुसम्पदि ।

इति धरणिः ।

कुहाल इव दलिता गोत्रा पृथ्वी येन । क्षमां पृथ्वीं भजन्ति
तादृशान् प्राणिनो वृक्षादीन् निहन्ति क्षिणन्ति । वृक्षादीनां
प्राणित्वं भवेरहिंसार्थस्य चेति वार्तिकं आकरे स्पष्टम् । कुहा-

कील इव जघन्यकर्मलम्बो^१ ह्येपयति साधून् दुष्टशूद्रपंश्रुति-
रिव काननरुचिरनुगतमपि यवसं ततं नानुमोदते । अवी-

रीति भाषायाम् । पक्षे । दलितगोत्रो नाशितवंशजः । क्षमा-
भाजः शान्तिद्युतान् प्राणिनो मनुय्यान् । चित्तिचान्दोः क्षमे-
त्यमरः ।

रतकील इव कुकुर इव जघन्यकर्मलम्बो मार्ग एव सुरतादौ
प्रवृत्तः । ह्येपयति साधून् । कुक्षुरो रात्रिजागरः ।

रथनासिद् रतपराः कीलशायिप्रणान्दुकाः ।
इति हेमचन्द्रः । रतपरा रतशब्दात् पराः कीलादयः । तथाच
रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कौशार्थः । पक्षे । जघन्यकर्म
नीचकर्म ।

दुष्टशूद्रपंश्रुतिरिव दुष्टगज इव कानने वने रुचिर्यस्य ।
अनुगतम् । ततं विस्तृतम् । यवसं दणम् । नानुमोदते । द्विपायि-
शूद्रपंश्रुतिकुम्भिमोमजा इति चारावली । यवसं दणमर्जुन-
मित्यमरः । पक्षे । केषदानरुचिर्वदनकान्तिर्यस्य । ईपदर्थे
चेति कादेशः । लोकानां धिक्काराद्भूतकान्तिरिति भावः ।
अनुगतमपि यवसं दक्षं ततं वीणादिवाद्यं च नानुमोदते ।
यवमो दक्षघासयोः ।

ततं वीणादिवाद्येऽपि विस्तारेऽपि ततं मतम् ।

इत्युभयत्र विश्वः ।

जादेव जायन्तेऽकाण्डादेव प्ररोहन्ति^१ खलव्यसनाङ्कुरा
दुरुच्छेदा^२ भवन्त्यसतां हि^३ हृदि प्रविष्टो दोषलवः कराला-
यते । सतां तु ^४हृदि न ^५विशत्येव^६ यदि ^७कदाचिद्विशति^८

खलव्यसनाङ्कुरा अबीजादेवाकारणादेव जायन्ते । अकाण्डा-
देवाप्रस्तावादेव प्ररोहन्ति । अतएव दुरुच्छेदा भवन्ति । ये
हि बीजाज्जायते काण्डात् स्कन्धात् प्ररोहति स सुच्छेदो
भवति मूर्तत्वादिति भावः । हेतुर्ना कारणं बीजम् । अस्ती
प्रकाण्डः स्कन्धः स्यादित्युभयत्रामरः ।

असतां हृदि प्रविष्टो दोषलवः करालायते भयावहो
भवति । सतां हृदि तु न विशत्येव । दोषलव इति शेषः
पूर्वात्तरयोरपि । यदि कदाचिद्विशति । पारद इव क्षणमा-
त्रमपि नावतिष्ठते । रमः सतश्च पारद इत्यमरः । हृदय
इति शेषः ।

अथ यदि वदति किमर्थमुपदिशति । असदृशं वा न त-
मुपदेशमुरीकरोमीति तत्राह । माधवः सन्तो मृगा इव
हरिणा इव विनोदविन्दोर्विनोदवेदितुर्मृगरमणपटोः पुंसः
श्रवणेनाकर्णनेन वशगा भवन्ति । ज्ञाता तु विदुरो विन्दु-
रित्यमरः । वीणा श्रूयते मृदङ्गः श्रूयत इत्यादौ तद्धनिवत्
पुंसः श्रवणेन तद्गीतश्रवणं लक्ष्यते । तथाच माघः ।

१-गत् प्रसरति A B C F G प्रभवति D H १-या AB-दाष D १ पु-
मर् D २-हृदि C D F H ३-प्रवि- A B F G ४+ भूयो A B C F G
+ भूयोऽपि H ५-रुचमपि A B C D F G H ६+ तदा C D E F G H

पारद् इव चणमात्रमपि न्नावतिष्ठते साधवो मृगा इव वि-
नोद्विन्दोः श्रवणवंगगाः सुखं जनाः शरत्समया इव भ-
वाद्गशा मित्रस्य हृदयं हरन्ति न च सचेतना विषदृशमुप-
दिशन्त्यचेतनानामपि मैत्री समुचितपक्षे निक्षिप्ता । तथा-

अत्रावि भूमिपतिभिः चणवीतनिद्रै-
रश्रन् पुरो हरितकं मुदमादधानः ।
श्रीवायलोलकलकिङ्किणिकानिनाद-
मिश्रं दधद्गनवुर्बुरग्वद्मश्वः ॥

इति । पक्षे । विनोद्विन्दोर्जातुः । आख्यातोपयोग इति
पञ्चमी । श्रवणेन समुपदेशश्रवणेन वशगास्तदधीनास्तादृशाः
शरत्समया इव भवादृशा जनाः सुखं जनयन्ति । पिण्डी-
मित्यादौ भवणादिक्रियाचेपवत् सुखमित्यनेन जननक्रिया-
चेपः । अतएव मित्रस्य हृदयं हरन्ति । पदान्तरे । शरत्समयाः
सुखञ्जनाः शोभनाः खञ्जना येषु तादृशाः । खञ्जरीटस्त
खञ्जन इत्यमरः । सचेतना मित्रस्येति शेषः । विषदृशमयोग्यं
नापदिशन्ति । अचेतनानामपि मैत्री समुचितपक्षे योग्यपक्षे
निक्षिप्ता तर्हि सचेतनमैत्र्याः का कथेति भावः । समानशील-

१ + -विषद D २ चणमपि A B C D F G H ३ न तिष्ठति A B C F
G H ४ श्रवणवंगगा A B H यशगा C E यशगा D इति अम० च । ५ शर-
त्समया D इति अम० च । ६ इति अम० च । सुखमावदन्ति A D —मित्रस्य
हृदय C D E H इति अम० च । ७ सचेतना D इति अम० च । ८ समुचिता
भवति इति अम० । ९ -पक्षे C D E F H

हि माधुर्यशैत्यशुचित्वसन्तापशान्तिभिः पयः पय इवेति^१ मि-
त्रतामुपगतस्य^२ दुग्धस्य^३ तत्सङ्गमाद्धर्मितस्य^४ काथेन^५ ममैव
पुरो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येव वारिणापि^६ क्षीयते । तदिद-
मसाम्प्रतमाचरितं^७ सखे गृह्णाण साधुजनोचितमध्वानं सा-

व्यसनेषु सख्यमितोममर्थं द्योतयन्नुभयसाधारणानि विशेषणा-
न्याह । माधुर्येत्यादि ।

माधुर्यशैत्यशुचित्वसन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो जल पय इव
दुग्धमिवेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गमाद्धर्मितस्य बद्ध-
मूल्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं ममैव क्षयो युक्त इति विचार्य
वारिणा क्षीयते । भावे प्रत्ययः । मीक्षितालङ्कारोऽत्र ।

समेतलक्षणा वापि वस्तुना यन्निगूह्यते ।

निजेमागन्तुना वापि तन्मीलितमिति ख्यतम् ॥

इति लक्षणात् ।

तत् तस्मादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् । सखे साधुजना-
चित्तमध्वानं व्यवहारं गृह्णाण । साधवो हि दिङ्मोक्षात् परं
कोदलमुत्पथप्रवृत्ता उन्मार्गप्रवृत्ता भवन्ति न त्वसङ्गव्यवहार
इत्यर्थः । इत्यादि तस्मिन् मकरन्दे वदन्ति मति । अरगर-

१ पय इति ABCD H इति जग० च गर० च । २ -तामुपेतस्य D H
३ गण ABCD F H इति जग० च । ४ द्विधितस्य A B F G सुद
धितस्य H ५ काथे C D E G ६ वारि इति जग० । + प्रथम AB ७ + म
मता A B G

ध्वो हिं दिङ्मोक्षान् परमुत्पथप्रवृत्ता^१ भवन्तीत्यादि वदन्ति
तस्मिन् कथमपि स्मरशरनिकरप्रहारपरवगः परिमिताक्षर-
मुवाच 'कन्दर्पकेतुः । वयस्य दितिरिव शतमन्युसमाकुला
भवति 'मनोवृत्तिः । नायमुपदेशकालः' पच्यन्त इवाङ्गानि^२

निकरप्रहारपरवगः कामघाणयथाशाकुलः । कथमपि महा-
क्रेशात् परिमिताक्षरमुवाच ।

यद्यप्य मते चित्तवृत्तिर्दितिरेव दैत्यजननीव शतमन्युने-
ष्ट्रेण समाकुला व्याकुला भवति । पक्षे । शतमह्याका मन्यवभैः
समाकुला शाकपार्थिवादिः । दितेर्गर्भनागाद्य दितिप्रमादा-
दितिर्गर्भे प्रविष्टः शक्र एकं गर्भं सप्तधा विभज्य सप्तधा विभक्तं
प्रतियक्ति सप्तधा यमञ्चेति । त एवेनपञ्चाशदाता यभृयुरिति
पुराणे प्रसिद्धम् । शतमन्युर्दिवस्पतिः । मन्युगोकौ तु शुक-
दितिशतः । यमयाः दित्याः यमया इति चित्तशतः ।

कथ्यन्त इवेन्द्रियाणि भिद्यन्त^१ इव मर्माणि^२ निःसरन्तीव
 प्राणा उन्मूल्यन्त^३ इव विवेका नष्टा^४ स्मृतिः । तदधुना यदि
 त्वं^५ सद्दृष्टपांशुक्रीडनसमदुःखसुखोऽसि तदा मामनुगच्छे-
 त्युक्त्वा परिजनालक्षितस्तेन सह नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं कतिपयनल्लघतमध्वानं गत्वागस्त्यवचनसंहत-

भवन्तीत्यर्थः । प्राणा निःसरन्तीव । विवेका उन्मूल्यन्त इव ।
 उत्पाद्यन्त इव । स्मृतिर्नष्टा । मागधी रीतिरत्र । ततोऽधुना
 यदि पांशुक्रीडने समदुःखसुखः । एतेन बालसखत्वं ध्वनितम् ।
 राजकुमाराणामेतादृक्क्रीडासम्भवेऽपि लोकप्रवादानुकरणम् ।
 तेन लोकोक्तिरलङ्कारोऽत्र ।

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।

इति लक्षणात् । तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षित-
 स्तेन मकरन्देन सह नगरान्निर्जगाम ।

अनन्तरं नगराद्दहिर्गमनोत्तरं कतिपयनल्लघतं तावत्प-
 रिमितमध्वानं मार्गं गत्वा ताभ्यामिति शेषः । विन्ध्यो नाम
 गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः । किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च । नल्लः कि-
 ष्कुचतुःशतम् । इत्युभयत्रामरः ।

अगस्त्यवचनेन संहतं ब्रह्माण्डगतं शिखरमहस्रं येन सः ।

कूटोऽस्ती शिखरं शृङ्गमित्यमरः ।

१ विद्यन्त A B C F G H २ निःसरन्त इव A B ३ उन्मूल्यन्त H ४ न-
 स्तेन D ५ सद्दृष्टपांशुक्रीडनसमदुःखसुखोऽसि तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षित-
 स्तेन मकरन्देन सह नगरान्निर्जगाम । ६ सद्दृष्टपांशुक्रीडनसमदुःखसुखोऽसि तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षित-
 स्तेन मकरन्देन सह नगरान्निर्जगाम । ७ परिजनेनालक्षितस्तेन सह नगरान्निर्जगाम । ८ कूटोऽस्ती शिखरं शृङ्गमित्यमरः ।

१ ब्रह्माण्डगतशिखरसहस्रः १ कन्दरान्तराललतागृहसुखे-
 २ सुप्रविद्याधरमिथुनगीताकर्णनसुखितचमरीशतमारणोत्सुकि-
 ३ तशवरशतसम्बाधकच्छः कटककरिकराकृष्टभग्नस्यन्दमा-

अनुप्रासनाह । कन्दरा दरी तदन्तराले लतागृहं तत्र
 सुखेन सुप्तानि विद्याधरमिथुनानि तेषां गीतं गानं तदाक-
 र्णनेन सुखितं चमरीणां मृगभेदस्त्रीणां शतं तन्मारणोत्सुकितं
 शवरशतं तेन सम्बाधः मङ्कटः कच्छस्तो यस्य सः । दरी तु
 कन्दरो वा स्त्री ।

निपादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुष्कसाः ।

भेदाः किरातशवरपुलिन्दा शैच्छजातयः ।

गोकर्णपृथतेणशरोहिताश्चमरो मृगाः ।

मङ्कटं ना तु सम्बाधः कलिलं गहनं ममे ।

इति पञ्चस्रमरः । कूलं प्रतापः कच्छरोधसी । तटं तीरं प्रतीरं
 चेति हेमः । कच्छालिरिति भाषायाम् ।

कटकेऽद्रिनितमे करिकरैर्हंसिशुण्डाभिराकृष्टान्यतएव भ-
 ग्रान्यतएव स्यन्दमानानि प्रसवमाणानि हरिचन्दनानि तेभ्य

१ ब्रह्माण्डगत- A C G H इति जग० च । ब्रह्माण्डगत- D इति मर० च ।
 ब्रह्माण्डगत- E १ कन्दरान्तराललता- A B F कन्दरान्तराल- C D
 २ मृगभेदस्त्रीणां- A C D F G मृगभेद- B ३ शतशुद्धविद्याधर- D शत-
 शोवमानगीता- D शत- चमरीणां- A B C F H शत- चमरीणां D
 ४ तकिरातशत- A B

नहरिचन्दनामोद्वाहिगन्धवाहशिशिरितशिलातलः सुदूरप-
तनभग्नतालफलरसार्द्रकरतलाखादनेोत्सुकशाखामृगः^१ प्रल-
म्बमाननिर्झरोपविष्टजीवञ्जीवमिथुनलेलिह्यमानविविधफल-

आमोदोऽतिनिर्हारिगन्धस्तदाहो गन्धवाहो वायुस्तेन शिशि-
रित शिशिरवदाचरित शिलातल यत्र सः । कटकोऽस्त्री नि-
तम्वोऽद्रेः । आमोदः सोऽतिनिर्हारी । गन्धवाहानिलाशुगाः ।
सुषीमः शिशिरो जडः । तुषारः शीतलः शीतः ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

मन्तान. कल्पवृक्षश्च पुंभि वा हरिचन्दनम् ॥

इति पञ्चस्वमर' । हस्तिनासा करः शुण्डा हस्त इति हैमः ।
स्यन्दू प्रखवणे ।

सुदूरपतनेन भग्नानि तालफलानि तेषां रसेनार्द्रयोः
करतलयोरखादनेन लेहनेनोत्सुकाः शाखामृगा वानरा यत्र
सः । वणराजाङ्गयस्ताल' । शाखामृगवस्त्रीमुखाः । मर्कटो वा-
नरः कीश इत्युभयत्रामरः ।

प्रलम्बमानान्यतएव निर्झरेषूपविष्टानि यानि जीवञ्जीव-
मिथुनानि चकोरमिथुनानि तैर्लेलिह्यमानानि पुनः पुनरा-
म्बाह्यमानानि तादृशानि च तानि विविधफलानि तेषां रसा-
मोदेन सुरभित. परिसरः प्रान्तदेशो यस्य । लेलिह्यमानेति

* १-गृहकदम्ब ABC EFG इति जगत् च मरत् च । गृहकदम्ब D H
२-म्बमाननिर्झरचरविधोप C-म्बमाननिर्झरमिथुरोपामोप D

रसामोदसुरभितपरिसरः सरभसकेसरिसहस्रखरनखर^१-
धाराविदारितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलश्वलि^२-
तशिखरतया शिरोलभं तारागणमिवोद्दहन् सुग्रीव इव

यद्भ्रुगन्तात् कर्मणि शानच् । जीवञ्जीवश्चकोरकः । पर्यन्तभूः
परिसर इत्युभयत्रामरः ।

सरभस सवेगं केसरिसहस्रस्य सिंहसहस्रस्य खरनखरधा-
रया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितानि
मुक्ताफलानि तैः श्वलितशिखरतया शिरोगतं तारागणमिव
नक्षत्रममूढमिवोद्दहन् । 'हर्यश्च' केसरी हरिः । नखोऽस्त्री न-
खरोऽस्त्रियाम् । नक्षत्रमृत्तं भं तारेति त्रिष्वमरः ।

पुनः श्लेषेणाह । सुग्रीव इव । श्वसो जाम्बवान् गवयः
शरभः केसरी कुमुद एतत्सञ्ज्ञकैर्वानरैः सेव्यमानपादच्छायः ।
ते च रामायणे ।

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ।

इति । पक्षे । श्वसो भल्लूकः । गवयो वनगवः । शरभः कुञ्जर-
दिट् । केसरी सिंहः । कुमुदं कैरव दिग्गजो वा । तैः सेव्य-
माना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां क्वाया यस्य सः । श्वसाश्च-
भल्लभल्लूकाः । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । इत्युभयत्रामरः ।

१ षट्क्षगवयशरभक्तेसरिकुमुदसेव्यमानपादच्छायः १ पशुपति-
रिव नागनिःश्वाससमुत्क्षिप्ताभूतिर्जनार्दन इव विचित्रवन-
मालः सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनोपेतो १ विहृपाक्ष इव

गवयः स्यादनगत्रो गोमदृक्षोऽश्ववारणः ।

शरभः कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽष्टपादपि ।

इत्युभयत्र हैम ।

कपीन्द्रः कुमुदः कोऽपि कुमुदः कोऽपि दिग्गजः ।

इति शश्वतः ।

पशुपतिरिव शिव इव नागनिःश्वासेन सर्पनिःश्वासेन समु-
त्क्षिप्ता भूतिर्भस्त्र यस्य सः । पक्षे । नागनिःश्वासेन गजनिःश्वा-
सेन समुत्क्षिप्ता भूतिः सम्पत्तिर्यस्य सः । यदा । नागानां नि-
धिस्थानस्यितसर्पाणां निःश्वासेनेत्यादि ।

जनार्दन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यस्य सः ।

आपादपद्मं या माला वनमालेति सा स्यता ।

इति शश्वतः । पक्षे । विचित्रा वनमाला वनपरम्परा यस्य सः ।

सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्राणि वाहनानि यस्मिन्
तादृशो रथा यस्य । पञ्च वाहनपक्षयोरित्यमरः । पक्षे । सप्तपत्रो
विषमच्छदः । स्यन्दनस्तिनिशः । सप्तपर्णो विशासत्वक् । ति-
निशो स्यन्दनो नेमिरित्युभयचामरः ।

सन्निहितगुहः शिवानुगतश्च कामीव कान्तारोपरसानगतः
समदनश्च श्रीपर्वत इव सन्निहितमल्लिकार्जुनो नरवाहनदत्त

विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः कार्तिकेयो यस्य
सः । शिवया पार्वत्यानुगतश्च । पक्षे । सन्निहिता गुहा गङ्गरं
यस्य सः । शिवाभिर्धात्रीभिः क्रोद्धीभिरनुगतश्च ।

शिवा गौरी शिवा क्रोद्धी भवेदामलको शिवा ।
इति शाश्वतः । देवखातविले गुहा । गङ्गरम् । शिवा गौरी फेर-
वयोरित्युभयत्रामरः ।

श्रीपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य । मल्लिकार्जुनो
नाम हरः । पक्षे । सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य ।

दृणशूना मल्लिकायां त्रिपु स्नात् केतकीफले ।
इति विश्वमेदिन्यौ ।

नदीमर्जा वीरतरुचिद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।
इत्यमरः ।

कामीव कामुक इव कान्तानां रोपरसाभ्यामनुगतः । सम-
दनश्च । पक्षे । कान्तारमूपरसाभ्यामनुगतः । समदनः मधत्तूरः ।
धत्तूरः कनकाक्षयः । मातुलो मदनश्च । कान्तारं वत्सं दुर्ग-
मम् । ऊषवानूपरौ दाशयन्यलिङ्गाविति त्रिष्यमरः ।

नरवाहनदत्तसाम्राजको राजा तद्वत् प्रियद्रुश्यामया त-
त्रागकस्तिया मनाथः । पक्षे । प्रियद्रुः फलिनो । श्यामा रोच-

इव प्रियङ्गुश्यामासनाथः शिशुरिव 'कृतधात्रीधृतिर्वासरा-
रम्भ' इव गैरिकारुणप्रभापाटलितवनराजिः कृष्णपत्र इव
वज्रलतागहनः कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानो भीष्म इव शि-

नो । प्रियङ्गुः फलिनी फलोत्थमरः । त्रिभण्डी रोचनी श्या-
मेति च । श्वेतत्रिधारेति ख्याता ।

शिशुरिव बालक इव कृता धात्र्या आमलक्या धृतिरवस्थानं
चेन । पत्रे । धात्र्युपमांता ।

धात्री स्यादुपमातापि चित्तिरप्यामलक्यपि ।

इत्यमरः ।

वासरारम्भ इव गैरिकारुणप्रभया पाटलिता वनराजिर्व-
नप्रमरा जलमंघतिर्वा यस्य । श्वेतरक्तसु पाटल इत्यमरः ।
श्रव्यक्तरागस्वरुण इति च । पत्रे । गैरिकवदरुणस्य सूर्यसूतस्य
प्रभा तथा । सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरित्यमरः ।

कृष्णपत्र इव वज्रलता कृष्णता तथा गहनः । भावे तत् ।

वज्रलः कृष्णपत्रेऽग्नौ शितौ च वज्रला गवि ।

इति विश्वप्रकाशः । कोशे शितौ कृष्णे । पत्रे । वज्रलताभिर्गहनः
सान्द्रः । घणो तु प्रततिर्नतेत्यमरः ।

कर्ण इवानुभूतं शतकोटीर्ना तत्कृत्वाकधनागां दानं वित-

खण्डिमुक्तैरर्धचन्द्रैराचितः कामसूत्रविन्यास इव 'मङ्गनाग-
घटितः कान्तारसामोदश्च' हिरण्यकशिपुरिव शम्बरकुला-
श्रयो 'गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गमार्गणार्थमिवारूपेणोपास्य-

रणं येन । पक्षे । अनुभूतं शतकोटिना वज्रेण दानं येन । दो
श्रवखण्डने । शतकोटिः स्वरः शम्भ इत्यमरः ।

भीष्म इव शान्तनव इव शिखण्डिमुक्तैरर्धचन्द्रैस्तदाकारैर्वा-
णैराचितो व्याप्तः । पक्षे । शिखण्डो बर्हिः तदस्ति येषां ते शिख-
ण्डिनो मयूरास्तैर्मुक्तैरर्धचन्द्रैरर्धमेचकाङ्कैः पक्षैः । अर्धचन्द्रेण
तदाकारयुक्ता लक्ष्यन्ते । शिखण्डस्य पिच्छवर्हे नपुंसके । समी
चन्द्रकमेचकाविति द्वयोरमरः ।

कामसूत्रविन्यास इव मङ्गनागेन मुनिविशेषेण । पक्षे । गृज-
विशेषेण । घटितो रचितो युक्तय ।

मङ्गनागोऽभ्रमातङ्गे वात्स्यायनमुनावपि ।

इति विश्वप्रकाशः । कान्तानां रसामोदौ शृङ्गाररूपौ येन ।
पक्षे । कान्तारे दुर्गवर्त्मनि कान्तने वा सामोदोऽतिमुगन्धः ।

हिरण्यकशिपुरिव शम्बरो दैत्यविशेषस्तत्कुलाश्रयः । पक्षे ।
शम्बरो हिरण्यविशेषो जल वा द्रव्यं वा । रङ्गुशम्बरौहिपाः ।
नीरचीराम्बुशम्बरमित्युभयचामरः ।

१ मङ्गनाग- इति अ० । २ -रसामोदश्च A B ३ गैरिकव्याजा- A C D
E F इति अ० च । ४ -व्याजादुपरिगतरवि- A B ५ -व्याजादुपरिगतरवि-
C D E G H ६ -व्याजादुपरिगतरवि- F

मानः । शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया विस्तारितलोचनोऽगस्त्य-
मार्गमिवोद्दीप्तमाणः स्रस्तान्त्रजाल^१ इव ^१जरदजगरभोगैः
कुम्भकर्ण इव दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः^२ ^३पिण्डालक्त-

शम्बरं सलिले वित्ते बौद्धप्रतविशेषयोः ।

शम्बरो दैत्यहरिणमस्यशैलजिनान्तरे ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

गैरिकव्याजाद्रविरथमार्गस्य मार्गणार्थमन्वेषणार्थमिवाह-
णेनानुरूषोपास्यमानः । मृग अन्वेषणे ।

शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया । देवतादन्धे चेत्यानङ् । वि-
स्तारितलोचनो विकसितनेत्रोऽगस्त्यमार्गमुद्दीप्तमाण इव ।
यावदहमागच्छामि तावत् तमुपविशेत्युक्त्वा गतो मुनिरायाति
न^३वेति मार्गावलोकनमिति पुराणप्रसिद्धम् ।

जरदजगरभोगैर्दृष्टशयुशरीरैः स्रस्तान्त्रजालो विगलितान्-
त्रसमूह इव । अन्तं पुरीतत् । इत्यमरः ।

तिलित्तः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

इति च ।

कुम्भकर्ण इव दन्तान्तराले दशनान्तराले गतो वानर-
व्यूहो यस्य । पक्षे । दन्तः कटकः मानुतिर्यग्विनिर्गतः शिला-
विशेषो वा । तदन्तरालगतवानरव्यूहः ।

१ - माल A B - माल C E १ जरदजगरभोगै D २ दन्तान्तरालगतवान-
नरसमूहे C दन्तान्तरालगतवानरव्यूहै DEG - समूहः F ३ पिण्डालक्तकाहि-
A B C D G H.

करागाङ्कितपादपङ्क्तिस्सूचितसञ्चरितशचीपतिवारविलासिनो-
सङ्केतकेतकीमण्डपोऽकुलीनोऽपि सद्गणभूपितो दर्शिताभ-
योऽपि मृत्युफलदायी सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः सनदोऽपि निः-

दन्तो गिरिनितम्बे च दशने मानुनि स्मृतः ।

इति विश्वः ।

दन्तकास्तु बहिस्त्रिर्यक्प्रदेशान्निष्ठता गिरेः ।

इति वैमः ।

पिण्डीभूतमलक्तकं पिण्डालक्तकं तद्रागेणाङ्कितानां पा-
दानां चरणानां पङ्क्तिभिः परम्पराभिः सूचितं मञ्चरितं सञ्च-
रणं येषु । भावे ऋः । तादृशाः शचीपतिवारविलामिनीना-
गुर्वग्नादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः ।

विरोधाभासेनाह । अकुलीनोऽपि निन्द्यगोचोऽपि सद्गं-
नोत्तमकुलेन भूपितो मण्डित इति विरोधः । न कौ प्रथिव्यां
लीनोऽकुलीनोऽत्युच्यतात् । गोभनेर्वैशैर्वेणुभिरलङ्कित इति
परिहारः ।

दर्शितामभयं येन स मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य ता-
दृश इति विरोधः । दर्शितामभया हरीतकी येन । मृत्युफलं
अशक्तमस्य । कदम्बोऽस्य । न । दानं शीलमस्य । नादृशित्ति-
परिहारः । अभया त्वयथा पयोत्थमर ।

मृत्युफलं महाकामे कदम्बा मृत्युफलमपि ।

शब्दे भीमोऽपि कीचकसुहृत् पिहिताम्बरोऽप्युक्तसदंशुको
विन्ध्यो नाम भद्रागिरिरदृश्यत ।

इति विश्वः । सप्रस्यः परिमाणविशेषविशिष्टः । अपरिमाणः
परिमाणरहित इति विरोधः ।

कुडवः प्रस्य इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

इत्यमरः । सप्रस्यः समानुरित्यविरोधः । सुः प्रस्यः धानुर-
स्तियामित्यमरः । नदेन शब्देन सहितः सन्दो निःशब्द इति
विरोधः । षद् अयक्ते शब्दे । नदेन शोणाख्यनदेन सहितो
निःशब्द इत्यविरोधः ।

भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि कीचकसुहृत् तन्नामरावध-
सुहृत् । विराटृष्टावस्थितः कीचकः पाञ्चाख्यां धामिलाप
इति भीमेन हत इति भारते प्रसिद्धमिति भीमस्य कीचकसुहृ-
त्त्वविरोधः । भीमो भयानकः कीचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत् ।

वेणवः कीचकास्तौ सूर्ये स्वनन्यनिलोद्भूताः ।

इत्यमरः ।

पिहिताम्बरश्चादितवस्तः । उल्लसत् स्फुरमाणमंशुकं वक्षं
यस्य स इति विरोधः । चेलं दसनमंशुकमित्यमरः । पिहित-
माश्चादितमम्बरमाकाशेन । उल्लसन्तः स्फुरमाणा अंशव
पवांशुकाः स्वार्थे कः । किरणा यस्य भः । इति परिहारः ।
अम्बरं योषि धामसि । किरणोऽग्नमयूषांशुरित्युभयचामरः ।

यथ प्रवृद्धगुल्मतयेव दृश्यमानवज्रधातुविकारः साधुरिव
सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा भीमांसान्याय इव पिहि-
तदिगम्बरदर्शनः । यथ हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावम-

होषेणाह । यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धस्तम्बतयेव
दृश्यमानो वज्रधातूनामनेकगैरिकादीनां विकारो यत्र ता-
दृक् । अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ । धातुमंनःशिलाघट्टेरित्युभय-
चामरः । पक्षे । प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धभीहतया दृश्यमानो
वज्रधातूनां रसादीनां विकारो यस्य सः । गुल्मस्तु शोहा
पुंभीत्यमरः ।

रसासङ्गमांसमेदोऽस्त्रिमज्जाशुक्राणि धातवः ।

सप्तैव दश चैकेषां रोमत्वक्त्वायुभिः सह ॥

इति हैमः । मता इति शेषोऽत्र ।

साधुरिव सानुग्रहः मलयः प्रचारस्वरणं तेन प्रकटीकृत
उद्योतितो महिमा स्तोत्रर्षो येन सः । पक्षे । सानुयु शिखरेषु
यक्षाणां सूर्यादीनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटीकृतो महिमौ-
ल्यं येन सः ।

भीमांसान्याय इव तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिग-
म्बरदर्शनं दिगम्बरमतं येन । पक्षे । पिहितं छादितं दिगम्बर-
योर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः ।

यो विन्ध्यो देवस्यातैरुपगोभितोपान्त इत्यन्वयः । हरि-

णीयैः राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः करणैरिव शकु-
निनागभद्रवालवकुलोपेतैर्देवखातैरुपशोभितोपान्तः^१ । यश्च
कुसुमविचित्राभिर्वंशपत्रपतिताभिः सुकुमारललिताभिः पुष्पि-

वंशैरिव पुष्करप्रादुर्भाव आख्यानविशेषस्तेन । पक्षे । पुष्कराणां
कमलानां जलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयैः । पुष्कराम्बोरु-
हाणि च । पुष्करं सर्वतोमुखमित्युभयचामरः ।

राशिभिरिव ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव मीना
मिथुनं कुलीरः कर्कटस्यैः सङ्गतैः । पक्षे । मीनमिथुनं कर्कटास्यैः
सङ्गतैः ।

करणैरिव ज्योतिषागमवित्तैर्बवादिकरणैरिव शकुनिनाग-
भद्रवालवानां तत्सञ्ज्ञकानां कुलैः समुदायैरुपेतैः । पक्षे ।
शकुनिः पक्षी नागो गजः सर्पो वा भद्रो मुस्ता वालवकुलो
लघुवञ्जुलः । अथवा वालं ह्रीवेरं वकुलो वञ्जुलस्यैरुपेतैः ।

शकुन्तिपत्तिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ।

मुस्ता मुस्तकमस्तियाम् । स्याद्भद्रमुस्तकः । वकुलो वञ्जुलः ।
वालं ह्रीवेरवर्हिष्ठोदीच्यमिति चतुर्ध्वमरः ।

यो विन्ध्यो लताभिर्दर्शितानेकवृत्तविलास इति समन्धः ।
कुसुमैर्विचित्राभिर्वंशपत्रेषु पतिताभिः शिखरिणीभिः । शिख-
रमयं तद्वतीभिः सायाभिरित्यर्थः । प्रहर्षिणीभिः । अन्तर्भा-
वितण्यर्थोऽत्र दृषिः । प्रकर्षेण चर्षकारिणीभिः । सुकुमाराद्य

नाभिमण्डलनिपीतसलिलया मदमुखरराजहंसकुलकोला-
 हलमुखरितकूलपुलिनया' १तटनिकटमत्तमातङ्गण्डपि-
 १ण्डविनिर्गतमदधारास्तवकितसलिलया तीरप्रहृढकेतकी-
 १कानननिपतितधूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टतरुणसुर-१

इति विश्वप्रकाशः । भागुर इति भाषायाम् ।

सायन्तने सायङ्कालिके मञ्जने पुलिन्दराजसुन्दरीणां श-
 वराङ्गमानां नाभिमण्डलैर्निपीतसलिलया । सायं चिरमित्या-
 दिना व्यस्तडागमश्च ।

मदमुखरराजहंसकुलम्य कोलाहलः कलकलस्तेन मुखरितं
 कूलपुलिनं यस्यास्तया ।

राजहंसान्ते ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

कोलाहलः कलकलः । कूलं रोधश्च तीरं च । तयोत्यितं
 तत् पुलिनमिति चतुर्थ्यमरः । कोणे तदित्यनेन तटम् ।

तटनिकटमत्तमातङ्गण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तव-
 कितं मञ्जातस्तवकं सलिलं यस्यास्तया । गण्डः कटो मदो
 दानमित्यमरः ।

तीरप्रहृढकेतकीकानननिपतितधूलैर्निकुरम्बं समूहस्तेन
 जातं यत् सैकतं तत्र या ।

१ मद० - मुखरितपुलिनया C D H १ तटनिकटपिकटमत्त- B D F तट०
 मञ्जकान- A १ सानिर्गित- A B D E G सानिर्गत- C F H १ कामनकुण्ड
 मनि- D १ -तदधारासुर- D.

मिथुननिधुवनलीलापरिमलसाक्षिकूलोपवनया 'तटाटवी-
निकटनिपतितजम्बूखण्डमण्डपावस्थितजलदेवतावगाह्यमान-
तोयया 'तोरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहमदक-

सुखोपविष्टसुरमिथुननिधुवनलीला तस्यां परिमलो वि-
मर्दजना जनमनोहरो गन्धसत्ताचि कूलोपवनं तोररूढिम-
वनं यस्यास्तया । उपवनस्य परिमलमाचिलवर्णनेन सर्वथा
जनसञ्चारराहित्यं ध्वन्यते । अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तत्तद्दृश
श्रीपचारिकः ।

विमर्दोत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

मैथुनं निधुवनं रतम् ।

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

इति त्रिष्वमरः ।

तटेऽटवी वनं तस्या निकटे निपतितानि जम्बूखण्डानि तेषां
मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाह्यमानतोयया । अष्टाक्षरं
विपिभमित्यमरः ।

तोरप्ररूढवेतसलताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहः कालकण्ठक-
समूहस्तस्य मदकलो यः कुहकुहारावः कुहकुहशब्दस्तेन कौ-
तुकं तदाष्टसुरमिथुनैः संख्यमान आभागः परिपूर्णता

१ तटाटवीविषटितजम्बू- D तटाटवीनिकटविषटितजम्बू- F तटाटवीविषटित-
जम्बू- H १ तोरप्ररूढवेतसलताभ्य- A B F तोर- -निलीन- A B C E F G H
तोर- -विस्तीर्ण D

लकुक्षकुक्षारावकौतुकाहाष्टसुरमियुनसंस्तूयमानाभोगयोप^१-
^२कूलसञ्जातनलनिकुञ्जपुञ्जितकुलायकुक्कुटघटाघूत्कारभैर-
 वतीरया ^३जलमानुषीमृदितसुकुमारतीरयोपवनवातान्दो-

यस्यास्तया । दात्यूहः कालकण्टकः । आरवारावसंरावविरा-
 वा इति द्वयोरमरः । आभोगं. परिपूर्णतेति च । उपवनोप-
 भोग- इत्यपि पाठः ।

उपकूलं सानीषेऽयचीभावः । तत्र सञ्जातो नलनिकुञ्जो
 सतादिच्छादितो देशस्तत्र पुञ्जितः पुञ्जवदाचरितोऽनेक इत्य-
 र्थः । तादृक् कुलायो नीडं यस्याः सा चामौ कुक्कुटघटा-
 कुक्कुटसमूहस्य घूत्कारेण तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीर-
 यस्यास्तया । शैलोपश्लयनिपतद्रथनेमिधारा इत्यादौ उप-
 श्लयशब्दस्यान्त इवात्र घटाशब्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः ।
 कुक्कुटश्चरणयुधः । अथ भैरवम् । दारुणं भोषणं भीषणम् ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्षीवे सतादिपिहितोदरे ।

कुलायो नीडमस्त्रियाम् । नडस्तु धमनः पोटागल इति चतु-
 र्ध्वमरः ।

जलमानुषीमृदितसुकुमारपुलिनया । वनमानुषवज्जलमा-
 नुषः प्रतीर्णविशेषः । अतिरस्त्रिविषयार्दित डोप ।

१ -मानुषोपभोगयोप- A B -मानुषभोगयोप- C D L F G H १ इ०
 -मयमल P इ० कुञ्जपुञ्जपुञ्जित- D २ जलमानुषय- C D H लल- कुकुम-
 सुकुमार- A B I F

लिततरलतरङ्गया १ नलनिकुञ्जपुञ्जनिविष्टावकोटककुटुम्बि-
नीनिरीक्ष्यमाणार्द्धशफरया १ पोताधानलुब्धकोयष्टिकस्कभ-
नभीमवेतसवनया १ तरलतरङ्गमालासञ्चरदुद्दण्डपालद-

उपवनपवनान्दोलिततरलतरङ्गया । एतेनात्र वाते गुणत्रयं
वर्णितम् । तेन कामिनां सर्वदा सुखकारितास्य ध्वनिता ।

नलनिकुञ्जपुञ्जे निविष्टोऽवकोटको वकस्तत्कुटुम्बिनी स्त्री
तया निरीक्ष्यमाणोऽर्धशफरो दण्डपालो यस्यां तथा ।

वकोऽवकोटकश्चाथ वलाका तु वकी स्यता ।

इति हारावली । दण्डपालोऽर्धशफर इति च ।

पोताधानं लुद्राण्डमत्स्यसङ्घातस्तत्र लुब्धकोयष्टिकस्य टिट्टि-
भकस्य स्कभनं शब्दस्तेन भीमं वेतसवनं यस्यास्यया । स्कभाः
मौत्रो धातुरनेकार्थत्वाच्छब्दार्थः । लुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः पो-
ताधानम् । कोयष्टिकटिट्टिभक इति द्वयोरमरः ।

तरलतरङ्गमालायां सञ्चरदुद्दण्डपालो मत्स्यविशेषस्तद्-
शनेन धावदतिचपला या राजिलराजिर्दुण्डुभसमूहस्तेन रञ्जि-
तमुपकूलं यस्यास्तया । समौ राजिलदुण्डुभावित्यमरः ।

भवेदुद्दण्डपालस्तु मर्ममत्स्यप्रभेदयोः ।

१ नलनिकु C न० -निविष्टनष्टवकोट- A न० -निविष्टनष्टपूर्तवकोट- B न०
-निविष्टवकोट- C F न० निविष्टवकोटि- D H न० -निविष्टवकोट- E
न० -निविष्टवकोट- G १ पो० स्कभनभी A E F G इति नर० च । पो०
-स्कभनी C पो० सञ्चरभी- D १ तरङ्गमा- A B C F H तरलतरङ्ग- F नर०
-मालासरस्य A B तर० -सञ्चरनिता-एण- D

१ग्नधावदतिचपलराजिलराजिरञ्जितोपकूलसलिलया १क-
णाटीरमिथुनमैथुनदर्शनेोपजातनिधिग्रहणकौतुककिरातश-

इति विश्वप्रकाशः ।

कणाटीरः खञ्जनस्तन्निथुनमैथुनदर्शनेोपजातं निधि-
ग्रहणकौतुकं येषां तादृक्किरातशतेन खन्यमानतीरया । क-
णाटीरः । खञ्जलेखस्तु खञ्जन इति धारावली । कौतूहलं
कौतुकं च ।

भेदाः किरातशबरपुलिन्दां ज्ञेच्छजातयः ।

इति दयोरमरः । तथाच वराहमिहिरः ।

तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्

यस्मिन् पुनर्वमति तत्र तलेऽस्ति काचः ।

अङ्गारमण्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य

तत्कौतुकाय नयनस्य खनेद्भुरिचीम् ॥

इति । वसन्तराजोऽपि ।

अङ्गारखण्डं किल भूमिभागे

तस्मिन् भवेद्यत्र करोति विष्टाम् ।

यत्रावनौ खञ्जनको विधत्ते

रतं भवेत् तत्र महानिधानम् ॥

इति ।

१ ग्नधावित्यत्र ॥ ११ ग्नं० राजिविराजितेप C D तदं -राजिराजि
नोप I २ कणाटीरिणि ३ कणाटीरिणि B कणाटीरिणि C E कणाटीरिणि D
कणाटीरिणि ॥ इति तदं च । कणाटीरिणि इति तदं ।

तखन्यमानतीरया क्रुद्धयेव दर्शितमुखविभङ्गया^१ मत्तयेव
^२स्खलितगत्या दिनारम्भलक्ष्येव ^३वर्धमानवेलया भारतस-
 मरभूस्येव नृत्यत्कवन्धया प्रावृषेव विजृम्भमाणशतपत्रपिहित-

क्रुद्धयेव दर्शितो मुखस्य वदनस्य विभङ्ग ओष्ठभ्रुकुटीवि-
 कारादिर्यथा । पक्षे । मुखविभङ्गौ निःसरणतरङ्गौ यथा । मुखं
 निःसरणास्ययोरिति धरणिः । भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वेत्यमरः । म-
 त्तयेव खलितगतिरित्यस्यास्ताया । पक्षे । खलितगतिरित्यङ्गतिः
 प्रवाहो यस्यास्ताया । दिनारम्भलक्ष्येव वर्धमाना वेला कालो
 यस्यां तथा । पक्षे । वेला मर्यादा ।

अध्वानुविहृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ।

इत्यमरः ।

भारतममरभूस्येव नृत्यत्कवन्धमपमूर्द्धं कलेवरं यन्मां ।

पक्षे । जन्मम् ।

कवन्धः मन्त्रिणे रुद्रे कवन्धो राजमान्तरे

इति विश्वः ।

कवन्धोऽस्ती क्रियायुक्तमपमूर्द्धं कलेवरम् ।

इत्यमरः ।

प्रावृषेव विजृम्भमाणैः शतपत्रैर्मन्दूरैः पिहितं मयूरभक्षण-
 भयादितस्तन्वृत्त्वा विपधराः मर्या यन्मां तथा ।

१ मुखविभङ्गया A D C F H इति जम० च म० च । २ खलितगत्या C D F
 ३ वर्धमानं A B C G

विषधरया^१ धनकामयेव कृतभ्रूमृत्सेवया^२ रेवया प्रियतमयेव
प्रसारितवीचिहस्तग्रीपगूढः। यश्च^३

हरिखरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैः।

अद्यापि कुम्भसम्भवमाह्वयतीवोच्चतालभुज^४ ॥

ततो मकरन्दस्तमुवाच।

शतपत्रः मितापाङ्गः प्रचलाको च चन्द्रकी।

इति हारावली। पत्ने। विजृम्भमाणशतपत्रैः कुशेश्यैः पिहि-
ताम्बूना विषधरा जलधरास्तडागादयो यस्यां तथा। विषं
च्छेडे जलेऽपिचेति विश्वः। शतपत्रं कुशेश्यमित्यमरः। धने
द्रव्ये कामोऽभिलाषो यस्यास्तयेव। कृता भ्रूमृतो राज्ञः सेवा
यया। पत्ने। विन्ध्यस्य प्रसारितवीचिहस्तया प्रियतमयेवो-
पगूढः।

हरति। यो विन्ध्यः। उच्चस्ताल एव भुजो यस्य मः। हरि-
खरनखरविदारितकुम्भस्थलविकलवारणध्वानैरद्यापि कुम्भ-
सम्भ्रमस्यमाह्वयतीवागच्छागच्छेत्याह्वानं करोतीवेत्यर्थः। कु-
ञ्जरो वारणः करीत्यमरः। अगस्त्यः कुम्भसम्भव इति च। उत्प्रे-
चालङ्कारः। आर्या वृत्तम्।

ततो गिरिदर्शनोत्तरं मकरन्दस्तं कन्दर्पकेतुमुवाच। स्व-
भावोक्ताह। पश्येति। उदच्चदुत्तिष्ठदवाच्चदधोगच्छदच्चितं

१-धारया A B इति जग० च। २-भ्रूमृदुत्वया D ३-विजृम्भण-
नेवर। H

पग्घोदञ्चदवाञ्चदञ्चितवपुः पथार्द्धपूर्वार्द्धभाक्
स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनागभुग्नाग्रलाङ्गूलमृत् ।
दंष्ट्राकोटिविशङ्कटास्यकुहरः कुर्वन् मटामुत्कटा-
मुत्कर्णं कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी ॥

अपिच ।

उत्कर्णेऽयमकाण्डचण्डिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः^१
क्रूराकारकरालवक्त्रविक्रटस्तब्धोर्ध्वलाङ्गूलमृत् ।

वपुः पूर्वार्धपश्चार्धं भजति तादृक् । अपरस्यार्धं पथभावो वक्तव्य
इति पथादेशः । स्तब्धोत्तानितपृष्ठे निष्ठितं स्थितं तादृक् । म-
नागीपद्भ्रममयमस्य तादृक् । लाङ्गूलं पुच्छसं विभर्ति तादृक् ।
दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटं दृष्टदास्यकुहरं मुखगर्भा यस्य तादृक् ।
उद्दृष्टौ कर्णे यस्य सः । मटामुत्कटां कुर्वन् क्रूराकृतिः । केसरी
सिंहः । करिपतौ गजवरे क्रमं पादविधेयं कुरुते पथ्य । पथ्य
मृगो धावतीत्यादाविवान् क्रियायाः कर्मत्वम् । पुच्छोऽस्त्री
लूमलाङ्गूलम् । विशङ्कटं पृथु दृष्टदित्यमरो द्वयोः । मटाजटा-
केसरयोरिति हैमः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

स्वभावोक्तिस्तु तस्यैव जात्यादिस्यस्य वर्णनम् ।

इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । सूर्याश्वैर्मसजस्ताः
सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात् ।

उत्कर्ममाणं वर्णयित्वाक्रान्तगजं वर्णयति । उत्कर्ण इति ।

चित्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनाच्^१
 चोत्कुर्वद्गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्यलस्यो हरिः ॥

अनन्तरं नीचदेशनद्येव न्यग्रोधोपचितयोत्तरगोश्रहस-

उत्कर्ण । अकाण्डघण्डिमपटुः । स्फार वज्र स्फुरन्तः केसरा
 यस्य । क्रूराकार कराल वक्त्रं मुख तेन विकटो भयानकः । स्तम्भ
 निश्चलमूर्ध्वमुख्यप्रं लाङ्गूल विभर्ति तादृक् । चोत्कुर्वन् गिरि-
 कुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्यलस्योऽय पुरोवर्ति हरिः सिंहः सर्वा-
 ङ्गसङ्कोचनाच्चित्रेणाप्यभिलिखितु न शक्यते । अत्र शिरःपद-
 मधिकम् ।

तुरङ्गसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलद्रुमे ।

पुत्रागवृत्ते किञ्जल्के केसरः स्यात् । इति हैमः ।

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं विन्ध्याटव्या विन्ध्यारणेन
 कतिचित् पदानि गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्कितस्य ज-
 म्बूदत्तस्य शीतलच्छायायां विश्रामेत्यन्वयः । मदनशलाका
 सारिया पाठशालिनीति धारावली । पक्षे । मदनशलाका
 कामोद्बोधको वर्तिविशेषः ।

मदनशलाकां कामी सिद्धौपधमप्ययं वहति ।

इति गर्गः । स्यान्मदनशलाकापि सायां कामोदयौषधाविति
 विश्वप्रकाशः । नखक्षतमिति केचित् ।

सरभूम्येव^१ विजृम्भमाणवृद्धन्नलया मरुदेशठक्कायात्रयेव^२ घ
नसारसार्थवाहिन्या विद्ग्धजनमधुपानगोष्ठ्येव नानाविटपी-

नीचदेशनद्येव निम्नभागनद्येव न्यग्रोधोऽधःप्रदेशावरोधनं
तेनोपचितया वृद्धया । पक्षे । न्यग्रोधैर्वटैरुपचिता तथा । न्य-
ग्रोधो बड्ढपादट इत्यमरः ।

उत्तरगोत्रसमरभूम्येव विजृम्भमाणो वृद्धन्नडोऽर्जुनः ।

उत्तरसु विराटसु तनये दिशि चोत्तरे ।

इति विश्वप्रकाशः । पक्षे । वृद्धन्नडो धमनश्च यस्यां तथा ।

ठक्काया ठक्काध्वनेर्यात्रा गमनं ठक्कायात्रा मरुदेशस्य ठक्का-
यात्रा तयेव घनो मेघस्तत्सारः पानीयं तदर्थं सार्थः समूह-
स्तदाहिनी तत्प्रापिका । यद्वा ठक्केत्यनेन तद्गनिः सा चामौ
यात्रोत्सवः । उदक्तमुदकं कूपादित्येवंरूपस्तद्वत्या । अन्यत् पूर्व-
वत् । गमनोत्सवयोर्थात्रेति विश्वः । मरुदेशे जलार्थिनेो ठक्का-
ध्वनिश्रवणाञ्जलमुद्गतमन्धोरिति निकषा प्रयान्तीति प्रमि-
द्धम् । पक्षे । घनसारः कर्पूरम् । पुष्पफलहीनः करवीरममा-
नाकारपत्रः सुपभेदो वा ।

घनसारसु कर्पूरे वृक्षभेदे जलेऽपि च ।

इति विश्वः । ठक्कायात्रेति त्यपमाठः । अमञ्जलान्ध्यापोः
सञ्जलाकन्दसोरित्यस्याप्रवृत्तेः । •

विद्ग्धजनमधुपानगोष्ठ्येव नानाविटैरनेकखिड्गैः पीत आ-

तासवया नलकूबरचित्तवृत्त्येव सततधृतरम्भया मत्तमातङ्ग-
 गत्येव 'घण्टारवावेदितमार्गया, सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गत-
 वज्रफलया' विराटलक्ष्येवानन्दितकीचकगतया विन्ध्याट-
 व्या कतिचित् पदानि^१ गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्कि-
 तस्य^२ जम्बूवृत्तस्य 'शीतलच्छायायां विश्रथाम ।

सवो मद्यं यस्याम् । खिन्नः पाह्लविको विटः । मैरेयमासवः
 शोधुरित्यमरः । पक्षे । नानाविटपिखितं जातमासवं लाक्षा-
 दिकं यस्यां तथा । नलकूबरः कुबेरपुत्रस्तच्चित्तवृत्त्येव सततं
 धृता रम्भा तन्नामिकापसरसो यया । अस्तेत्यनुवृत्तौ पुत्रस्त
 नलकूबर इति कुबेरप्रकरणेऽमरः । पक्षे । सततं धृता रम्भा
 कदली यया ।

कदली वारणबुमा रम्भा मैर्चांशुमत्फला ।

इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गगत्येव घण्टाया रवः शब्दस्तेनावेदितमार्गया ।
 पक्षे । घण्टारवा वृत्तभेदः । घण्टारवा तु शणपुष्पिकेत्यमरः ।
 सदीश्वरसेवयेवादूरोद्गतानि बह्वनि वज्रविधानि भूयांसि वा
 फलानि यस्यां तथा । पक्षे । अदूर शीघ्रमुद्गतानि बह्वनि

१ घण्टारवावेदित- A C घण्टारवावेदित- B D F H २ -श्रीफलया Γ H
 र इति जग० च नर० च । कतिपयपदं दूर A B कतिपयपदं C कतिपय
 मदूरमन्धान E कतिपयदूर F कतिपयपदानि G ४ + विकर्तनस्येव स्त्रिय-
 ष्वायस्य वैकृष्णस्येव लघुभ्रते । यासोद्यतव्यपनेरिव घनपत्रशोभितस्य राजाव-
 चयस्येव मूरिभालालङ्कृतस्य गणिकस्येवानेकपत्रवोर्द्धमलस्य BC ५ तल्लक्ष्य
 यायां A B C D F इति नर० च ।

अत्रान्तरे^१ भगवानपि मरीचिमान्यातपक्लान्तमत्तम-
 १द्विपलोचनपाटलमण्डलश्चरमाचलशृङ्गमारुरोह । ततो
 मकरन्दः फलमूलान्यादाय १कथं कथमपि तमभिनन्दिता-
 चारपरिचयमकार्षीत् स्वयं च तदुपभुक्तशेषमशनमकरोत् ।
 अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्कल्प्य तूलिकया लिखि-

धनाद्यनिवृत्तिवारणादीनि फलानि यस्यां तथा । विराटल-
 क्ष्मेवानन्दित कीचकानां तच्छ्यालानां शत यथा । पचे ।
 कीचका वशविशेषाः ।

वेणवः कीचकास्ते सुर्ये खनन्यनिलोद्भृता ।

इत्यमरः ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवमर आतपक्लान्तमत्तमद्विपलोचनवत् पा-
 टलो मण्डलो यस्य तादृङ्गरीचिमाली स्वयंश्चरमाचलशृङ्ग-
 मस्तगिरिशिखरमारुरोह । श्वेतरक्तसु पाटल । अस्तसु चरमः
 क्षामदिति द्वयोरमर ।

ततोऽस्मामनोत्तर मकरन्दः फलमूलान्यादाय त कन्दर्प-
 केतुमभिनन्दिताचारपरिचयमकार्षीत् । स्वयं च तदुपभुक्तशेष-
 मशनमकरोत् ।

अथ फलाद्यशनेत्तर हृदयफलके हृदयपट्टे सङ्कल्प्य तू-
 लिकया कूर्चिकया लिखिता तामेव स्वप्रदृष्टामेव प्रियतमा-

तामिवावलोकयन्^१ निस्पन्दकरणग्राम कन्दर्पकेतुर्मकरन्द-
विरचितपल्लवशयने सुष्याप ।

अथार्धयाममात्रावखण्डितायां^२ यामवत्यां तत्र जम्बूतरु-
शिखरे शुक्रसारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं श्रुत्वा
कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच । वयस्य^३ शृणुवस्तावदेतयोराला-

मवलोकयन् ध्याने पश्यन् निस्पन्दकरणग्रामो निखलसंकले-
न्द्रिय. कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुष्याप । अथ
द्वलिका कूर्चिकेति हैमः । नक्तप्रतकन्दमूलाशनपल्लवशयनश-
यनेन गिरौ तपस्वरण ध्वनितम् ।

गिरेः सद्य. फलदादृत्व दर्शयति । अथेत्यादिना । अथ
शयनोत्तरमर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावरीं तत्र जम्बू-
तरुशिखरे तस्मिन् जम्बूदृचाये मिथः कलहायमानयोः शुक्र-
सारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच^४ । मिथो-
ऽन्योऽपि रहस्यपि । द्वौ यामप्रहरौ समावित्युभयत्रामरः ।

किमित्याह । वयस्येति । वयस्यैतयोरालापं तावच्छृणुव इति ।

ततः कलहानन्तरं सारिका । प्रकोपतरलात्तर क्रियाविशेष-
णम् । उवाच । कितव धूर्तं सारिकान्तरमन्विष्य । अन्वेषणेन तथा
सह सम्बन्धो लक्ष्यते । समागतोऽसि । अन्यथा सारिकान्तरसम्ब-
न्धाभावे । तवेत्यस्य तदागमने लक्षणा । इयती रात्रिरिति ।

१ । लोकयन् C F G २ । मात्रखण्डितायां C यामखण्डितायां D । मात्रपदि-
खण्डितायां H ३ । शृणुवस्तावदेतयोः F । शृणुवस्तावदेतयोः G ।

पमिति । 'ततः सारिका' प्रकोपतरलाक्षरमुवाच । कितव
सारिकान्तरमन्विष्य समागतोऽसि कथमन्यथा' रात्रिरियती
'तवेति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत् । 'भद्रेऽपूर्वाद्य कथा'
मया अत्रा प्रत्यचीकृता च तेनायं 'कालातिपातः । अथ स-
मुपजातकुट्टहलया सारिकयानुरुध्यमानः' कथयितुमारेभे ।

तच्छ्रुत्वा शुकसां सारिकामवादीत् । भद्रेऽद्यापूर्वा कथा
श्रुता प्रत्यचीकृता च । कथायाः शब्दप्रबन्धस्य प्रत्यक्षासम्भवात्
तदर्थभूतक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवात् तदायथा जना स-
क्ष्यन्ते । तेनायं कालातिपातः । मदागमनेऽतिकाल इत्यर्थः ।

अथ शुकवाक्यवर्णोत्तर समुपजातकुट्टहलया सारिक-
यानुरुध्यमानः शपथादिना भूयो भूयोऽर्थ्यमानः । शुक इति
शेषः । कथयितुमारेभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमस्तीत्यन्वयः । कीदृश्वेगभिरुपशो-
भितम् । सुधाधवलैः । सुधा लेपोऽमृत स्नुहीत्यमरः । कुही
इति प्रसिद्ध लेपनद्रव्यम् ।

दृष्टक्या गुणाञ्छ्रुतिस्तदारमैरिव शालभञ्जिकोपेतैः ।
शालभञ्जिका नायिकाविशेषः । यत्ने । शालभञ्जिका पुत्तलिका ।
शालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्तलिकेति हैम ।

१ ततस्तदस्यसारिका जम्बूतदशिखरस्थित विराटागत शुक प्रको D १+ ज
म्बूकुञ्जस्थिता विराटागत शुक D १ कथमितरथा C E F २ भद्रेऽपूर्वा कथा
A C E F G भद्रे मा प्रकोप ऊर्ध्वपूर्वा मया कथा B H ३ कथापि D ४ कालो-
ऽतिपात G ० निबन्धमान A मुबन्धमान C F + कथा C+ शुक कथा D

अस्ति सुधाधवलैर्वृहत्कथारम्भैरिव १ शालभञ्जिकोपे-
 त्वृत्तैरिव समाणवकक्रोडितैः करिचूथैरिव समत्तवारणैः सु-
 ग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैर्बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैर्वैशमभि-

वृत्तारिव हृन्दाभारव समाणवकक्रोडितैः । माणवकक्रो-
 डितं नाम हृन्दो विशेषः । माणवकं भात्तलगाः । पचे । माण-
 वकानां शिष्टूनां क्रोडितानि तैः सहितानि तैः ।

करिचूथैरिव समत्तवारणैः समत्तगजैः । पचे । सनिर्यूहैः ।
 मत्तवारणमिच्छन्ति दानक्लिन्नकरे द्विपे ।

महाप्रसादवीथीनां वरण्डे चाप्यपाश्रये ॥
 इति विश्वप्रकाशः । निर्यूहो मत्तवारणमिति वैजयन्ती ।

मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात् प्रयोवो मत्तवारणः ।
 इति हेमः ।

निर्यूहः शिखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके ।
 इति विश्वप्रकाशः ।

सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः । गवाक्षो वानरविशेषस्तत्सहितैः ।
 पचे । सगवाक्षैः सवातायनैः ।

बलिभवनैरिव सुतले पातालविशेषे सन्निवेशे येषां तैः ।
 पचे । शोभनस्तलसन्निवेशो येषां तैः ।

१ इति जग० च नर० च । मन्दरगिरिशिखरैरिव प्रमत्तसु- A मयूरशिखरै-
 रिव प्रमत्तसु- B मन्दरद्वैरिव प्रमत्तसु- C मन्दरगिरिशिखरैरिव प्रमत्तसु- D
 प्रमत्तसु- E G मन्दरशिखरैरिव प्रमत्तसु- II १ -यालभञ्जिकैरिव D -यालभैरिव P
 इति जग० च । १ मा० -दोषमोभिर्भै- C D F

रूपशोभितं^१ धनदेनापि प्रचेतसाजापालेनापि रामेण प्रियं-
वदेनापि पुष्यकेतुना भरतेनापि शत्रुघ्नेन तिथिपरेणाप्यति-

पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः । धनदेनापि कुबेरेणापि प्रचे-
तसा वरुणेनेति विरोधः । धनदो धनदाता प्रकृष्ट चेतो यस्य
स इत्यविरोधः ।

अजापालो जाबालो रामः पशुविशेष इति विरोधः ।
केचित् त्वजापालो रामपूर्वजो रामो दाशरथिरिति विरोधः ।
जाबालः स्यादजाजीवः । रामः सृमरो गवधः शशः इत्यादयो
मृगेन्द्राद्या इत्युभयत्रामरः । अकारो वासुदेवस्तस्माज्जातोऽज-
कामस्तमापालयति तादृक् । अतएव रमयतीति रामः । णि-
जन्तादच् । ततोऽण् । स्त्रीणां क्रीडाकारकस्तादृशेनेत्यविरोधः ।

प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः पुष्यकेतुः काम इति विरोधः ।
प्रिय वदति तादृक् तेन । प्रियवशे वदः खजिति खच् । अरु-
र्द्धिपदिति मुम् । पुष्यकेतुः पुष्याभरणस्तेनेत्यविरोधः ।

भरतः कैकेयीतनयः शत्रुघ्नः भौमिचिरिति विरोधः । भे-
नचत्रे रतस्तेन ज्योतिषिकेन शत्रुघातकेनेति परिहारः ।

तिथौ विहिततत्तत्तिथिकर्मणि परेण रतेन । न तिथिस-
त्कारपरोऽतिथिसत्कारपर इति विरोधः । अतिधीनामाग-

धिसत्कारपरेणासङ्घेनापि सङ्घावतामर्मभेदिनापि वीरत-
रेणापतितेनापि नानासवासक्तेन^१ सुदर्शनेनाप्यचक्रेणाजात-

न्तूनां सत्कारपरेणेति परिहारः । आगन्तुरतिथिर्ना गृहा-
गते । इत्यमरः ।

असङ्घेन बज्रत्वाद्गणनारहितेन सङ्घावता सङ्घासहितेनेति
विरोधः । असङ्घेनायुद्धेन सङ्घावता पण्डितेनेत्यविरोधः । मृ-
घमास्कन्दनं सङ्घम् । सङ्घावान् पण्डित कविरित्युभयत्रामरः ।

अमर्मभेदिना पीवरतरेण काण्डेन । काण्डस्य मर्मभेदित्व
प्रसिद्धम् । तद्भिन्नत्वेन वर्णन विरोधः । अजिह्वगे वीरतरो-
ऽस्त्वकण्टक इति चारावली । मर्म रक्षस्य तदभेदकेन वीरत-
रेणातिशूरेणेति परिहारः ।

अपतितेन भूमावपतितेन नानासवासक्तेनानेकमद्यासक्ते-
नेति विरोधः । मैरेयमासव, शीधुरित्यमरः । अपतितेना-
प्रायश्चित्तार्हेण । नाना सवा अनेकयज्ञास्तेष्व्यासक्तेनेति परि-
हारः । यज्ञः सवोऽध्वरो याग इत्यमरः ।

अजातमदेनासम्भूतदानेन सुप्रतीकेन तन्नामकगजेनेति वि-
रोधः । अजातमदेनासञ्जाताहकारेण सुष्ठु प्रतीकमङ्ग यस्य
तेनेति परिहारः । अङ्ग प्रतीकोऽवयव इत्यमरः ।

सुदर्शनेनाचक्रेण । विष्णुचक्रस्य सुदर्शन इति सञ्ज्ञेति
विरोधः । अचक्रेणादम्भेन ।

१ धिपरेणा A B धिसत्कारप्रवणना C H धिप्रपत्नेना F १ पयसतेन D
-धवारत्नेन I H

मदेनापि सुप्रतीकेनापक्षपातिनापि हंसेनाविदितस्त्रेहचक्षये-
णापि कुलप्रदीपेनाग्रन्यिनापि वंशपोतेन निदाघदिवसेनेव
वृषविवर्धितरुचिना माघविरामदिवसेनेव तपस्यारम्भिणाग्रहे-

जनावने ममूहे च दम्भे भेदरथाद्गयोः ।

इति रन्तिदेवः । गोभनं दर्शनं यस्येत्यविरोधः ।

न पक्षेण गरुता पततीत्यपक्षपाती तेन हंसेन पक्षिणेति
विरोधः । अकारे विष्णौ पक्षपाती तादृशेन हंसेन विशुद्धेन
निर्लोभेन वेति परिहारः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरः ।

हंसे विशुद्धे निर्लोभे श्रेष्ठे च विहगान्तरे ।

इति विश्वः ।

न विदितः स्त्रेहस्य तैलस्य चयो येन तेनापि कुलप्रदीपे-
नेति विरोधः । न विदित स्त्रेहचयोऽनुरागचयो येन । कुलस्य
वंशस्य प्रदीपेन प्रकाशेनेति परिहारः ।

अग्रन्यिना पर्वरहितेन वंशपोतेन वंशाङ्कुरेणेति विरोधः ।
अग्रन्यिना शुद्धहृदयेन वंशपोतेन मत्कुलार्भकेणेत्यविरोधः ।

निदाघदिवसेनेव वृषेण वृषभमङ्गमणेन विवर्धितरुचिना
प्रवृद्धतापेनेत्यर्थः । पक्षे । वृषे धर्मे विवर्धितरुचिना । माघवि-
रामदिवसेनेव तपस्यस्य फाल्गुनस्यारम्भिणा । स्यात् तपस्यः
फाल्गुनिक इत्यमरः । पक्षे । तपस्या तपस्यरणं तदारम्भिणा ।

अग्रहेणापि काव्यजीवज्ञेन शुक्रगुरुबुधेन । पक्षे । काव्यस्य
जीवज्ञेनाग्रज्ञेन ।

एषापि काव्यजीवज्ञेन पौरजनेनानुगतं घनागमदिवसेनेव
दर्शितखण्डाभ्रेण वेल्लतटेनेव प्रवालमणिर्मण्डितेन देवा-
ङ्गनाजनेनेवेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन वनगजेनेव । पञ्चव-

वेशाजनेनाधिष्ठितमित्यन्वयः । घनागमदिवसेनेव दर्शित-
खण्डाभ्रेण दर्शितखण्डमेधेन । पचे । खण्डाभ्रं दन्तक्षतविशेषः ।
तथा च वामनः ।

विचित्रमीषत्परिमण्डलं च क्षतैः समन्ताद्विशदैरुपेतम् ।

खण्डाभ्रकं तद्दृशनायलेखं विन्वाधरोत्सङ्गविभूषणाय ॥

इति ।

वेल्लतटेनेव प्रवाला विद्रुमा मणयश्च तैर्मण्डितेन । पचे ।
प्रवालैरुत्तमकेशैर्विद्रुमैर्वा मणिभिर्मण्डितेन । यद्वा । प्रवाल-
मणिर्दन्तक्षतविशेषः । तथा च वामनः ।

गाढं दन्तौष्ठसंयोगात् स प्रवालमणिर्भवेत् ।

इति ।

देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणी शची तस्याः परिचयाद्विदग्धेन ।
पचे । इन्द्राणी रतौ बन्धविशेषः ।

निजकक्षद्वयसङ्गतजानुभ्यां भवति चाभ्यासात् ।

इन्द्राणीरचितत्वादिन्द्राणीत्याख्यया बन्धः ॥ इति ।

१. निवासिजने- A B C F विलासिजने- D H इति नैर० च । २ घनागम-
A D घनागमेनेव इति जग० । ३ -मण्डनेन C F H इति जग० च । ४ -परिधि-
नविदग्धेन C F G ५ नवपङ्क- A B C D E F G H इति नर० च ।

पल्लवितरुचिना^१ कोकिलेनेव परपुष्टेन भ्रमरेणेव कुसुमेपु
लालितेन जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन^२ याजकेनेव सुरता-
र्थिना महानटबाङ्गेनेव^३ वन्नाङ्गुजङ्गेन गरुडेनेव विनासिह-

वनगजेनेव पल्लवे किमलये पल्लविता विष्टया रुचिरिच्छा
येन तेनेव । पचे । पल्लवैः पल्लवेषु वा द्वितैर्विष्टेषु वा विवर्धित-
रुचिना ।

पल्लवः किमलये खिन्ने विस्तारे विष्टपेऽपि च ।
इति विष्टः ।

कोकिलेनेव परस्मात् पुष्टेन । पचे । परमत्यर्थं पुष्टेन ।
भ्रमरेणेव कुसुमेपु पुष्टेषु लालितेन । पचे । कुसुमेपुणा कामेन
लालितेन ।

जलौकसेव रक्ताकृष्टी रुधिराकृष्टिस्तात्र निपुणेन । रक्त-
चतजशोणितमित्यमरः । जलौकसेनेति पाठे पूर्वमौकःशब्दात्
स्वार्थेऽण् पश्चात् समाम् । पचे । रक्तानामनुरक्तानामाकृष्टि-
स्तात्र निपुणेन ।

शाब्दिकैस्तु जलौकाभि कथितोऽयं जलौकसः ।
इति शब्दभेदप्रकाशः ।

याजकेनेव सुरता सुरत्व तदर्थिना । भावे तल् । तल्ल
क्त्वियामिति स्त्रीत्वम् । पचे । सुरतं निधुवन तदर्थिना ।

१ नवपल्लववर्चिना D इति मर० च । २ यायजूकेनेव D ३ नाङ्गुजङ्गेनेव
४ पदद्वयं A B F वदभुज C, D H

दयतापकरेणान्धासुरेणैव^१ शूलानामुपरिगतेन वेद्याजनेना-
धिष्ठितं^२ कुसुमपुरं नाम नगरम् ।

यत्र च^३ सुरासुरमौलिमालालितचरणारविन्दा शू-

महानटबाहुनेव शिवभुजेनेव वलाहुजङ्गेन । पचे । वला-
द्विलासिना । भुजङ्गोऽद्विलासिनोरिति विश्व^४ । गरुडेनेव
विल आसितुमुपवेष्टुं शीलं येषां तेषां सर्पाणां हृदयतापक-
रेण । पचे । विलासिनां स्वासङ्गतविलसनशीलानां हृदय-
तापकरेण ।

अन्धासुरेणैव शूलानामुपरिगतेन । दारा इत्यादाविवा-
वयवाभिप्रायेण बह्वचनम् । अन्धासुरो भैरवेण शूलाये रोपि-
त इति कथा । पचे । शूलानामुपरिगतेन । अन्यत्र स्थिताभ्यो
वेद्याभ्योऽधिकेनेति भावः ।

मृत्यो प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः ।

खलादेश बधार्थाय कौलके पण्ययोषिति ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

यत्र कुसुमपुरे वेतालाभिधाना स्वयं प्रतिवसतीति सम्ब-
न्धः । सुरासुरेति स्पष्टम् । शूलानिशूलभावेव महावनं तस्य

—१—तापकेनान्धासुरेणैव D -शासासुरेणैव इति जग० । १-नामुगत II इति
जग० च । २ यत्र सु- A B G II ३ सुरासुरमुकुटमणिमाला- D E सुरासुर-
मुकुटमौलिमाला F

म्भनिष्कुम्भमहावनदावज्जाला^१ महिषमहासुरगिरिवज्रसार-
धारा^२ प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटखलितजाङ्गवीजलधा-
राधैतपादपद्मा^३ भगवती कात्यायिनी^४ वेतालाभिधाना स्वयं
प्रतिवसति ।

यस्य च परिसरे 'सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमल-

दावज्जालारण्याग्निशिखा । दवदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमर ।

महिषेति रूपकम् ।

विषयभेदाद्रूपरञ्जन विषयस्य यत् ।

इति लक्षणात् ।

प्रणयेन प्रीत्या प्रणतो गङ्गाधरस्तस्य जटाजूटात् खलिता
या जाङ्गवीजलधारा तथा धैतपादपद्मा । एतेन न केवल
भैतैव प्रणनाम किन्तु सपत्न्यापि पादचालनमाचरितमिति
ध्वनितम् । तेनातिवस्रभाल ध्वनितम् ।

यस्य पुरस्य परिसरे प्रान्ते भागीरथी गङ्गा वहतीति स-
न्बन्ध । सुरासुरेति । पितामहस्य ब्रह्मण कमण्डलोर्धर्मद्रव-
रूपा धारा । धरातलगतसगरसुतगतस्य सुरनगरसमारोहणार्थं
पुण्यरञ्जु । ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्यलघर्षणेन कल्पित-

१ महादानवदावज्जाला A B महावनदहनज्जाला C महावनदावानल-
ज्जाला D महासुरवनदावज्जाला H २ गिरिवरवज्रसारधारा CFH गिरिदा
रवज्रधारधारा D गिरिवज्रधारा B D E H ३ प्रणयकलत्रप्र A B D F H
प्रणयकोपप्रसादनप्र D इति अग० च । प्र० जूटजूट A B C F H ४ पदपद्मा
A B ५ वेतपद्माभि D ६ सुरासुरमञ्जमगलितमु C सुरासुरामञ्जमगलितम
सिमु D

वाहिनी १पितामहकमण्डलुधर्मद्रवधारा १धरातलगतसगर-
सुतगतसुरेनगरसमारोहणपुण्यरञ्जुरैरावणकटकषणकम्पित-
१तटहरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसलिला १सलीलसुरसुन्दरी-
नितम्बविम्बाहृतितरलिततरङ्गा १स्नानावतीर्णसप्रर्षिजटाटवी-
१परिमलपुण्यवेण्णरेणतिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहरभा-
न्तिजनितसंस्कारतयेव कुटिलावती धरणीव सार्वभौमकरस्य-
र्शोपभोगक्षमा जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमद्भ्रमर-

तटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रसवणेन सुरभितसलिला । सलील
क्रियाविशेषणम् । सुरसुन्दरीनितम्बविम्बाहृतिभिस्तरलतरङ्गा ।
स्नानावतीर्णसप्रर्षिजटाटव्याः परिमलपुण्यवेणिः पुण्यप्रवाहा ।
एणतिलकश्चन्द्रेण मुकुटे यस्य तस्य जटाजूटविकटकुहरे भान्ति-
भ्रमणं तेन जनितसंस्कारतयेव कुटिल आवती जलभ्रमस्तदती ।
स्यादावतीऽम्भसां भ्रम इत्यमरः ।

धरणीव सार्वभौमश्चक्रवर्ती । पचे । सार्वभौम उत्तरदि-
ग्गजस्तस्य । करस्यर्शोपभोगक्षमा । उभयोरेकदिक्स्थलादिति
भावः । स्पर्शः स्पर्शनदानयोरिति विश्वः ।

जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमन्ती चासौ भ्रमर-

१ पि० निर्गलितधर्म D १ रसातल A B G १ त० स्यन्दनागरधारासुर- D
त० स्यन्दनसन्धोसुर- F १ स० सुरासुरस्यन्ती B C १ स्ना० मासाविमल
जटाजूटाटवी A B स्ना० मासाजटा- C D स्ना० विमलजटा- E F G स्ना०
मासाविमलजटा- H १ प० रेणाहृति- A B F प० जूटजूट- B C D H

मालानुमीयमानजलमग्रकुमुदपुण्डरीका ॥ ३ ॥ कन्दोविचितिरिव
मालिनीसनाथा ॥ ४ ॥ इतान्धतमसापि तमसान्विना ॥ ५ ॥ वीचिकलि-
ताप्यवीचिदुर्गमा भगवती भोगीरथी ॥ ६ ॥ वदति ॥

यच्च दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिऋरमुद्बद्धिस्त-
माला, तथानुमीयमानानि जलमग्रकुमुदपुण्डरीकाणि यस्यां
षा । पचे । कुमुदपुण्डरीका दिग्गजा ।

कन्दोविचितिरन्यविशेषस्तद्वन्मालिनी कन्दोविशेषस्तेन म-
नाथा । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । पचे । मालिनी-
नामिका नदी ।

इतान्धतमसापि नागितान्धकारापि तममान्धकारेणान्वि-
तेति विरोधः । तममानामिकया नद्याश्वितेति परिहारः ।
वीचिभिस्तरुः कलिता व्याघ्रापि न वीचिभिर्दुर्गमेति वि-
रोधः । पचे । अवीचिर्नरकभेदः ।

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ।
रायमरः ।

सम्बन्धातिशयोक्त्याह । उपवनपादपैरुपशोभितमित्यश्वयः ।
दिशि दिशीति स्पष्टम् । अतएवोत्तगितजलदैः । अनुरिति ।
अयादेस्ताडनी कमेत्यमरः । यामो भवणम् । श्रेयं स्पष्टम् ।
चन्द्रेति स्पष्टम् ।

भित्तजलदैरनूरुकरकशाभिघातपरवशरविरथतुरगयासविष-
 १मितपक्षवैश्वन्द्रचमूरुचरणसङ्गान्तामृतकणनिकरसेकसञ्जात-
 वहलसुकुमारनवकिसलयसहस्रदर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैर्भ-
 रतचरितैरिव सदारामाश्रितैर्महावीरैरिव नारिकेलीधरैरसंस्कृ-
 ततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताचैर्मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यत-
 सिंहेरिवोद्यतकेसरैः^१ सारिष्टैरपि^२ चिरजीविभिरुपवनपादपै-

भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः । पक्षे । मन् श्रेष्ठो य
 आरामस्तदाश्रितैः ।

असंस्कृततरुणैरिवातिदूर प्रसारिते अक्षिणी यैस्तैः । कटा-
 क्षदर्शनानभिज्ञत्वादिति भावः । बज्रवीहो मक्य्यत्सोः स्वाङ्गात्
 यजिति षच् । यदातिदूरं प्रसारिता अक्षाः पाशका यैस्तैः ।
 अथाक्षमिन्द्रिये । ना द्यूताङ्ग इत्यमरः । पक्षे । अक्षा विभी-
 तकाः । विभीतकः ।

नाचस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ।

इत्यमरः ।

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यतसिंहेरिवोद्यतकेसरैरुद्धूत-
 स्कन्धकेशैः । जातिवर्णनमेतत् । पक्षे । केसरा वृक्षाः । चाम्येयः
 केसरो नागकेसर इत्यमरः ।

१ सि० विचरणस D H १ योत्पुत्रकेसरैः A B C H योत्पुत्रकेसरैः D
 -योत्पुत्रकेसरैः F -योत्पुत्रकेसरैः G

रूपशोभितमदितिजठरमिवानेकदेवकुलाध्यासितं^१ पाताल-
मिव मद्गाबलिशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च सुरालयैरपि पवित्रं
भोगिभिरपि^२ निरुपद्रवम् ।

यत्र^३ च^४ सुरतभरखिन्नसुप्रसीमन्तिनोरत्नताटङ्कमद्रा-
ङ्कितवाङ्गदण्डः प्रचण्डप्रतिपल्लवल्मीकेशपाशकुसुममाला-

सारिष्टैरपि मरणसूचकधेःगविशेषमहितैरपि चिरजीवि-
भिः । पक्षे । सारिष्टैः फेनिलवृक्षमहितैः । अरिष्टैः फेनिलः
समावित्यमरः ।

अदितिजठरमिव देवमातृरुदरवदनेकं देवकुलं देवसमू-
हसोनाध्यामितम् । पक्षे । देवकुलं देवगृहम् ।

सुरालयैर्मध्यगृहैरपि पवित्रमिति विरोधः । सुरालयैर्देव-
गृहैरित्यविरोधः ।

भोगिभिः संपैरपि निरुपद्रवमिति विरोधः । भोगिभिः
सुखिभिरिति परिहारः ।

यत्र कुसुमपुरनामनगरे गृहङ्गारशेखरो नाम राजा प्रति-
वसतीति मन्वन्थः । सुरतेति स्पष्टम् । प्रचण्ड इति स्पष्टम् ।
अनेन कचयज्ञणपूर्वकमरिलक्ष्मीः स्वायत्तीकृतेति ध्वनितम् ।

प्रशम्भाकोदार इव विपुलचेचमिव यङ्गधान्यकार्यमत्यादकः ।

१ -आधिष्ठित D -देवताचित F २ निरुपद्रवम् A B C F G H निरुपद्र-
वितम् D ३ तथा CD ४ सुरतभरत्परिचयस्य E G ५ प्रचण्डकोट-DF.

मोदसुरभितकरकमलः^१ प्रशस्तकेदार इव^२ वज्रधान्यकार्य-
सम्पादकः शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति ।

यो बलभित् पावको धर्मराण् निर्घृतिः प्रचेताः सदागति-
र्धनदः शङ्कर इत्यष्टमूर्तिरप्यनष्टमूर्तिः पार्थ इव सुभद्रोपेतः
सभीमसेनश्च कृष्ण इव सत्यभामोपेतः स्वलश्च ।

पुत्रपुसकयोर्वप्रः केदारः चैत्रमित्यमरः । पचे । वज्रधा वज्र-
प्रकारेणान्यकार्यसम्पादकः ।

यः शृङ्गारशेखरो बलभिच्छत्रुबलभेत्ता । पावकः पवित्र-
कर्ता । धर्मेण राजते धर्मराट् । निर्गतातिः स्वर्धा यस्य ।

अतिर्गता घृणार्था च स्वर्धार्था च शुभेऽपि च ।

इति रभसः । प्रकृष्टं चेतो यस्य प्रचेताः । सतामा साकल्येन
गतिनिर्वाहो यस्मात् । धनदो धनदाता । शङ्करः कल्याणकारी ।
पचे । बलभिदिन्द्रः । पावको वज्रिः । धर्मराड् यमः । निर्घृती
राक्षसः । प्रचेता वरुणः । सदागतिर्वायुः । धनदः कुबेरः ।
शङ्करः शिवः । इत्यष्टमूर्तिरष्टगुणविशिष्टा मूर्तिरस्येत्यष्टमूर्ति-
रप्यनष्टमूर्तिः । नाष्टौ मूर्तयोऽस्येत्यनष्टमूर्तिरिति विरोधः ।
अनष्टा मूर्तिरस्येत्यनष्टमूर्तिरिति परिहारः ।

पार्थ इवार्जुन इव सुभद्रोपेतः । भीमसेनेन सहितः स-
भीमसेनः । पचे । शोभनभद्रेण कल्याणेन युतः । भीमसे-
नेनया सहितः ।

सुराणां^१ पातासौ स पुनरतिपुण्यैकहृदयो^२
 अहस्तस्यास्थाने गुरुचित्तमार्गं स निरतः ।
 करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां
 स सर्वस्वं दाता तृणमिव सुरेशं विजयते ॥

कृष्ण इव मत्स्यभामयोपेतः । मवलः मवलमद्गः । पचे । मत्स्यं
 च भा च दीप्तिश्च मा च लक्ष्मीश्च ताभिर्युतः । मवलः समैत्यः ।

सुराणामिति । असाविन्द्रः सुराणां देवानां पाता रक्षकः ।
 मद्यप इत्यपि शेषमद्विद्यार्थः । स शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं
 पवित्रमेकं हृदयं यस्येत्युत्कर्षं इन्द्रात् । तस्येन्द्रस्यास्थाने सभायां
 गुरुहंसतिर्गंधो ग्रहेषु पठितः । तस्येन्द्रस्यास्थाने गुरुर्महान्
 ग्रहो निर्वन्ध इत्यर्थश्च । निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहा इत्यमरः ।

स राजोचितमार्गं निरतः मत्तः । तस्येन्द्रस्य करो हस्तः
 शतकोटिप्रणयितां वज्रप्रणयितां वहति ।

शतकोटिः स्वरुः शस्यो दशोत्तरशनिर्द्वयोः ।

इत्यमरः । शतकोटिसङ्ख्याकद्रव्यप्रणयिता साभिलाषतेति या-
 चकरूपोऽर्थश्च ।

स राजा सर्वस्वं दाता । न लोकेति जिघ्रैधात् कर्मणि
 पठी न । सुरेशमिन्द्रं तृणमिव विजयते । विपराभ्यां जेरि-

१ -मतिः । सुराणां A B C D E F H इति जग० च जर० च । १ -कति-
 स्यो G इति जग० च ।

जीवाकृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-
 र्लक्ष्मिर्मार्गणानामभवदरिवले १ तद्यशस्तेन लब्धम् ।
 मुक्ता तेन क्षमेति १ त्वरितमरिबलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा
 पञ्चत्वं द्वेषिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप स ह्यहान्तरं सः ॥

व्यात्मनेपदम् । विरोधाभासोऽलङ्कारः । शिखरिणी छन्दः ।
 रश्मैरुद्रैश्चिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

जीवेति । स शत्रुद्वारशेखरो मृधभुवि धनुषो जीवायाः
 प्रत्यञ्चाया आकृष्टिमाकर्षणं चक्रे । शत्रुर्गतासुरासीत् । धनुषो
 जीवाकृष्टिः शत्रोर्मरणमित्यसङ्गत्यलङ्कारः । चपलातिशयोक्तिश्च ।

मौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं गुणे ।

इति हैमः । अरिबले मार्गणानां लक्ष्मिरभवत् । तेन राज्ञा
 तेषामरीणां यशो लब्धम् । तेन राज्ञा क्षमा क्षान्तिर्मुक्तैत्य-
 रिबलैस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा मुक्ता । द्वेषिसैन्येऽरिवले पञ्चत्वं
 मृत्युः स्थितम् । स्यात् पञ्चता कालधर्म इत्यमरः । स राजा
 स ह्यहान्तरं युद्धान्तरं न प्राप । एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाश-
 दिति भावः । मृधमास्कन्दनं सङ्ग्रमित्यमरः । लक्ष्यं लक्षं
 शरव्यं चेति च । क्षेपोऽप्यत्र । सगधरा, छन्दः ।

सभैर्यानां चयेण त्रिमुनियतियुता सगधरा कीर्तितेयम् ।

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे 'चतुस्रदधिमेखलाया'
भुवो नायके शासति वसुमतीं पितृकार्ये' वृषोत्सर्गः शशिनः
कन्यातुलारोहणं' योगे' । शूलव्याघातचिन्ता दानच्छेदः
करिकपोलेषु दक्षिणवामकरणं 'दिङ्घ्रिश्चये शरभेदो दधिषु

यत्र यस्मिन् चतुस्रदधिमेखलाया-भुवो नायके राजनीति-
चतुरे राजनि वसुमतीं पृथिवीं शासति सति ।

परिमह्ययाश्च । पितृकार्ये वृषस्य नीलस्थान्यस्य वेदाद्वाह-
पूर्वकस्त्रागः । वृषो धर्मश्च । एवकारः सर्वत्र योज्यः । यद्यपि
पदार्थान्तरेणापि परिमह्योपपद्यते तथापि समन्तिकस्यैव मृति-
रिति ध्वनयितुममङ्गलस्य पितृकार्यस्य वर्णनमिति भावः ।

शशिन एव कन्यातुला चराशिसास्यामारोहणम् । तुला-
रोहणयोग्यस्थान्यस्यापराधिनीऽभवादिति भावः ।

योगे विष्कम्भादियोग एव शूलव्याघाती योगविशेषौ
तयोश्चिन्ता न तु शूलेन व्याघातसाडनं तस्य-चिन्ता ।

करिकपोल एव दानस्य भेदस्य विच्छेदो न तु वितरणस्य
विच्छेदः ।

दिङ्घ्रिश्चय एव दक्षिणवामकरणम् । अस्मादयं दक्षिणी-
ऽस्मादयं वाम इति । दक्षिणवामौ हस्तौ पादौ कर्णौ वा ।
तयोः करणं ह्येदनम् । कृष्ं हिंसायाम् । बाहुलकाद्भावे लुट् ।

१ चतुरस्रदधि- A B * मासामेखलाया C १ पितृकार्येदये A पितृकार्ये-
दये B पितृकार्येषु D H ४ तुलाधरोहो C D इति जग * च । ५ योगेषु C
D F G H ६ दिङ्घ्रिषु A B F दिङ्घ्रिचयेषु C D E G H

चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु वृषहानिर्निधुवनलीलासु म
 पारेषु भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न चित्तेष्वनेङ्गता कामदेवे न
 परिजने मारागमो यौवनेदयेषु न प्रकृतिषु द्विजाघातः सु-
 रतेषु न प्रजासु रशनावन्धो^१ रतिकलहेषु^२ न दानानुमति-

निशाखेव मलिनाम्बरत्वं न जनेषु । अम्बरं वस्तुमाकाशश्च ।

गीतेष्वेव गानेष्वेव चलरागता, न विदग्धेषु । रागो मास-
 वादिरनुरागश्च ।

निधुवनलीलाखेव, वृषस्य शुकस्य हानिर्न पारेषु वृषस्य
 धर्मस्य हानिः ।

ज्येष्ठाम्बुधर्मशुकेषु, स्यतोऽभौ वृषभे वृषः ।

इत्युत्पत्तिनी ।

रागविकृतिष्वेव भङ्गुरत्वं न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम् ।

कामदेव एवानङ्गताशरीरत्वं न परिजनेऽनङ्गतामम्बिता ।

यौवनेदय एव मारस्य कामस्योदयो न परिजने मारस्य
 मारणस्योदयः । मृड प्राणत्यागे । भावे घञ् ।

सुरतेष्वेव द्विजैर्दत्तैराघातो न तु प्रकृतिषु राज्याङ्गेषु
 प्रजासु च द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां वा घातः ।

रतिकलहेष्वेव रमनायाः काश्या मन्धनं न दानानुमतिषु
 रमनाया जिज्ञाया मन्धो जडता ।

१ अन्वयान्तिषु A B G चरितेषु C F प्रकृतिषु H रति मन्धं च मन्धं च ।
 २ अन्वो C * रतिकलहेषु F.

ध्वधररागिता तरुणीपु^१ न परिजनेपु^१ कर्तनमलकेपु न पुर-
न्धीपु निस्त्रिंशत्वमसीनां न पुरुपाणां करवालनाशो योधानां
परं व्यवस्थितः ।

१यस्य च महिपी दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितालिगणा^१

स्त्रीकथ्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रमना तथा ।

रमजा रमना जिह्वेत्युभयत्रामरः ।

तरुणोष्वाधरस्याधरोष्ठस्य रागिता न परिजनेध्वधरे नी-
चेऽनुरागिता ।

अलकेष्वेव कर्तनं छेदनं न पुरन्धीपु स्त्रीपु सूत्रैत्यादनम् ।
दाराः स्यात् तु कुटुम्बिनी । पुरन्धीत्यमरः ।

कर्तनं च द्वयोश्छेदे नारीणां सूत्रनिर्मिता ।

इति विश्वः ।

अमीनामेव खड्गानामेव निस्त्रिंशत्वम् । निर्गतस्त्रिंशद्भ्योऽ-
ङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशस्तत्त्वम् । मङ्गायास्तत्पुरुषस्य वाच्य इति उच् ।
न पुरुपाणां निस्त्रिंशत्वं क्रूरत्वं निःकृपत्वं वा ।

निष्करुणेऽथ निस्त्रिंशः क्रूरे खड्गेऽपिचेयते ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

योधानामेव परं केवलं करवालेन खड्गेन नाशो व्यवस्थितो
नान्यत्र करस्य राजभागस्य हस्तस्य वा बाह्यानां शिशूनां के-
शानां वा नाशः ।

१-रागस्यरूपेषु इति अम० च नर० च । १ तस्य A B C D E F इति नर०
च । २-माला C-कुला I

पार्वतीव सुकुमारा सर्वान्तःपुरप्रधानभूतानङ्गवती नाम ।

तयोश्च मध्यमोपान्ते वयसि वर्तमानयोः कथमपि दैववशात्
 १त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः पुलोमतनयेवानन्दितसहस्रनेत्रा
 तनया वासवदत्ता नाम बभूव ।

अथ सा १रावणभुजेवोक्तासितगोत्रा २ परिणाममुपयात्यपि
 यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यै ।

यस्य शृङ्गारशेखरस्य महिष्यनङ्गवती । नामेति प्रसिद्धा-
 वित्यन्वयः । दिग्गजकपोलमदस्त्रेखेवानन्दितो स्त्रीनाम् । पत्ने ।
 आस्त्रीनां मस्त्रीनां गणो यया सा ।

पार्वतीव शोभनः कुमारः कार्तिकेयो यस्याः । पत्ने । सुकु-
 मारातिमृदुला सर्वेष्वन्तःपुरेषु प्रधानभूता ।

प्रधानं क्लीवमेकत्वे प्रधानस्त्वन्तमे पुमान् ।

इति मेदिनी ।

तथोरनङ्गवतीशृङ्गारशेखरयोः । कथमपि यत्नेन । यत्न-
 स्यापि स्वतोऽप्रभुत्वादाह । दैववशात् । त्रिभुवने विलोभनी-
 याकृतिरभिलषणीयाकृतिः । अतएव पुलोमतनयेव शचीवान-
 न्दितः सहस्रनेत्र इन्द्रो यया सा । पत्ने । आनन्दितं सहस्राणां
 नेत्र यया । वासवदत्ता नाम तनया बभूव ।

१ इति जग० च । त्रिभुवनलोभनी A B E F H त्रिभुवनलोकनी C १ राव-
 णभुजवन इवो A B C D रावणभुजेव समुक्तासित H २ गोत्रे A B C F
 + विन्यासल इव मदनाश्रिते पारावार इव सञ्जातलावण्ये मन्दनवन इव
 सदा कल्पतरुशामिनन्दिते पवन इव धमनोधारिणि B C

एकदा तु^१ विजृम्भमाणसच्चकारकोरकनिकुरम्बनिपतित-
^२मधुकरमालामदकलझङ्कारजनितपथिक्रजनसञ्चरः^३ को-
^४मलमलयमारुतोद्भूतचूतप्रसवरसाखादकपायकण्ठकलकण्ठ-
^५कुहूरुतभरितसकलदिङ्मुखो विकचकमलखण्डलीयमान^६-

अथ सा वाभवदत्ता रावणभुजेवोत्सामितो गोत्रः पर्वतः ।
 पत्ने । गोत्रं कुलं यथा सा । दोर्दोषा च भुजा भुज इति मेदिनी ।
 परिणाममुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्यौ ।

एकदा वसन्तकाल आजगामेत्यन्वयः । विजृम्भमाण इति ।
 झङ्कारः शब्दविशेषः ।

कोमलेति । कपायः सुरभिः कण्ठः खरो यस्य । द्रवेऽङ्ग-
 रागे सुरभौ रसे वर्षे कपाय इति विश्वः । सुरभिः स्यान्ननोच्चे-
 ऽपीति रत्नकोशः ।

कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे ।

इति विश्वप्रकाशः । कलकण्ठः कौकिलः । ताघात्तः कौकिलः
 पिकः । कलकण्ठः काकपुष्ट इति हैमः । कुहूरुतम् । भरितं
 पूरितम् ।

विकचेति । परभृतेति । कोटिरग्रम् । शीकरा विन्दवः ।
 शीकरोऽम्बुकणाः स्मृता इत्यमरः । समालम्बो मिलितः । म-
 णितं मन्त्रणम् ।

१ अथैकदा तु C अथ कदाचित् D २ मधु० -मदकलझङ्कार- A D G
 ३ -पथिक्रजनः CGH -जनविरहजन D ४ मल० -कलकण्ठकलक A B G
 ५ कुहूरुतभरि- C E F H ६ + -मद CG

मत्तकलहंसकुलकोलाहलमुखरितसकलसरोवरः^१ परमृत-
^२नखकोटिपाटितपाटलिकुङ्गलवृन्तविवरविनिर्गतमधुधारा^३-
^४सारशीकरकणनिकरसमालम्बदक्षिणसमीरणवाणव्रणितप-
 थिकजनवधूहृदयो मधुमदमृदितकामिनोगण्डूपसीधुसेक-
 पुलकितबकुलो ^५मदनरसपरवशविलासिनोतुलाकोटिविक-
^६टचटुलचरणारविन्दमन्दप्रचारप्रदृष्टकङ्कलितरुशतः प्रति-
^७दिशमञ्जोलप्रायगीयमानगीतश्रवणोत्सुकखिन्नजनप्रारब्धच-

मधुमदेति । नवाङ्कुरोद्गमेन सपुलक इवाचरित इति भावः ।
 तथाचोक्तम् ।

पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः

शोकं जहाति बकुलो मुखसोधुमिक्तः ।

इति । तुलाकोटिर्मञ्जीरं तेन विकट विरहिण चटुलं चञ्चलं
 यच्चरणारविन्दम् ।

प्रतिदिशमिति । वीष्णायामव्ययीभावः । शरदादित्वाद्दृच् ।
 अञ्जोलप्रायं ग्राम्यप्रायम् । चर्चरी चाचर इति भाषायां प्रसिद्धम् ।

दुर्जन इव सतां साधूनामरसोऽप्रीतिजनकः । पचे । ताम-
 रसेन कमलेन सञ्चितः सतामरसः । पङ्केरुहं तामरसमित्यमरः ।

१ कमलसरोवरः C E F H २ नखकोटिविघटितपा A B नखकोटिपाटलि-
 D नख० -पाटल C H नख० -कुङ्गलविव- C D E H ३ -मधुरमधुधारा E
 ४ मा० -समालम्बनदक्षदक्षिण F मा० वाणवातव्रण- H ५ मदनरसपर D
 टच० -चारमुकुलितकङ्के D ७ दि० सुकप्रथमजन- D

१ चरीगीताकर्णनमुद्गमानानेकपथिकगतो दुर्जन इव सताम-
रसो दुष्कुल इव जातिहीनो रावण इवापीतलोहितपलाश-
गतसेवितो मद्वाग्द्वारीव सुगन्धवहः सुराजेव समृद्धकु-

दुष्कुल इव जाति' सामान्यं तेन हीनः । जातिर्जातं च
सामान्यमित्यमरः । पक्षे । जातिर्मानती । समना मानती
जातिरित्यमरः ।

रावण इवापीतं लोहितं रुधिरं धेन्नादृशैः पलाशगतै
रुचसां गतैः सेवितः ।

रुधिरैऽस्यलोहितासुररक्तचतजगोणितम् ।

इत्यमरः ।

हरिदण्डो राघमस्य पलाशच्छदनः खतः ।

इति हेमः । पक्षे । आपीतैरोपत्पीतवर्णैर्लोहितै रक्तैः पला-
शगतैः पलाशवृक्षगतैः सेवितः । रोहितो लोहितो रक्त
इत्यमरः ।

शृङ्गारीव सुगन्धं सुगन्धद्रव्यं वहति तादृशः । पक्षे । गो-
भनो गन्धवहो वायुर्यश्मिन् मः ।

पृषदस्यो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

इत्यमरः । सुराजेव । न पूजनादिति निषेधाय टष् ।

समृद्धः कुपलयो भूवल्लयो यगन्नात् । पक्षे । समृद्धानि कु-
वसधानि यश्मिन् ।

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना जगति को वा^१ न विक्रियते यद-
तिमुक्तको मुनिरपि विचकास^२ । कुसुमशरस्य^३ नवचूतप्रसव-
शरमूलनिलीना मधुकराली यन्त्रणैव^४ रेजे^५ । वृन्तविनिर्गतवि-
^६चकिलकलिकातले^७ मञ्जु^८ गुञ्जन् मधुकरो मकरकेतोस्त्रि-

अतिदूरप्रवृद्धेन मधुना वसन्तेन मद्येन वा जगति को न
विक्रियते । कर्मणि लट् । अतिमुक्तको मुनिरपीति स्पष्टम् ।
पचे । अतिमुक्तकः पुण्ड्रको मुनिरगस्त्यो विचकास ।

उत्प्रेक्षयाह । कुसुमशरेति ।

शराणां पत्ररचना यन्त्रणा परिकीर्तिता ।

इति हारावली ।

यन्त्रणं स्थान्त्रियमने बन्धने रचणेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः । शेषं स्पष्टम् ।

वृन्तेति । वृन्तात् प्रसववन्धनादिनिर्गतानां विचकिलानां
मल्लिभेदानां कलिकास्तासां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मधु-
प्रतो मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिवाकरोत् ।

स्पतो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मद्नेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

१ नाम DE २-कारे BH -कारे D ३ नवचूतग्र- DEF नवचूत-
शरे लीना H ४ पत्रणैव A DEFG इति मर० च । पत्रपत्रचमत्पत्रे C
५ रराज D ६-कचविचकि CEH ७-किलविचरु C -कोमसविचकि-
लकलिकातले D ८- मञ्जु ABCDFH

१ भुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार । नवयावकपङ्कपल्ल-
वितस्रनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशान्नवकिसलयच्छलेन
तमिव १ रागमुद्वहद्दशोकः । २ मधुरमधुपरिपूरितकामिनी-
"मुखकमलगण्डूपसेकादिव" ३ तद्रसमात्मकुसुमेपु विभ्रद्व-
कुलतच्छ रराज । अन्तरान्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मी-
रितः" कङ्कलिगुच्छोर्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथि-
कजनहृदयदाहमुवाह । विकचविकचिलराजिरलिकुलशव-

अगोको नवयावकपङ्केन नवलाचारमेन पल्लवितं रक्तं सनु-
पुरं समञ्जीरं तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदनुरागवशात्नवकिस-
लयच्छलेन तं रागमिवोद्वहत् ।

भवेत् पल्लवितं लाचारक्रे सप्रभवे तते ।

इति विश्वप्रकाशः ।

वकुलतद्धर्मधुना मद्येन परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं
तस्य गण्डूपसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेपु विभ्रदिव रराज । तच्छ
रराजेत्यत्र रो रीति लोपे द्रलोप इति दीर्घः ।

अन्तरा निपतितो मधुकरैः किर्मीरितश्चित्रः कङ्कलिगुच्छो-
ऽगोकगुच्छोऽर्धनिर्वाणमर्धापशान्तं यन्मनोभवचिताचक्रं तदनु-

१ भुवनविजयशङ्ख- A D C D Y H २ तमेव B C D G H ३ मधुरमधु-
A B C D F G H ४ मुखकमलम्- A D F G H ५ यमङ्कानुरागादिव A
D F H -यमङ्गादिव B C -यमेकानुरागादिव G ६ तस्यमानस्यसाय- A B
C F G ७ -किर्मीरितः A B C D E F G H इति अन्तः स नरः स ।

वैलयो वास्तविक इव विवर्धितसुखाशः सत्कविकाव्यबन्ध
 १ इवावद्धतुद्धिनः सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः कैवर्त १ इवा-
 वद्धराजीवोत्पलशालः समृद्धकासारशकुनिसार्थ इव निन्दित-

वास्तविक इव तात्त्विकपदार्थ इव विवर्धिता सुखस्थाशा
 येन । पक्षे । विशेषेण शरदपेक्षया वर्धितः सुखाशो राजतिमिषः ।
 केचित् तु वास्तविको वाटिकापाल इत्याहुः ।

सुखाशो राजतिमिषः शोभनाशाप्रचेतसोः ।
 इति विश्वः ।

सत्कविकाव्यबन्ध इवावद्धान्यप्रयुक्तानि तु हि नाव्ययानि
 यत्र । पक्षे । तुद्धिनं हिमम् ।

सत्पुरुष इव दोषस्थानुबन्धेन रहितः । पक्षे । दोषा रात्रि-
 स्तदनुबन्धेन रहितः । रात्रिह्यामारम्भकत्वात् तदपक्षपातितेति
 भावः । मीने मेघे वसन्तः स्यात् । मीनराशिस्यसूर्यस्य नवां-
 शोत्तरं दिनमानम् । ३० । ३ । रात्रिमानम् । १८ । ५ । इति प्रसिद्धं
 ज्योतिषे ।

कैवर्त इव दाश इवावद्धा राजीवोत्पलशाला मख्यभेदा
 येन सः ।

राजीवाख्या मृगे मख्ये पक्षे राजीपञ्जीविनि ।
 इति विश्वप्रकाशः । कैवर्ते दाशधीवरौ ।

रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलस्त्रिमिः ।

मरुवकः शक्र इवेन्द्राणीरुचिर्महावीर^१ इवाधरोक्तदमनकः
खिङ्ग इवान्मानसुभगो वसन्तकाल आजगाम ।

इति द्वयोरमरः । पक्षे । राजीवं पद्ममुत्पलं कुवलयं शाला
वृक्षाः । स्यादुत्पलं कुवलयमित्यमरः ।

शालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे शकुकरुमे ।

इति विश्वप्रकाशः ।

समृद्धकासारस्तम्बन्धी शकुनिसार्थः पक्षिमूहः । समी-
रणो मरुवकः । कासारः सरसी सरः । शकुन्तिपक्षिशकुनि-
इति त्रिव्यमरः । मरुश्चा इति लोके । यद्वा मरुवकः पि-
ण्डीतकः ।

पिण्डीतको मरुवकः अमनः करहाटकः ।

इत्यमरः । मैनफल इति लोके । पक्षे । मरुवको मरुदेशस्यो वकः ।

शक्र इवेन्द्राणी शची तस्यां रुचिरभिलाषो यस्य । पक्षे ।
इन्द्राणी निर्गुण्डी ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरमौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ।

इत्यमरः । मेउडो इति ख्याता लोके । वसन्तप्रकरण एव दम-
नकक्षेपवर्षनान्महावीर इवेति प्रक्षिप्तः पाठः ।

खिङ्ग इव विट इवान्मानसुभगः । पक्षे । अघ्नानैर्महामहाभिः
सुभगः । अघ्नानसु महामहेत्यमरः । कठसरैया इति ख्याता ।

१लेन्द्रनीलमणिमयी मुक्तावलीव मधुश्रियो रुरुचे। विरहिणां १
 हृदयमथनाय कुसुमशरस्य १चक्रमिव नागकेसरकुसुमम-
 शोभत। पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव
 इव पाटलिपुष्पमदृश्यत १। कन्दर्पकेलिसम्पन्नम्पटलांटील-

कारी विरहिणां हृदयदाहं मनस्तापमुदवाह। वद प्रापणे।
 निर्वाणमस्तङ्गमनमिति विश्वः।

अलिकुलशबला विकचविचकिलराजिर्मधुश्रिय इन्द्रनील-
 मणिमयी मुक्तावलीव रुरुचे।

विरहिणामिति स्पष्टम्।

पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं कुसुमकेतोः पलाव इव पलेन
 मांसेनावति मत्स्यानां त्वग्निं जनयति हन्ति वा पलावो वडिशं
 तदत् पाटलिपुष्पमदृश्यत। सदरैरिति शेषः। पाटलिः पा-
 टला मोघेत्यमरः। पाडला इति लोके।

वायोः शृङ्गारितां पुरस्तात् तत्तद्देशाङ्गनाभिः सह समो-
 गमनुप्राप्तेनाह। मलयानिलो ववाविति सम्बन्धः। कन्दर्पके-
 लिसम्पत् कामक्रीडासम्पत्तिस्त्वाम्यां लम्पटाः मक्ता लाव्यो लाट-
 देशस्त्रियस्तामां ललाटतटः। धम्मिण्. मयताः केशाखयोर्मल-
 नेन मिलितः परिमलो जनमनोहरौ गन्धसौन ममृद्धमधुरि-
 मगुणः। धम्मिण्. मयताः कचा इत्यमरः।

१ ला ललितेन्द्र-C १-शोहद A B Γ १ मक्ताटपक A B इति मर-
 च। ४-मशोभत D

१ लाटतटधम्मिञ्जमलनमिलितपरिमलसमृद्धमधुरिमगुणः का-
 १ मकलाकलापकुशलचारुकर्णाटसुन्दरीस्तनकलशघुसृणधू-
 लिपरिमलामोदवाही "करणरसिककान्तकुन्तलीकुन्तलोन्ना-
 सनसङ्गान्तपरिमलमिलितालिमालामधुरतरझङ्काररवमुखरि-
 तनभस्तलो नवयौवनरागतलकेरलीकपोलपालिपत्रावली-

कामकलाकलापकुशलाः प्रवीणा याः कर्णाटसुन्दर्यस्तद्दे-
 शाङ्गनास्तामां स्तनकलशेषु घुसृणं कुङ्कुमं तद्भूलिपरिमलसादा-
 मोदोऽतिनिर्हारी गन्धस्तदाही । स्तनस्यर्शा ध्वनिरत्र ।

कुङ्कुमं पीतकावेरं घुसृणं कुसुमान्तकम् ।

इति चारावली । आमोदः मोऽतिनिर्हारीत्यमरः ।

करणेषु गीताङ्गहारसंवेशक्रियादिषु रसिकाः कान्ताः कु-
 न्तल्यः कुन्तलदेशाङ्गनास्तामां कुन्तलानां केशानामुल्लामनेन
 मङ्गातपरिमलसौन मिलितालिमाला भ्रमरपङ्क्तयस्तामां मधु-
 रतरझङ्कारै रवैर्मुखरितनभस्तलः । अनेन कचयद्वेषं मणितं
 च ध्वनितम् ।

करणं माधने जेजे कायकायस्यकर्मसु ।

गीताङ्गहारसंवेशक्रियाभेदेन्द्रियेषु च ।

यास्तवादी च करणः स्मृतः शूद्राविशोः सुते ।

१ लाटविकटधम्मिञ्ज A B लाटतटविकटधम्मिञ्जमास्तामि- C लाटतटविकट-
 धम्मिञ्जभारमस्यकर्मक्रियामि- D १ मकलाकलापचा- A B C D F H म-
 -सुन्दरीसुन्दरस्तन- A B D E F G H १ ममसृणधू C -मसृणधूगुसृणधू- D
 १ करणरसिककरणरसिक- C

परिचयचतुरश्रतुःषष्टिकलाकलापविद्गन्धमुग्धमालवनि-^१
 म्विनो नितम्बविम्बसंवाहनकुशलः ^२सुरतश्रमपरवशांघ्नीनीर-
^३न्धपीनपयोधरभारनिदाघजलक्षणनिकरशिशिरितो मलया-
 निलो^४ ववौ^५ ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनाद्विदिताभिप्रायः^६ शृङ्गार-
 शेखरः ^७स्वसुतायाः स्वयंवरार्थमशेषधरणितलभाजां^८ ^९रा-
 ज्ञामेकत्र ^{१०}सङ्गममकरोत् ।

ततो ^{११}द्गन्धकृष्णागुरुपरिमलामोद्मोहितमधुव्रतव्रात-

इति विश्वप्रकाशः

नवचौवनरागतरलकेरलीनामित्यादि । कपोलपालिपचा-
 वलीपरिचये मन्वन्धे चतुरः । अत्र परिचयेन निर्माणमपि ध्व-
 नितम् । नितम्बसंवाहनं तत्स्रग्शां ऽपि । स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृ-
 ङ्गारशेखरः स्वसुताया वासवदत्तायाः स्वयंवरार्थं समयनृप-
 तीनां सङ्गममरोत् ।

ततो भूभुजां मम्मेलनोत्तरं वासवदत्ता मञ्जुमारोहेत्य-

१-मालवो नितम्ब- C E F H २-मालवो नितम्ब- D ३-सु- -वशांघ्नीनी-
 C F ४-घ्नीनी-मिथिलमल्ल- A B C D F H ५-मावतो A B G H
 ६-समार D इति मर- च । ७-जावेदिताभिप्रायः C H ८-सुतायाः A B G
 ससुतास्य- C D ९-धरणिभाजां A B F H १०-भूभुजामेकत्र D E H ११-स-
 इति- A B G मङ्गल- D F संवति- H ११-२०-मलामोद्मोहितमधु- D H २०-
 -मधुव्रतमासा- A B G २०-मधुव्रतमासा- C D H २०-मधुव्रतमासा- F

१ बहलगुमगुमायितमुखरितमतिरभसद्वासक्कटादीधितिधव-
२ लिमपरिमिलितमनेकपरिद्वासकथाकलापविदग्धशृङ्गारि-

न्वयः । दग्धः छण्णागुहः कालागुरुस्तदामोदमोहितमधुप्रतत्रा-
तानां बहलगुमगुमायितेन प्रचुराव्यक्तशब्देन मुखरितम् ।

अतिरभमेति । चेटीनामित्यादिरस्य । अनेकेषां भूपतीनां
परिद्वासः कुलत्रयोरूपगुणहीनत्वेन परिद्वासः । कथाकलापः
योग्यानां वंशादिवर्णनममुदायस्तत्र विदग्धश्चतुरस्रज्ज्ञो यः
शृङ्गारिजने लोको नायिकानायकरसभावाभिज्ञः सखीरूप-
स्तेन समाकुलं व्याप्तम् ।

जने लोके महर्लौकात् परलोके च पामरे ।

इति विश्वप्रकाशः

कपोलाचिल्लतोष्णामो भिन्नाष्ठः स महात्मनाम् ।

विदीर्णाख्यश्च मथानामधमानां सशब्दकः ॥

मो हाम इति वाग्भट्टालङ्कारः । तथाच कालिदामः । ततो
नृपाणां श्रुतवृत्तवशेति । यद्वा । अनेकपरिद्वासकथाकलापे
द्वयोः परस्परानुरागानन्तरमनेकपरिद्वासकथाकलापे विद-
ग्धः । शेषं पूर्ववत् । तथाच कालिदामः ।

तथागतार्थां परिद्वासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रधरा यभापे ।

आर्ये प्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसुखाकुटिलं ददर्श ॥

१ बहलगुमगुमा- A D H बहलगुमगुमा- C E G H बहलगुमगुमा- F १ लि-
तपरि- C F लि० -कथाकलापवि- A B C D F H लि० -कथाकलापि- G
लि० -शृङ्गारमपन्न- A B C D F H

परिचयचतुरश्रतुःषष्टिकलाकलापविदग्धमुग्धमालवनि-^१
 म्विनोनितम्बविम्बसंवाहनकुशलः ^२सुरतश्रमपरवशान्घ्नीनीर-
^३न्धपीनपयोधरभारनिदाघजलकणनिकरशिशिरितो मलया-
 निलो^४ ववौ^५ ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनादिदिताभिप्रायः^६ षट्ङ्गार-
 शेखरः ^७स्वसुतायाः स्वयंवराथंमशेषधरणित्लभाजा^८ ^९रा-
 ज्ञामेकत्र ^{१०}सङ्गममकरोत् ।

ततो ^{११}दग्धकृष्णागुरुपरिमलामोदमोहितमधुव्रतव्रात-

इति विश्वप्रकाशः

नवचौवनरागतरलकेरलीनामित्यादि । कपोलपालिपत्रा-
 वलीपरिचये मम्बन्धे चतुरः । अत्र परिचयेन निर्माणमपि ध्व-
 नितम् । नितम्बसंवाहनं तत्सर्शाऽपि । स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे वामवदत्तायाः सखीजनादिदिताभिप्रायः षट्-
 ङ्गारशेखरः स्वसुताया वामवदत्तायाः स्वयंवराथं ममयनृप-
 तीनां सङ्गममरोत् ।

ततो भूभुजां मम्बेसनेोत्तरं वामवदत्ता मद्यमारुरोहेत्य-

१-मासुषीनितम्ब- C E F H २-मासुषीनितम्ब- D ३-सु- -वशात्प्रवृत्तयो-
 C F ४-म्ब- -शिशिरितमशेष- A B C D F H ५-मासुषी A B G H
 ६-ममार D इति मर- च । ७-मासुषीनितम्ब- C H ८-सुतायाः A B G
 ९-सुताया- C D १०-परिचयभाजा A B F H ११-भूभुजामेकत्र D E H १२-म-
 इति- A B G मद्य- D F मद्य- H १३-मम्बेसनेोत्तरं- D H १४-
 -मद्यमारुरोहेत्य- A B G १५-मद्यमारुरोहेत्य- C D H १६-मद्यमारुरोहेत्य- F

१ बहलगुमगुमायितमुखरितमतिरभसहासच्छटादीधितिधव-
१ लिमपरिमिलितमनेकपरिहासकथाकलापविदग्धशृङ्गारि-

न्वयः । दग्धः कृष्णागुरुः कान्नागुरुस्तदाभेदमोहितमधुव्रतत्रा-
तानां बहलगुमगुमायितेन प्रचुराव्यक्तशब्देन मुखरितम् ।

अतिरभसेति । चेट्टीनामित्यादिरस्य । अनेकेषां भूपतीनां
परिहासः कुलवयोरूपगुणहीनत्वेन परिहासः । कथाकलापः
योग्यानां वंशादिवर्णनममुदायस्तत्र विदग्धश्चतुरस्तञ्जो यः
शृङ्गारिजनो लोको नायिकानायकरसभावाभिज्ञः सखीरूप-
स्तेन समाकुलं व्याप्तम् ।

जनो लोके महर्षीकात् परलोके च पामरे ।

इति विश्वप्रकाशः

कपोलाचिह्नतोष्णामो भिक्षोष्ठः स महात्मनाम् ।

विदीर्णास्यश्च मथानामधमानां सशब्दकः ॥

सो हाम इति वाग्भट्टालङ्कारः । तथाच कालिदासः । ततो
नृपाणां श्रुतवृत्तवशेति । यद्वा । अनेकपरिहासकथाकलापे
द्वयोः परस्परानुरागानन्तरमनेकपरिहासकथाकलापे विद-
ग्धः । शेषं पूर्ववत् । तथापि कालिदासः ।

तथागतायां परिहासपूर्वे सख्यां सखी वैत्रधरा वभाषे ।

आर्ये प्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥

१ बहलगुमगुमा- A D H बहलगुमगुमा- C E G H बहलगुमगुमा- F १ लि-
मपरि- C I लि० -कथाकलापवि- A B C D F H लि० -कथाकलापि- G
लि० शृङ्गारमपञ्जन- A B C D F H

जनसमाकुलं दह्यमानसुगन्धिसौरभाकृष्टपुरोपवनषट्पदकु-
लसमाकुलमर्जुनसमरमिव नन्दिघोषमुखरितदिगन्तरं^१ म-
ञ्चमारुरोह वासवदत्ता ।

तत्र^२ च^३ केचित् कलाङ्कुरा इव विजितनगरमण्डना

इति ।

दह्यमानेति पूर्वविशेषणेन गतार्थम् ।

अर्जुनसमरमिव नन्दिघोषेण तदभिधानेन त्रयेण मुख-
रितदिगन्तरम् । तदुक्तम् ।

गाण्डीवं धनुरेतस्य हनूमान् ध्वजभूषणम् ।

नन्दिघोषो रथस्यास्य गतिस्तस्य न भूतले ॥

इति । पक्षे । नन्दिरानन्दनो घोषस्वर्यादिशब्दस्तेन मुखरित-
दिगन्तरम् ।

नन्दिरानन्दने प्रोक्तः प्रतीक्षारे हरस्य च ।

इति विश्वप्रकाशः । यद्वा नन्दिर्जामादसुहृज्जन इत्यर्थः । तेषां
घोषेणेति पूर्ववत् ।

नन्दिरानन्दजामादमित्रयोगपिचेष्यते ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

तत्र तेषु केचित् कलाङ्कुरा इव मूलदेवा इव विजितन-
गरमण्डना विजिततदभिधानवेग्याः कलाङ्कुरेण कामशास्त्र-
कलाभिज्ञतया नगरमण्डना वेग्या जितेति वार्ता ।

अपरे पाण्डवा इव 'दिव्यचक्षुःकृष्णागुरुपरिमलिता अन्ये
शरद्विवा इव 'सुदूरप्रवृद्धसुखाशा' इतरे व्याहन्तुमुद्यता

कर्णीसुतो मूलदेवो मूलमद्रः कलाङ्कुरः ।

इति हारावली । विजितं नगरस्य गण्डनं भूषणं यैस्ते । सर्वो-
त्कृष्टभूषणधारणादिति भावः । पक्षे । विना गरुडेन जितं नगरं
वाणपुरं तस्य मण्डना वाणासुरतुल्या राक्षसा इवेत्युपहामोऽपि ।

अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुः कृष्णः कृष्णा द्रौपदी गुरवो
द्रौणादयो द्रौपदीगुरवो वा तैर्मिलिताः । पक्षे । दिव्यचक्षुषः
सुलोचनाश्च ते कृष्णागुरुपरिमलिताश्च कालागुरुधूपधूपायि-
तमर्वाङ्गास्तौ । पक्षे । दिव्यचक्षुषोऽन्धाः कृष्णाः ग्रामवर्णा अगु-
रुपरिमलिता वृद्धरक्षणरहिता इत्युपहामः ।

दिव्यचक्षुः सुनयने ह्यश्वेन्ये मिहकौऽपिच ।

इति धरणिः । विदुः परिमलं गन्धे रचणेऽपिचेति विदुः ।

अन्ये शरद्विवा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजतिमिषा
येभ्यस्ते । सुखाशानां वमन्ते वृद्धैरिति भावः । पक्षे । सुदूरं
प्रवृद्धा सुखस्य वामवदत्तारतिमधोत्ववस्थाशा येषां ते । पक्षे ।
सुदूरं प्रवृद्धा सुष्ठु समिवाकाशमिवाशा येषां ते । ईक्षिता
सभ्यैर्यथादिति भाव इत्युपहामः ।

अपरे व्याहन्तुं परान् हन्तुमुद्यता इव स्वयन्मार्शिनः स्वमै-

इव स्वलार्थिनः केचिद्वाधा इव शकुनश्रावकाः केचिदाखे-
टका' इव रूपानुसारप्रवृत्ताः केचिज्जैमिनिमतानुसारिण
इव तथागतमतध्वंसिनः केचित् खञ्जना इव सांवत्सरफल-
दर्शिनः केचित् सुमेरुपरिसरा इव कार्तस्वरमयाः केचित्

न्यार्थिनः । पत्ने । सुष्ठु शोभनावला वासवदत्ता तदर्थिनः ।
स्वप्ने बलं पराक्रममर्ययन्ते वैद्यादिभ्यस्त इत्युपहासः ।

केचिदाखेटो मृगया तदासक्ता रूपस्थानुसरणे प्रवृत्ताः ।
केचिज्जैमिनिमतानुसारिणो भीमांसानुसारिणस्त इव तथाग-
तानां भास्तिकानां मतध्वंसिनः ।

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

इत्यमरः । पत्ने । तथागतानां यथा स्वर्गेषु म्यितास्तथागतानां
न तु समोचितवस्त्रभूषणधारिणां मैन्दर्याभिमानजुषां म-
तम् । किमिव हि मधुराणां मण्डनं त्राकृतीनामित्येवं रूपं
तद्धंसिनस्तन्निन्दकाः । पत्ने । तथागतं कुलपरम्परोचितं मतं
शैवादिमतं तद्धंसिनो नाशकाः । आचारहीनताचोपशामयो-
जम् । तथाच श्रीर्ष्यः । जनः क्लिप्ताचारमुषं विगायतीति ।

केचित् सुञ्जना इव सांवत्सरो ज्योतिषिकस्तदत् फलदर्-
शिनः । यथा ज्योतिषिको निध्यादिप्रश्ने निधिर्रूपफलं दर्श-
यति । एवं सुञ्जना अपि मुरतादिना निध्यादिफलं दर्शय-

इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः^१ केचिदात्मनि
वारणबुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुवाचाः केचित् पाणिग्रहणार्थिनो-

दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः । तथाच कन्दर्पकेतुवर्णनप्रस्तावे
मूलकार एव स्वस्यैव नैपुण्यस्य सौन्दर्येत्यादि सद्यमेव वक्ष्यति ।
अतो द्वयोरभूतपूर्वं सुरूपयोः संयोजनम् । अतएव स्वप्रदर्शने-
त्तरं कन्दर्पकेतौ साभिलाषा वृथैवेत्यादिना ननु रूपभर्त्सङ्गता
अन्या निन्दयिष्यति । अतत्त्वज्ञत्वमत्र व्यङ्ग्यम् ।

केचिदात्मनि स्वस्मिन् वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या बलवन्तोऽपि
सबला अपि सुवाचाः सुखेन वाचो वहन येषां तादृशाः ।
वह प्रापणे घञ् । यो ह्यतिबलः पुमान् स न पुरुषान्तरेण
सुखोद्बहनीय इति विरोधः । पक्षे । शोभना वाचा अन्वा येषां
ते । यद्वा वाचा भुजा येषाम् । वाचो बाहुतुरङ्गयोरिति
शान्दतः । पक्षे । सुवाचाः शोभनाश्चजातिपुरुषास्ते वृषजाति-
पुरुषा इव न यथाकथञ्चिदपि जातित्रयनायिकोपयुक्ता इति
दिक् । प्रपञ्चस्तु रतिरहस्यादौ द्रष्टव्यः । अत्रोपहासबीजं तत
एवावधेयम् ।

पाणिग्रहणार्थिनो वासवदत्तापाणिग्रहणार्थिनः । असुकरं
दुष्करं मन्यमानाः । स्नेह्यामत्वेऽपि स्वयवराधीनत्वात् तस्य ।
पक्षे । असुकरमभव. प्राणास्तन्कारक प्राणप्रदम् ।

ऽप्यसुकरं मन्यमानाः केचिद्धरोभूता^१ अपि स्थिराः केचित्
पाण्डुपुत्रा इवाक्षद्वयज्ञानहृतक्षमाः ^२केचिद्दृष्टकथानु-
बन्धिने गुणाढ्याः केचित् तिर्यग्गतयः ^३सुगन्धवाहाः

केचिद्धरोभूता अण्पृथ्वीभूता अपि स्थिराः पृथिव्य इति
विरोधः । विश्वम्भरा स्थिरा । धरा धरित्रीत्यमरः । पक्षे ।
अधरोभूता हीनतामापादिता अपि स्थिरा निश्चला इति
परिहारः । स्फुटमेवात्रोपहामवोजं निर्लज्जताहपम् ।

केचित् पाण्डुपुत्रा इवाक्षद्वयस्य पाशकतत्वस्याज्ञानाद्भूत-
क्षमा हृतभूमयः । पक्षे । अचाणां वासवदत्तामम्बिनामि-
न्द्रियानां हृदयस्य तत्त्वस्य मनसो वाज्ञानेनानवबोधनेन हृत-
क्षमा गतशान्तयः । दयमङ्गीकरियति न वेति व्याकुलीभूता
इति भावः । तरलतात्र दोषः ।

केचिद्दृष्टकथानुबन्धिने दृष्टकथाख्यग्रन्थकर्तांगे गुणाढ्या-
स्तन्नामानः कवयः । वज्रवचनं पूजार्थम् । पक्षे । दृष्टकथानु-
बन्धिने वज्रकथावक्तारो गुणाढ्या गुणैः मन्थ्यादिभिरन्यै-
स्याढ्याः । पक्षे । गुणैर्वागुरादिभिराढ्याः । सर्वदा मृगयामक्त-
तया व्यगनिता दोषः ।

केचित् तिर्यग्गतयः कुटिलमागंगाभिनः सुगन्धवाहाः सुग-

१ इति जर० च । -रोहता A B C H इति जग० च । १ के० -यानिव- A B
२ इति जग० च । -ए- U D E F G इति जर० च ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाशास्त्रचकाः केचित् कुमुदाक-
रा इवासोढशूरभासः स्थिता राजपुत्राः । १ तानेकैकशः समव-

न्धधारिणः । पक्षे । तिर्यग्गतयो वायवः । वायोस्तिर्यग्गमनं
वैशेषिकभाष्ये । सुगन्धवाहाः शोभनवाचवः ।

केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाचार्यादाशा जयाशा तत्सू-
चकाः । द्रोणाचार्याऽऽस्त्रात्सेनापतिरिति नाम्नाकं पराजय इत्येवं
परस्परसूचकाः । पक्षे । द्रोणः काकस्तस्मादाशा वासवदत्ता-
प्राप्याशा तत्सूचकाः । उक्तं च म्यानस्थितप्रकरणे वसन्तराजे ।

इष्टार्थदेोऽद्यादिकवाहनस्यञ्च चादिमंस्यस्तदवाप्तिकारी ।
वध्वागमं जल्पति तोरणस्यो हृद्यार्थदेो हृद्यतरुस्थितश्च ॥

इत्यादि ।

द्रोणः हृषीपतौ हृष्यकाके स्यादाढकेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

केचित् कुमुदव्रजा इवासोढशूरभासोऽसोढसूर्यकान्तवः ।
पक्षे । शूरे वीरः । तालव्यादिः शूरशब्दः सूर्यवाचकोऽपि ।
शूरश्चारभटे सूर्य इति विश्वः । सुभटे शूरः सूर्यं च दम्पत्ये-
ऽपीत्युभविवेकः ।

तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तदया । वर्णितदेोपदर्शनात् ।
अमौ कुनारिका कर्णबशान्मद्वादवततार । महीकवषगाश्च वी-
षायामित्यत्र चकारो वीषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । मदी-

लोक्य विरक्तहृदयासौ^१ कुमारिका^२ तस्मात्^३ कर्णवंशाद्-
वततार ।

अथ तस्यामेव रात्रौ स्वप्ने वालिनमिवाङ्गदोषशोभितं कुह-
कण्ठमिव^४ हारिकण्ठं कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं जय-

कवचनादीप्यायां च । चात् स्वार्थेऽपि । स चाभिधानस्वभावा-
देकशब्दादेव । तेनैकशब्दादीप्यायां शस्याभावे दिवचनेऽत्यन्त-
स्वार्थिके शसि पक्षे जातैकैकश इत्येतत्सिद्धिः । कर्णवंशो भवे-
न्मञ्च इति धारावली ।

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं तस्यामेव तद्विष-
सम्बन्धिन्यामेव रात्रौ स्वप्ने निद्रायां सा युवानं ददर्शत्यन्वयः ।

वालिनमिवाङ्गदेन तन्नामकवानरेण । वालिनमिवेत्यादि-
धर्मराजमाचकाङ्गदित्यन्ते माधुर्यं गुणः । पक्षे । अङ्गदेन केयू-
रेण । कुहकण्ठमिव कुह इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकि-
लमिव हारिकण्ठं मनोहरस्वरम् । पक्षे । हारी हारयुक्तो
मनोहरो वा कण्ठो गलो यस्य तम् ।

कनकमृगमिव रामस्य दाशरथेराकर्षणनिपुणम् । नारीच-
नामा राक्षसः कनकमृगी बभूवेति प्रसिद्धं रामायणे । पक्षे ।
रामाणां स्त्रीणाम् ।

१ - हृदया A B - हृदया सा C D F H २ - तस्मात् D H ३ कर्णो C-
याद्- C F H ४ मृगमिव A B C D E F G H इति धर्म० च ।

न्तमिव वचनामृतानन्दितवृद्धश्रवसं कृष्णमिव 'कंसहर्षं न कु-
र्वन्तं महामेघमिव विलसत्करकमादिकन्दं 'रूपपादपस्या'-
रोहणगिरिं "शृङ्गाररत्नस्य" प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां
सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्यादर्शतलं सौजन्यमुखस्यादि-

जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव वचनामृतेनाजन्दितो वृद्धश्रवा दन्द्रे
येन तम् ।

वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ।

जयन्तः पाकशासनिरिति द्वयोरमरः । पक्षे । वचनामृते-
रानन्दिते वृद्धानां श्रवशी ओचे येन तम् । श्रुतिः स्त्री श्रवणं
श्रव इत्यमरः ।

कृष्णमिव कंसस्य हर्षस्तं न कुर्वन्तम् । तदन्तकलादित्यर्थः ।
पक्षे । क जनं न सहर्षं कुर्वन्तमपितु सर्वमेव ।

महामेघमिव विलसत्करकं स्फुरद्वर्षापलम् । वर्षापलस्त
करकेत्यमरः । पक्षे । करो हस्त एव करकः समासान्तः
कक्षा ।

रूपपादपस्य सौन्दर्यतरोरादिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्यारो-
हणगिरिं प्रादुर्भावाद्भिम् । रुह मीजप्रादुर्भावे । सुन्दरकथान-
दीनां रम्यकथानदीनां प्रभवगिरिमुत्पत्तिगिरिम् । सुरभिर्व-

१ कंसहर्षतजुर्षक C इति जग० च । २ शृङ्गाररत्ना- A B C D F G H
३ -स्य रोहणगिरिं A B C D I H ४ पवस्तुगुर- A B C D I G H
५ -रत्नमसूत्र D रत्नानां F G

बीजं^१ विद्यालतानां स्वयंवरपतिं कीर्तेः स्वर्धागृहं लक्ष्मीसर-
स्वत्योरादिगृहं^२ शीलसम्पदां कोशमिव महासौन्दर्यस्य त्रि-
भुवनविलोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श । स च चिन्तामणिनाम्नो
राज्ञस्तनयः कन्दर्पकोतुर्नाम । सा च स्वप्न एव नामादिक-
मश्रीषीत् ।

अनन्तरमहो प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्ये स्वस्यैव

सन्तस्तद्विदितमासमिव वैदग्ध्यसहकारस्य । सौजन्यमेव मुखं
तस्यादर्शतलम् । विद्यालतानामादिबीजम् । कीर्तेः स्वयंवर-
पतिम् । लक्ष्मीसरस्वत्योः स्वर्धागृहम् । तथाच कालिदासः ।

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंख्यमस्मिन् द्वयं श्रीय सरस्वती च ।

इति ।

शीलसम्पदामादिगृहम् । महासौन्दर्यस्य कोशमिव । त्रि-
भुवने त्रिभुवनस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्री आकृतिर्यस्य
तम् । कर्तर्यनीयर । स इति स्पष्टम् ।

अनन्तरं जाग्रदवस्थाधामिति वज्रविध भाषमाणा सखी-
जनेन समं सुमूर्च्छित्यन्वयः ।

प्रथमे त्वभिलापः स्याद्वितीये चिन्तनं भवेत् ।

द्वितीये तु स्यतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

उद्देशः पञ्चमे प्रोक्ता विलापः षष्ठ उच्यते ।

न्तमिव वचनामृतानन्दितवृद्धश्रवसं कृष्णमिव ^१कंसहर्षं न कु-
र्वन्तं महामेघमिव विलसत्करकमादिकन्दं ^२रूपपादपस्या-
रोहणगिरिं ^३शृङ्गाररत्नस्य ^४प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां
सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्यादर्शतलं सौजन्यमुखस्यादि-

जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव वचनामृतेनानन्दितो वृद्धश्रवा इन्द्रो
येन तम् ।

वृद्धश्रवाः शृङ्गाररत्नस्यः पुरुहूतः पुरन्दरः ।

जयन्तः पाकशासनिरिति द्वयोरमरः । पक्षे । वचनामृतै-
रानन्दिते वृद्धानां श्रवणी श्रोत्रे येन तम् । श्रुतिः स्त्री श्रवणं
श्रव इत्यमरः ।

कृष्णमिव कंसस्य हर्षस्तं न कुर्वन्तम् । तदन्तकत्वादित्यर्थः ।
पक्षे । कं जनं न सहर्षं कुर्वन्तमपितु सर्वमेव ।

महामेघमिव विलसत्करकं स्फुरद्वर्षोपलम् । वर्षोपलम्
करकेत्यमरः । पक्षे । करो हस्त एव करकः समासान्तः
कषा ।

रूपपादपस्य सौन्दर्यतरोरादिकन्दम् । शृङ्गाररत्नस्यारो-
हणगिरिं प्रादुर्भावाद्रिम् । रुह वीजप्रादुर्भावे । सुन्दरकथान-
दीनां रम्यकथानदीनां प्रभवगिरिमुत्पत्तिगिरिम् । सुरभिर्व-

१ कंसहर्षं कुरुक्षेत्रं C इति जग० प । २ शृङ्गाररत्न- A B C D F G H
३ य रोहणगिरि A B C D I H ४ पवभगुपर- A B C D I G H
५ रत्नपदुपर D -रत्नात् F G

वनवासवैश्रसमवाप । मुधैवेन्दुमती महिष्यप्यजानुरागिणी
वभूव । अफलमेव दुःख्यन्तस्य कृते शकुन्तला^१ दुर्वाससः शाप-
मनुवभूव । निरर्थकं^२ मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे ।

कन्दर्पकेलपेक्षयाजादीनां कुरूपत्वमिति तासां तेखनुरागो वृ-
धैवेति तु स्पष्टमेव ।

महिय्याः मैरन्ध्या अजे ळागेऽनुरागो विरोधाभासः । एत-
न्मूलकोऽपि परिहासः । यद्यप्यजवरणसमय इन्दुमत्या न म-
हिषीत्वं तथापि वासवदत्तापरिहासदशायां तत्तत्त्वेन न का-
व्यनुपपत्तिः ।

अफलमेव दुःख्यन्तस्य राज्ञो न लोकाद्ययेति निषेधस्तु
कारकपष्ठोविषयः । कृते तादर्थ्येऽव्ययम् । दुर्वाससः शापं य-
स्मिन्नासक्तहृदया स जनस्त्रां न स्मरिष्यतीत्येवंरूपमनुवभूव ।

अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्तते द्वयम् ।

इति कोशसारः । स्पष्टं चैतदभिज्ञानशाकुन्तले ।

त्रिचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मामुपन्यितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि मन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥

इति ।

मदनमञ्जरी तन्नामिका खी नरवाहनदत्तं राजविशेषं

१निष्कारणमेवोरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा नलकूवरमचोकम-
त्त^२ । २विफलमेव धूमोर्णा ३स्वयंवरार्थागतानेकदेवगणगन्ध-

निष्कारणमेवाचकमत । कमेर्णिडभावे कमेऽञ्जेरिति वार्ति-
काचड् ।

ऊरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा स्वर्वेश्या निष्कारणमेव नल-
कूवर कुवेरसूनुमचोकमत । अत्रायममता । तथाच श्रीहर्ष ।

अस्मत् किल औचसुधां विधाय

रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।

तच्चानुरक्ता तमनाप्य भेजे

तन्नामगन्धान्नलकूवर सा ॥

उत्तमोपभोगिनेो नीचे प्रवृत्तिर्निन्दाहेतुः । तथाच भर्द्दहरिः ।

मत्तेभेद्भविभिन्नकुम्भकवस्त्रासैकवद्भूपृष्टः

किं जीर्णं तृणमन्ति मानमहतामघोषर केसरी ।

कमेर्लुडि कमेर्णिडिति स्वार्थे णिडि णियीति चडि णेरनिटी-
ति लोपे णौ चडोत्युपधाह्रस्वे चडोति द्वित्वम् । मन्वपधुनीति
मन्वद्भाते मन्वत इतीलेऽभ्यामस्य दीर्घा लघोरिति दीर्घ । अट् ।

धूमोर्णा स्वयंवरगतानेकदेवगणगन्धर्वमहन्नेषु । यष्टी चा-
नादर इति चकारादनादरे मप्रमी । ताननादृत्य धर्मराज
पितृपति विफलमेवाचवाद्भुत् । काञ्चि वाचि माञ्चि काङ्क्षा-
याम् । मुड् ।

१ नि० बोधनि । D नि० बोधरतिग C D G H २ परं चडमे A B
परमचकगत । ३ निष्कारणमेव C D ४ स्वयंवरार्थागतं C D H

वसहस्रेषु धर्मराजमाचक्राङ्गदिति^१ वज्रविधं^२ चिन्तयन्ती^३
 विरहमुर्मुर्मध्यमधिरूढेव^४ वाडवाग्निशिखाकवलितेव का-
 लाग्निरुद्रपावकयस्तेव पातालगुहाप्रविष्टेव^५ शून्यकरणग्रामे^६
 हृदये लिखितमियोत्कीर्णमिव प्रत्युप्तमिव कीलितमिव निग-
 लितमिव^७ वज्रलेपघटितमिवास्थिपञ्जरप्रविष्टमिव मर्मन्तर-
 स्थितमिव मञ्जसारशवलितमिव प्राणपरीतमिवान्तरात्मान-

इति वज्रविधं चिन्तयन्ती । विरहमुर्मुरेत्यादिनाष्टमीमवस्थां
 वर्णयति । विरहतुपानलमधिरूढेव । मुर्मुर्मस्तु तुपानल इति
 वैजयन्ती ।

वाडवाग्निर्वडवानलमूर्च्छिस्ता ज्वाला तथा कवलितेव । वा-
 डवो वडवानलः । वज्रेर्दशैर्ज्वालकीलावित्युभयत्रामरः ।

कालाग्निर्यो रुद्रपावकः शिवालिकनेत्रजन्मा तेन यस्तेव ।
 इति विरहदाहमभिवर्णान्धं वर्णयति । पातालगुहायां
 प्रविष्टेव । शून्यकरणग्रामं शून्येन्द्रियवर्गं यद्भृदयं तत्र लिखित-
 मिव । अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवान्तरात्मनि स्थितम् । अधिगी-
 ड्यामां कर्मेति कर्ममञ्जरा । पल्लवं मांसं तत्र विभक्तमिव ।
 सप्तमीमवस्थां दर्शयति । उग्नत्तेव । अष्टमीमवस्थां या-

१-माचक्राङ्गदिति A E F G H इति जग० च । -मधीकमतेति B -माकाङ्गु-
 दिति C २ धर्मराज चक्रम एवंनिधान्यन्यान्वि D ३ विचारवन्ती A B D विधि-
 कायली H ४-माचक्रेव A B C ५ विरहलक- D ६-ग्रामा A C D G -ग्रामेव
 B E F H ७ वसहस्रपादेषु- E F H

मधिष्ठितमिव^१ रुधिराश्रयद्रवोभूतमिव पल्लसंविभक्तमिव^२
 कन्दर्पकेतुं मन्यमानेन्मत्तेव वधिरेव मूकेव शून्येव निरस्तक-
 रणग्रामेव मूर्च्छागृहीतेव ग्रहग्रस्तेव यौवनसागरतरङ्गपरम्प-
 रापरिगतेव^३ रागरञ्जुभिरपवारितेव^४ कन्दर्पकुसुमवाणः की-
 लितेव^५ शृङ्गारभावनाविघ्नपूर्णितेव रूपपरिभावनाश्लयखि-
 क्षितेव मलयानिलापहतजीवितेव प्रियसख्यनङ्गलेखे वितर
 हृदये पाणियद्मं^६ दुःसहो^७ विरहसन्तापः। मुग्धे मदन-

धिमाह । वधिरेव मूकेव । नवमीमवस्थां जडतामाह । शून्येवे-
 त्यादि । मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिशिरोपचार वर्णयन् पुन-
 रष्टम्यवस्थां सूचयति ।

प्रियसख्यनङ्गलेखे अनङ्गस्य लेखा यस्यां भा । ईषदुद्धृत-
 मन्मथे विरहवेदनानभिज्ञतया शिघ्रं तदुपचारेषु । हृदये
 पाणियद्मं वितर देहि । दुःसहो विरहसन्तापः ।

मुग्धेऽनभिज्ञे मदनमञ्जरि चन्दनोदकेन सिद्धे । सरले
 मन्मथविकारानभिज्ञे वसन्तसेने केशपाशं केशकलापं संदृष्टु ।

१ वक्षस्त्रेपटितमिवाभरादात्ममधिष्ठितमिव समंस्तस्थितमिव मञ्जाशारध-
 दितमिव प्रासपटोतमिवास्त्रिपञ्चरप्रविष्टमिव A B वक्षकपाटद्वितमिवास्त्रिप-
 ञ्चरस्थितमिव समंस्तप्रविष्टमिव मञ्जाशारधलितमिवाभरादात्ममधिष्ठितमिव D
 २ रुधिराश्रय- C H रुधिराश्रय- D ३ पल्लसंविभक्तमिव C ४ -मत्परिगतेव F
 ५ रागरञ्जुपरिवारितेव C रागरञ्जुभि परिवारितेव F ६ - यद्मं- C
 यद्मं- D G H ७ -सहो A B F G = + से A B C

१ मञ्जरि सिञ्च चन्दनोदलेन सरले वसन्तसेने२ संवृणु केशपाशं३ तरले ४ तरङ्गवति ५ विकिर केतकीधूलिं वामे ६ मदनमालिनि वीजय शैबलदलेन चपले ७ चित्रलेखे लिख चित्रे८ चित्तचौरं जनं भाविनि विलासवति९ निलिप१० मुक्ताचूर्णनिकरं रागिणि रागलेखे स्यगय नलिनीदलसमूहेन११ पयोधरभारं कान्ते१२ कान्तिमति १३ मन्दमपनय वाप्यविन्दून् ।

पाशः पञ्च हस्तस्य कलापार्थाः कचात् परे ।

इत्यमरः ।

तरले चञ्चलचित्ते तरङ्गवति केतकीधूलिं केतकीपरामं विकिर । वामे विपरीतक्रियाकारिणि मदनमालिनि नलिनीदलेन वीजय । चपले चित्रलेखे चित्रे चित्तचौरं जनं लिख । भाविनि भावाभिज्ञे मुक्ताचूर्णनिकरं निलिप । रागिणि रागवति नलिनीदलसमूहेन पयोधरभारं स्यगयाच्छादय ।

कान्ते कान्तिमति मन्दं वाप्यविन्दूनपनय । विन्दूनिमि वज्रवचनं पीडासदितसूचकम् । तथाच भरतः ।

वाप्यो नामाश्रुणः पूर्वमसौ सञ्जायते त्रिधा ।

१ मदनमञ्जरिके D २-लेखे DF ३-कलापं A B D F G H ४ तरङ्ग-
लेखे A B G ५ विकिर C H ६ पुन्दरमा- D ७ विधमलेखे C = चित्रफसुके C
८ भाववति E ९ विकिप A B C F H ११-दलेन A B F G H १२ पु-
कान्ते A B C D F H १३ मन्दमन्द- A C D F G H

एहि भगवति निद्रेऽनुगृहाण मां धिगिन्द्रियैरपरैः किमिति
 लोचनमयान्येव^१ ममाङ्गानि^२ न कृतानि विधिना भगवन्
^३कुसुमायुधायमञ्जलिस्तेऽनुचरो^४ भव भाववति तादृशे जने

निमित्तत्रयसम्बन्धादानन्देर्यातिसम्भवः ॥

आनन्दे विलुठन् भवतोऽर्थ्यायां सतरङ्गितायासः ।

आर्तावजसाविकलवद्भवद्भलविन्दुसन्दर्भः ।

इति । सप्तम्यवस्थामुन्नादं वर्णयति । व्यभिचारी चोन्मादः ।

अत्र विभावः प्रियवियोगविभवभ्रंशादयः । अनुभावो वृथा-
 सपितवृथारोदनादयः ।

भगवति सर्वैश्वर्ययुते । प्रसन्नेयं तं पुनर्दृष्टिगोचरं करि-
 यतीति स्तुतिः । निद्रे मामनुगृहाण । पूर्वं तत्सम्बन्धाद्यया
 सुखमनुभूतमेवं पुनरपि सुखानुभवं यथा करवै तथा रचये-
 त्यनुग्रह इत्यर्थः । अपरैरिन्द्रियैः किं तददर्शनेनानुपयुक्तत्वा-
 दुपेक्षा । क्लृप्त्यन्य गम्यमानत्वात् द्वितीया । गम्यमानापि क्रिया
 कारकविभक्तौ प्रयोजिका ।

वेधसा लोचनमयान्येव ममाङ्गानि न कृतानीति तं धिक् ।

उभमवतमोः कार्या धिगुपर्यादिषु चिषु ।

द्वितीयाद्येडितान्तेषु ततोऽन्यथापि दृश्यते ॥

मलयानिल १ सुरतसमुत्कण्ठादीन्नागुरो वह यथेच्छमपगता
 मम प्राणा इति वद्धविधं भापमाणा सखीजनेन २ समं मुमूर्च्छ ।
 - अनन्तरं ३ परिजनप्रयत्नेच्छसितजीविता ४ सती ५ क्षणमति-
 ६ शिशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिने ७ क्षणमतितुद्धिनमल-
 यजरससरित्परिसरे क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तट-

इति शेषे तमित्यत्र द्वितीया ।

भगवन् कुसुमायुधायमञ्जलिर्नमस्कारो भाववत्यभिप्राया-
 भिज्ञे तादृशे जनेऽनुचरो भव । तस्य सेवको भवेत्यर्थः । यथा
 मां पीडयसि तथा तमपि पीडयेति त्वतिवात्सल्यादयोग्यत्वाच्च
 नाभ्यधायि । मन्वन्थं विना गुणाविकाराभावेनान्पहूपत्वेन
 हीनत्वादनुचरत्वाक्तिः ।

मलयानिल समुत्कण्ठादीन्नागुरो यथेच्छं वह । यथेष्टव-
 धनात् मोऽप्युत्कण्ठितो भविष्यतीत्यभिप्रायान् प्रार्थना । प्रार्थ-
 नायां लोट् । मे प्राणा अप्रमताः । वर्तमाने क्तः । पुंसि भूस्व-
 मवः प्राणा इत्यमरः ।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोच्छसित जीवितं यस्यास्तादृशी

१ सुरतोत्क A B C F G H सुरतमहोत्कण्ठादी D २ मा सखीजने D
 ३ य० क्वा- C H ४ मितहृदया जीविता D + च A B D I G ५ - सती
 (D H ६ शि० -सारसरमनि B H शि० साररजोरसिनि- C ७ य०
 -अक्षमन्त्रय C D H ८ + निकट D

विटपिच्छायासु ^१क्षणमनिलोह्लासितदलेषु कदलीकाननेषु
 क्षणं कुसुमशय्यासु ^२क्षणं ^३नलिनीदलसंस्तरेषु ^४प्रलयकालो-
 दितद्वादशरविकिरणकलापतीव्रविरहाग्निदह्यमानामतिहृ-
 शां ^५विप्राणामिव तनुं ^६विभ्रती प्रचलद्मन्दमन्दरान्दोलित^७-

सत्यतिग्निशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिनेष्वतिशीतलकर्पूरज-
 लनदीतीरे पुलिनेषु ।

क्षणमतिदुहिनमलयजरसभरित्परिसरेष्वतिशीतचन्दनजल-
 नदीषु । क्षणमरविन्दकाननपरिवारितं यत् मरसस्य तटवि-
 टपिच्छायासु । क्षणमनिलोह्लासितानि दलानि येषां तादृ-
 शेषु कदलीकाननेषु । क्षणं कुसुमशय्यासु ।

क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलाक्षरेषु ।

प्रलयकालोदितद्वादशरवीनां किरणकलापवत् तीव्रा ये
 विरहानलक्ष्णेन दह्यमानामतएवातिहृशां विप्राणां तनुमिव
 विभ्रती । अर्थात् तनुमिति । मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती दिक्षु
 लिखितमिवेत्यादौतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः ।

गुणकीर्तनरूपां चतुर्थीं दशां प्रचलदित्यादिना वर्णयति ।

१ क्ष० -लोह्ला- G H २ कुसुमशय्येषु शय्यासु D ३ कमलिनी- D ४ + क्षणं
 तुषारमण्डातशिरित्तमिसातलेषु परिजनेन भा लीवमाना D ५ -मानमानमा-
 तिहृशां A B -मानातिहृशां C E G -मानदह्यमानातिहृशां F -मानां लतां H
 इति नर० च । ६ विप्राणां B C D इति नर० च । ७ + -मुग्ध- C

‘दुग्धसिन्धुतरलतरङ्गच्छटाधवलहासच्छुरिताधरपद्मवं तन्मुखारविन्दं द्विजकुलमिव श्रुतिप्रणयि तदीक्षणयुगलं’ सच्चजसुरभिमुखपरिमलमाघ्रातुकामेव सुदूरविनिर्गता^१ सा नासावंशन्वस्मी कलङ्कमुक्तेन्दुकलाकोमला^२ पीयूषफेनपटलपाण्डुरासा^३ ‘द्विजपङ्क्तिस्तददृष्टचरमनङ्गमतिशयानं रूपं’ धन्यानि तानि स्थानानि ते च जनपदा पुण्यानि^४ नामाक्षराणि^५ च

प्रचलदमन्दो मन्दरस्तदान्दोलितः कम्पितो दुग्धसिन्धुसाम्यतरलतरङ्गच्छटावद्भवलो हासो हास्य तेन कुरितमधरपद्मवपस्य तादृश तन्मुखारविन्दं कन्दर्पकेतुमुखकमलम् ।

द्विजकुलमिव ब्राह्मणसमूहमिव वशमिव वा श्रुतिर्वेदकर्णस्य तत्र प्रणयि प्रथयवत् तदीक्षणयुगलम् । सच्चजेति कलङ्कमुक्तेति स्पष्टम् ।

अनङ्गमतिशयानं तदनिर्वचनीयं रूपमदृष्टचरम् । भूतपूर्वचरत् । धन्यानि तानि स्थानानि ते च जनपदा यत्र स वसतीति ज्ञेयम् ।

तानि नामाक्षराणिभिधानवर्णानि सुष्ठतभाञ्छि पुण्यानि चान्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कितानीति परिभावयन्ती चिन्तयन्ती

१ द० दुग्धतरल C दु० हासदन्तुरित C १ स० मुखकमलपरि A B EFG स० सन्नामीदमा A B D I G H २ तना C H हास्य F G ३ मलपी A B C E G H ४ सा A B हास्य F H -रदि F रदि-ङ्किरदृष्ट A B F G H दि० महात्म C ५-घासकप A B D घास मद्रूप F ६ पुण्यानामा A B L F G H ८ -च E G

तानि सुकृतभाञ्जि यान्यमुना १परिष्कृतानोति मङ्गर्मुङ्गः परि-
भावयन्ती दिक्षु विदिक्षु १ लिखितमिव नभस्युत्कीर्णमिव वि-
लोचने १ प्रतिबिम्बितमिव चित्रफलके लिखित्वा १ पुरोदर्शित-
मिवेतस्ततो १ विलोकयन्ती व्यतिष्ठत । अथ तस्याः सारिका
तमालिका नाम तत्सखीभिः १ सहालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावमा-

दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव नभस्याकाश उत्कीर्णमिव विकीर्ण-
मिव विलोचने प्रतिबिम्बितमिव ।

चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोक-
यन्ती । अननुभूतमपि सङ्कल्पेनावलोक्यते । तदुक्तम् ।

कामक्रोधभयोन्मादाद्यौरमर्पाद्युपद्रवात् ।

अमत्यान्यपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानि च ॥

इति । व्यतिष्ठत । समवप्रविभ्यः स्य इति तड् । पत्रहारिणी
दूतीयम् ।

कामिन्याः कामिनस्यापि सन्देशार्थां तु पत्रिकाम् ।

प्रापयत्यचिरेणैतामाङ्गः पत्रस्य हारिकाम् ॥

इति ।

अथ तस्याः सारिका तमालिका । नामेति प्रसिद्धौ । तत्स-

१ पुरस्कृतानोति A B F G १ + च A D १ -चमप्र- C -चमदो- F ४ चित्र-
चित्रपटे लिखितमिव A B चित्रपटलिखितमिव C चित्रपटे D चित्रचित्रपटे
लिखित्वा F चित्रफलके लिखितमिव G चित्रचित्रपटलिखितमिव H १ इति
अन- च । आलोक- A B F G १ पत्रमा- A B D

कलयितुं 'प्रस्थितागता च मयैव सार्धमत्रैव 'तरोरधस्तात्
तिष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ^१ मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्ता-
मकरोत् सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकामुपानयत्^२ ।
अथ स तां स्वयमेवावाचयत्^३ ।

खीभिः सहासौच्य कन्दर्पकेतोर्भावं वामवदत्तानुरागमाकल-
यितुं प्रस्थिता मयैव सार्धं सहागता चात्रैव तरोरधस्तात् ति-
ष्ठतीत्युक्त्वा विरराम ।

अथ शुकवाक्यश्रवणेत्तरं मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमा-
लिकां विदितो वृत्तान्तो यस्यास्तादृशीमकरोत् ।

सा च तमालिकापि कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रि-
कामुपानयत् ।

अथ स मकरन्दस्तां पत्रिकां मयि सयितावन्मात्रमपि
प्रयामोऽस्य माभूदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत् ।

१ प्रस्थागता H २ तरोरधसिंठ- A B D F G H ३ + तन्नुला D ४ अथ
सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तां तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा क-
न्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् A B अथ सहर्षमुत्थाय कन्दर्पकेतवे मकरन्दो विदि-
तवृत्तान्तां तमालिकामकरोत् सा च कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् C
अथ तन्नुला सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तान्तां तमालिकामकरोत् सा च कृत-
प्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् D अथ सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विदित-
वृत्तां तां तमालिकामकरोत् सा तु कृतप्रणामा कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् F
अथ सहर्षमुत्थाय मकरन्दो विदितवृत्तां तमालिकामकरोत् ततः सा कृतप्रणामा
कन्दर्पकेतवे पत्रिकामुपानयत् H ५ अथ स्वयमेवावाचयत् A B अथ च
तां स्वयमेवाचयत् C अथ स्वयं वाचयति F अथ स तां स्वयमेवाचयत् G H

प्रत्यक्षदृष्टभावाप्यस्त्रिरद्दया हि कामिनो भवति ।

स्वप्नानुभूतभावा द्रढयति न प्रत्ययं युवतिः ॥

तच्छ्रुत्वा^१ कन्दर्पकेतुरमृताण्वमग्न इव सर्वानन्दानामुपरिवर्तमानो मन्दमुत्थाय^२ प्रसारितवाङ्मयुगलस्तमालिकामालिलिङ्ग^३ । अथ तयैव सार्धं किं करोति किं वदति कथमास्त इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छंस्तत्र तां निशां दिवसमप्यतिवाह्य^४ कन्दर्पकेतुश्चाल ।

आर्ययाह । प्रत्यक्षं दृष्टो भावः पुरुषाभिप्रायोऽनया तादृश्यापि कामिनो हि यतोऽस्त्रिरद्दया मथनुरक्त एवासावित्यनिश्चलचित्ता भवति । स्वप्नानुभूतभावा युवतिः प्रत्ययं स्वप्नदृष्टं स्वानुरक्तलनिश्चयं न द्रढयति । न दृढीकरोतीत्यर्थः । प्रत्यक्षदृष्टे यवानिश्चयस्तत्र परोक्षे का वार्तेति भावः । काथ्यार्थापत्तिरलङ्कारः । कैमुत्येगार्थसंसिद्धिः काथ्यार्थापत्तिरिष्यते । इति । आर्या कन्दः ।

सङ्घैतत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

पष्ठोऽयं न सङ्घूत्रा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः ॥

पष्ठे द्वितीयलात् परके ग्ले मुखलाच्च सयति पदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति पष्ठो सः ॥

१ तच्छ्रुत्वा A B ततश्चश्रुत्वा D २ -परिमग्न इव मन्दमन्दमुत्थाय A B -परिषर्तमानमाकारं मन्यमानो मन्दमुत्थाय D मन्दमधप्रसा- F ३ -युगलला मालिलिङ्ग C ४ + तस्मात् प्रदेमात् तथा सच D

अत्रान्तरे भगवानपि मरोचिमालो तं वृत्तान्तमिव कथयितुं
मध्यमलोकमवततार^१ । अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारस्यक-
^१वाकचक्रसङ्गामितसन्तापतयेव मन्दिमानमुद्वहन् ^२मन्दार-
स्तवकसुन्दरः ^३सिन्दूराहतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं ^४विभ्रा-
^५णैस्ताण्डवचण्डवेगोच्छलितधूर्जटिजटाजूटकूटबन्धवन्धुरवि-

इति लक्षणात् । तच्छ्रुत्वेति स्पष्टम् ।

अथ तथैवेत्यपि स्पष्टम् ।

अत्रान्तरे भगवान् मरोचिमाल्यपि वृत्तान्तं वामवदत्ताष्ट-
त्तान्तं कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकमवततार ।

अथ चरणार्णवपयमि ममज्जेति संबन्धः ।

वामरमेव ताम्रचूडस्तस्य चूडाचक्राकारः । चक्रवाकानां चक्रं
ममूहस्तत्र सङ्गामित. सन्तापो येन तद्भावतयेव मन्दिमान-
मल्पतेजस्वमुद्वहन् मन्दारस्तवकसुन्दरः सिन्दूरेणाहतोऽभि-
भूतश्चादिता यः सुरराजकुम्भिकुम्भसदिभ्रमं तदाकारत्वा-
दस्येकत्वान्नास्तीति विशिष्टभ्रमं विलासं च विभ्राणः । पूर्व-
चार्येऽन्तर्भावितेष्वर्थेषु भृञ् । द्विपाचिशूर्पयुतिकुम्भिमोमजा
इति चारावली ।

१ - वासरत A B D G H १ इति जग० च । वाकचक्राहृदयस्य B D वाक
चक्रवाकहृदयस्य F २ मन्दारकुम्भस्य A C G ३ सिन्दूररञ्जितस्य A B सि-
न्दूराहृतस्य C D सिन्दूरासङ्गतस्य H ४ विभ्राण मन्थोतापस्य D F ५ च०
गोचरित D च० गोचरित G च० कूटबन्ध A B F H च० कूटमुकुट-
कोटिवन्ध D

१कटवासुकिभोगमणिताटङ्कसनाभिमण्डलः २सन्ध्यासन्धिनी-
 ३सरसयावकपटलचारुर्वारुणोवारविलासिन्यरुणमणिकुण्ड-
 लकान्तिः ४कालकरवालकृत्तवासरमहिषस्कन्धचक्राकारो

ताण्डवे चण्डवेगेनोच्छलितेन जटाजूटकूटबन्धेन बन्धुर
 उन्नतानतोऽतएव विषमविन्यासो यो वासुकिस्तस्य भोगमणिः
 फणामणिः स एव ताटङ्कः स्त्रीणां कर्णभूषणं तत्सनाभिस्तत्तु-
 ल्यरूपो मण्डलो यस्य सः । वर्तुलत्वार्थं ताटङ्करूपकम् । बन्धुरं
 तून्नतानतमित्यमरः ।

सन्धैव सन्धिन्यकालदुग्धा वृषाक्रान्ता वा गौस्तस्याः सर-
 सयावकपटवचारुः

पीनायाद्यातिदुग्धाया गोः शृङ्गाराय मानवाः ।

रञ्जयन्ति शिरोदेशमन्यच्च बद्धधा किल ॥

कचिद्यावकपटलेति पाठः । अस्मिन् पाठे यावकपटलशब्देन
 यावकपटलमिव यावकपटलं लोकप्रसिद्धमेव दीतिपत्रविशेषं
 रञ्जनतिलकं विवक्षितम् ।

सन्धिनी तु वृषाक्रान्तकालदुग्धगवाः स्मृताः ।

इति विश्वप्रकाशः । सन्ध्यापुरन्धीति पाठः सुगमः ।

वारुण्येव वारविलासिनी तस्या अरुणमणिकुण्डलवत् का-

१ क० - ताटङ्क - D क० - ताटङ्क E क० - रङ्गाद्यङ्गासना - A B C D F H
 इति जग० च । २ सन्ध्याभिरभोगर - F ३ म० - पटवचार - B C H इति जग० च ।
 म० - पटवचार - D इति जग० च । म० - लासिनीसिन्धि - B C D H ४ कालकर-
 वालचिप्राया - A B F दिनकरकरचिप्राया - C H इति जग० च । दिनकरकर-
 वालचिप्राया D F का० - महिषकन्धचक्राकारे C D F G H

मधुपूर्णकपालपात्रमिव^१ कालकपालिनोऽस्नानकुसुमस्तवक^२
इव नभःश्रियो^३ गगनाशोकतरुस्तवक इव^४ कनकमयदर्पण
इव प्रतीचोविलासिन्या भगवान्^५ दिनमणिश्चरमाणवपयसि
तरुतरङ्गवेगोच्छलितविद्रुमविटपाकृतिर्ममज्ज^६ । क्रमेण च

न्तिरस्य सः । कालकरवालेन कृत्तञ्चिन्त्रो वामरमहिषस्कन्धस्त-
च्चक्राकारः । करवालः कृपाणवदित्यमरः ।

कालकपालिनो मधुपूर्णकपालपात्रमिव । नभःश्रियोऽस्नान-
कुसुमस्तवक इव । तन्नीडनायेति भावः ।

गगनमेवाशोकतरुस्तस्य स्तवक इव । प्रतीचोविलासिन्याः क-
नकमयदर्पण इव । दिनमणिर्भगवांश्चरमाणवपयसि ममज्ज ।

क्रमेण भगवतो मन्थ्या ममदृग्गतेत्यन्वयः । पूर्वं रजोविलु-
ठितानि पश्चादुत्थितानि कुलायार्थिन्यतएव परस्परकलह-
विकलानि कलविद्धकुलानि तेषां कलकलेन वाचालानि शि-
खराश्लघाणि तेषां तादृशेषु शिखरिषु वृक्षेषु सन्तु ।

कलविद्धश्चित्रपृष्ठो वृक्षनीडो वृषायणः ।

इति क्षारावली । शिरोऽयं शिखरं वा नेति तरुप्रकरणेऽमरः ।

वसतेर्निवासस्यानस्य काङ्क्षेच्छा तेषां तादृशेषु ध्वाङ्क्षेषु
काकेषु । अनवरंतेति स्पष्टम् ।

१ -कपालचक्रमिव II १ + -वतस C २ गगनाशोको- C ३ कनकदर्प-
A B C D F H ४ चरमाणव- A B चरमा- C D E F G चरमवापय- H
५ -विकटकृतिर्ममज्ज D ७ मत.क. D इति मर. च ।

१रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थिपरस्परकलहविकलकलविद्ध-
 १कुलकलकलवाचालशिखरेषु शिखरिषु १वसतिकाङ्क्षेषु १ध्वा-
 ङ्क्षेय्वनवरतदक्ष्यमानकालागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु १ वासा-
 गारेषु १दूर्वाञ्चिततटिनोतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-
 काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिग्जुजनकलकलनिवारणक्रुद्धेषु वृद्धे-
 खालोलिकातरलरसनाभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघु-

दूर्वाभिरञ्चितं यत् तटिनोतटं तत्र निविष्टविदग्धजनैः
 प्रसूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुका अतएव शिग्जु-
 नकलकलनिवारणार्थं क्रुद्धास्त्रादृशेषु वृद्धेषु ।

आलोलिकायां बालानां निद्रार्थं क्रियमाणे हरलोल
 इति लोकप्रसिद्धे मुखध्वनिविशेषे तरला रसना जिह्वा यामां
 ताभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघुकरतालजनितसुखे शि-
 ग्ययिपमाणे श्रयितुमिच्छौ शिग्जुजने । तदुक्तम् ।

आलोलिका मुकुलिका उलूलिर्मुखघण्टिका ।

इति । विरचिता कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं याभिस्तासु चुद्रासु
 वेष्ट्यासु ।

१ रजोविलुठितो- A B रजोविलुठितो- C रजोराजिलुठितो- D २० -जनसार्थि
 D १ कु० -कलारवना C कु० -विशालितशि A B C D E १ वसतिपावा-
 A B C D E F G H १ ध्वा० -धूमपदि- A B G १ -रिषु A F G १ कु०
 -मटनिषद्गोष्ठोक्विद्- A B C I १ कु० -मटीनिषद्गोष्ठोक्विद्- D E G H
 १ कु० -मानमधुमयनकथा- C १ कु० -मानकथा- D

करतालजनितसुखे शिशयिपभाणे^१ शिशुजने विरचितकन्द-
 र्पमुद्रासु लुद्रासु ^२कामुकजनानुबध्यमानद्रासीजनविविधा-
^३स्त्रीलवचनश्रुतिविरसीकृतसन्ध्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु रो-
 "मन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्बकाध्यास्यमानम्रदिष्टगौष्ठीनपृष्ठास्व-
 रण्यस्यलीपु ^४निद्रालुद्रोणकुलकलितकुलायेषु कानननिका-

सुद्रा वेश्यानटीकण्टकारिकामरघासु च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कामुकैति स्पष्टम् ।

रोमन्येन चर्चितस्याद्यय पुनश्चर्वणेन मन्यरेण कुरङ्गकुटुम्ब-
 केनाध्यास्यमानं म्रदिष्टं मृदुतरं गौष्ठीनानां भूतपूर्वगोस्थानानां
 पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं चासु तादृशीस्वरण्यस्यलीपु मतीपु ।

गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ।

इत्यमरः ।

१ दृष्ट्वालोलिकानतरलतरसनाभिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखे कथित-
 कथाभिर्जन्तोभिरनुगते शिशयिपभाणे A G दृष्ट्वालोलिकानतरलतरसना-
 भिरतिलघुतरकरतलताडनजनितसुखाभि कथितकथाभिर्जन्तोभिरनुगते शिश-
 यिपभाणे B दृष्ट्वालोलिकानतरलतरसनाभि कथितकथाभिरतिलघुतरकरतल-
 नाडनजनितसुखाभिर्जन्तोभिरनुगते शिशयिपभाणे C F दृष्ट्वालोलिकामुखर-
 रसनाभि कथितकथाभिरतिलघुकरताडनजनितसुख जनयित्रीभिरनुगते शिश-
 यिपभाणे D दृष्ट्वालोलिकानतरलतरसनाभि कथितकथाभिरतिलघुकरताल-
 जनितसुखे जननाभिरनुगते शिशयिपभाणे E आलोलिकानतरलतरसनाभिर-
 नाभि कथितकथाभिरतिलघुतरकरताडनजनितसुखे जन्तोभिरनुगते शिशयिप-
 भाणे H १ का० मृदुथ- A D H २ स्त्री० विमनी C स्त्री० हनेषु D ३ म०
 -नभेदिष्ट C ४ निद्रारमो- A B C D E F G H नि० -कलिलकु C D H
 इति जग० च ।

येषु कापेयविकलकपिकुलेष्व्वाश्रमतरुषु निर्जिगमिपति जर-
त्तरुकोटरकुटीरकुटुम्बिनि कौशिककुले तिमिरतर्जननिर्गतासु
दहनप्रविष्टदिनकरकरशिखास्त्रिव १ प्रस्फुरन्तीषु १ दीपले-
खासु मुखरितधनुषि वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसार-

निद्रालुद्रोणकुलं काककुलं तेन कलितकुलायेषु व्याप्त-
नोडेषु कानननिकायेषु काननममूहेषु ।

निकायसु पुमान् लक्षे सधर्मिप्राणिमंडितौ ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कापेयं कपिकर्म तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तेष्वा-
श्रमतरुषु । कपिज्ञात्योर्ढक् ।

जरत्तरुणां चिरन्तनवृक्षाणां कोटरा निष्कुहास्त एव
कुटीराणि तेषु कुटुम्बिनि कुटुम्बवति कौशिककुले निर्जिगमि-
पति निर्गच्छति । निष्कुहः कोटरं वा नेत्यमरः । वामः कुटी-
तिच । कुटीशमीशुण्डाभ्यां र इत्यन्पले रः ।

तिमिरतर्जनार्थं निर्गतास्त्रिव दहनप्रविष्टदिनकरकराणां
किरणानां शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु । भौरं तेजः
सायमग्निं मद्भ्रमते । आदित्यः सायमग्निं प्रविशतोत्यग्नि-
श्रुतिः । मुखरितधनुषि । समासान्तविधेरनित्यत्वान्मानङ् ।

श्रेमुपोमुपि मकरध्वजे ^१सुरतारम्भाकल्पशोभिनि ^२शम्भली-
भापितभाजि भजति भूषां भुजिध्याजने ^३सैरन्ध्रीवध्यमानरस-
नाकलापजन्पाकजघनस्यलीपु^४ जनीपु^५ विश्रान्तकथानुबन्ध-

शरनिकरं वर्षति । अनवरतमशेषसंसारश्रेमुषीमुपि सकलसं-
सारमतिहारके मकरध्वजे । धीः प्रज्ञा श्रेमुषी मतिरित्यमरः ।

सुरतारम्भस्याकल्पेन वेपेण शोभिनि शम्भलीनां कुट्टनीनां
भापितं वचनं भजति तादृशि भूषां भजति भुजिध्याजने प्रेया-
जने । आकल्पवेपौ नेपथ्यम् । शम्भली कुट्टनी ममे ।

नियोज्यकिङ्करप्रेय्यभुजिथ्यपरिचारकाः ।

इति त्रिध्वमरः ।

भुजिध्या प्रैय्यमात्रे स्यात् स्वतन्त्रायामपि स्रता ।

इति धरणिः ।

सैरन्ध्रीभिर्वध्यमानरसनाकलापेन काञ्चीकलापेन जन्पा-
कजघनस्यलीपु जनीपु वधूपु ।

सैरन्ध्री परवेग्नस्या स्ववशां शिल्पकारिका ।

स्याज्जन्पाकस्तु वाचाल इति द्वयोरमरः ।

जनी सोमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तौ च जनिर्मता ।

इति विश्वः ।

१ सुरतारम्भारम्भ A B C D F H २ शम्भलीकल्प- C ३ सैरन्ध्रीवध्यमानरसना-
A E F G H ४ सैरन्ध्रीवध्यमानरसनाकलापेन B C D ५ जनीपु A B C D F G H
१ वाराङ्गनाम् C

तया 'प्रवर्तमानानेकजनगृहगमनत्वरेषु' चत्वरेषु 'समावा-
सितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु 'कृतयष्टिसमारोहणेषु बर्हिणेषु' वि-
हितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु 'सङ्कोचोदञ्चदवाञ्च-
त्केसरकोटिसङ्कटकुशेश्यकोशकोटरकुटीरशायिनि षट्च-
रणचक्रोऽथानेन वर्त्मना भगवता 'भानुमता समागन्तव्यमिति
'सर्वपट्टमथैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव' विरचिता वरुणेन

विश्रान्तकथानुबन्धतया प्रवर्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरा-
येषु तेषु चत्वरेष्वङ्गणेषु । अङ्गणं चत्वराजिरे इत्यमरः ।

निष्कुटेषु गृहाराभेषु समावासितकुक्कुटेषु । गृहारामास्तु
निष्कुटा इत्यमरः ।

बर्हिणेषु मयूरेषु कृतयष्टिसमारोहणेषु । मयूरो बर्हिणो
बर्हित्यमरः । गृहस्थेषु विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु । सङ्कोचेति
स्पष्टम् ।

अथानन्तरं वरुणेनानेन वर्त्मना भानुमता गन्तव्यमिति
सर्वपट्टमथैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिवद्भूमिरिव रचिता । कु-
ट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूरित्यमरः । कालकत्तेत्यादि स्पष्टम् ।

१ प्रवर्तमानकथकजन- A B C D E F G H इति जग० च । २ चत्वरेषु A
B C F G इति जग० च । ३ समावा- C H ४ कृतयष्टिसमारोहण- A B D G H
५ बर्हिणेषु A G ६ ष० -दक्षदुषकेषु- O F ष० -वाचदुषकेषु- D ष०
-शयकोशकोशकु- B ७ भानुना समाग- A B O G भानुना गन्त- D F H
८ रक्तप- D ९ -लिपितम् A B D F

कालहस्तस्य दिवसमहिषस्य रुधिरधारेव विद्रुमलतेवाम्बर-
महार्णवस्य रक्तकमलिनीय गगनतडागस्य काञ्चनसेतुरिव^१
कन्दर्पगमनस्य^२ मञ्जिठारागारुणपताकेव गगनहर्म्यतलस्य
लक्ष्मीरिव^३ स्वयंवरपरिगृहीतपीताम्बरा भिक्षुकीव तारानु-
रक्ता^४ रक्ताम्बरधारिणी^५ भगवती सन्ध्या समदृश्यत । च-
णेन च क्षणदारागरचनाचतुरासु सन्ध्याशिय्यास्त्रिव वेण्यासु

लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिगृहीतः पीताम्बरो विष्णुर्यथा । पत्ने ।
पीताम्बरं पीतनभः ।

भिक्षुकीव तारायां देवतायामनुरक्ता रक्ताम्बरधारिणी
रक्तवस्त्रधरा । पत्ने । तारा नक्षत्राण्यनुरक्ता यस्याम् । आहि-
ताग्न्यादिः । रक्तमम्बरमाकाशो यस्याम् ।

क्षणेन गणक इव नक्षत्रसूचके प्रदोषे तिमिरमजृम्भते-
त्यन्वयः । क्षणदा रात्रिस्तस्या रागरचना तत्र चतुरासु
सन्ध्याशिय्यास्त्रिव वेण्यासु । पत्ने । क्षणदा आ साकल्येन रागा
भैरवादयस्तेषां रचना यथायथं स्वरयाममूर्च्छनासहितं गानं
तत्र चतुरासु । यद्वा । क्षणदानां स्वसुखप्रदानामा साकल्येन
रागरचना प्रीतिरचना तत्र चतुरासु ।

१ कालेन हस्तस्य दिवसमहिषस्य B कालेन हस्तस्य महिषस्य C कालहस्तदि-
यसमहिषस्य D कालहस्तस्य महिषस्य E कालहस्ताण्डलदिवसमहिषस्य H
१-सेतुरिव A -केतुरिव D २ कन्दर्पस्य D ३ स्वयंवरस्य A B D H क्षय
स्य C F ४-रागरक्ता A B C F G H इति जग० ध । रक्ताम्बर- D
५ + च शरयोषिदिव एतवानुरक्ता कालेयकतापयोधरा भक्षुरिव कपिलता-
रका D

तुलाधारशून्यायां पण्यवोथ्यामिव दिवि^१ घनघटमानदल-
पुटासु पुटकिनीषु तिमिरप्रतिहस्तकेष्विव तत इतः परिभ्र-
मत्सु कमलसरसि^२ मधुकरेषु ^३विकलकुररोरुतच्छलेन

तुलाधारा वणिजस्तैः शून्यायां पण्यवोथ्यामिव दिवि ।
पत्ते । तुलाराशिराधारो येषां ते चन्द्रादयस्तैः शून्यायाम् ।
तथाच माघः ।

अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः ।

विगतोरुतापमतमिच्छमभादपदोपतैव विगुणस्य गुणः ॥

इति ।

तुलाधारस्तुलाराशौ भवेदाणिजकेऽपिच ।

इति विश्व^४ ।

घनं निविडं घटमानदलपुटासु पुटकिनीषु कमलिनीषु ।
राजादेर्योग्यस्यापदि विपणिना विपणमपसारयन्ति मश्रीकाय
स्वदारपिधानमाचरन्तीति श्लोकव्यहारेण ध्वनितः । इरताल
इति भाषायाम् ।

नालीकिनी पुटकिनी विमनास्तिस्र पद्मिनी ।

इत्युत्पत्तिनी ।

कमलसरसि तिमिरप्रतिहस्तकेष्विवेतस्ततो भ्रमरेषु परि-
भ्रमत्सु । प्रतिहस्तकोऽपरहस्तकः । मञ्जायां कन् । गुमास्ता

रविविरहविधुरास्तु विलपन्तोष्विव सरोजिनीषु गणक इव
 नक्षत्रसूचके प्रदोषे हरकाण्डकाण्डकालिमसनाभि दैत्यबल-

इति भाषायाम् । मालिन्येन साम्यात् प्रतिहस्ततोत्प्रेक्षणम् । प्रभौ
 पराभूते क्षुद्रः परहस्तदारादीन् समया स्वमृत्यान् लक्ष्मीजिघृ-
 क्षया प्रेषयत्येवेति लोकप्रसिद्धो ध्वनितः ।

रविविरहविधुरास्वतं एव विकलकुररीरुतच्छलेन पचि-
 विशेषशब्दमिषेण विलपन्तोष्विव सरोजिनीषु ।

गणक इव दैवज्ञ इव नक्षत्रसूचके शुभाशुभकार्योपयोग्य-
 शिष्यादिनक्षत्रसूचके । पचे । नक्षत्राणि तारास्तसूचके द्योतके
 प्रदोषे । दैवज्ञगणकावपीत्यमरः ।

हरस्य कण्डकाण्ड गलस्तम्भस्तत्कालिमसनाभि दैत्यबलमिव
 प्रकृष्टः श्रेष्ठस्तारको दैत्यविशेषो यत्र ।

काण्ड चावसरे वाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम् ।
 स्तम्भे रहसि गर्वे चेति धरणि । पचे । प्रकृष्टास्तारका भौमा-
 दिनक्षत्राणि यत्र । तथाच माघः ।

सवितुस्त्रिपाङ्क्ति ददृशेऽपि न यः

स तमो तमोभिरधिगम्य तताम् ।

द्युतिमयहोद्गहगणो लघव

प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयत ॥

इति ।

मिव 'प्रकृत्यतारकं' भारतसमरमिव वर्धमानोलूककलकलं
 धृष्टद्युम्नवीर्यमिव 'कुण्डितद्रोणप्रभावं नन्दनवनमिव' सञ्च-
 रत्कौशिकं 'कृष्णवर्त्मवाखिलकाष्ठापहारकं' सगर्भमिव'

भारतसमरमिव वर्धमान उलूकस्य कुरुयोधविशेषशकुनिपु-
 त्रस्य कलकलो यत्र । पत्ने । उलूकाः पेचकाः ।

उलूकः कुरुभेदेऽपि पेचके जन्मभेदिनि ।

इति विश्वः । मङ्गलामे प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यण् ।

धृष्टद्युम्नवीर्यमिव द्रुपदपुत्रवीर्यमिव कुण्डितो द्रोणस्याचा-
 र्यस्य प्रभावो येन । पत्ने । कुण्डितो द्रोणानां काकानां प्रभावो यत्र ।

द्रोणो ना दग्धकाके स्यादश्वत्याग्नौ गुरावपि ।

इति रुद्रः ।

नन्दनवनमिवेन्द्रवनमिव सञ्चरन् कौशिक इन्द्रे यत्र । पत्ने ।
 कौशिका उलूकाः ।

कौशिकः पेचके शक्रे विश्यामिचे च कौशिकः ।

इति विश्वः ।

कृष्णवर्त्मवाखिलकाष्ठानामिन्धनानामपहारकम् । पत्ने ।
 काष्ठा दिग्गस्तासामपहारकमाच्छादकम् । यद्वा । कृष्णवर्त्मान-
 मिव दुराचारमिवाखिलकाष्ठानामखिलोत्कर्षाणामपहारकं
 नाशकम् ।

१ प्रकृत DE प्रकृत H २ कौशिकस्य D ३ नन्दनमिव BFH ४ ल०
 काष्ठोप AD ५ इति जग० च नर० च । मरुर्धमिव ABCDEFGH
 चमरुर्धमिव D

घनतरपापाणककंरासु^१ गिरितटीषु सचचुरिव सुप्तसिंहनय-
नदीधितिच्छटाकपिलेषु^२ सानुषु सजीवमिव तमोमणिभिः
संवर्धितमिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिर्मांसलितमिव^३ कामिनीकेश-
पाशसंस्कारागुरुधूमपटलैरुद्दीपितमिव घनतरलीनमधुकर-

कृष्णवर्त्मा ऊताशे स्याद्दुराचारे विधुन्तुदे ।
काष्ठा दाहहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः ।
स्याद्दिशि स्थानमात्रे च काष्ठमाख्यातमिन्धने ।

इति विश्वप्रकाशः ।

सगर्भमिव समत्वमिव । अधिकमिति यावत् । क्वचित् सगर्व-
मित्यापि पाठः । घनतराः यापाणाः कर्कराश्च यत्र तासु गिरि-
तटीषु । कांकर इति भाषायाम् ।

सचचुरिव सिंहनेत्रदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु । सुप्त-
सिंहेति पाठस्तु भ्रामकत्वादुपेक्षितः ।

तमोमणिभिर्ज्योतिरिङ्गयैः सजीवमिव । इतस्ततो-भ्रमणा-
दिति भावः ।

ध्वान्तोन्नेपखद्योतस्तमोमणिर्ज्योतिरिङ्गणः ।

इति व्याडिः ।

अग्निहोत्रधूमलेखाभिः संवर्धितमिव । कामिनीकेशपाशस-
स्कारार्थमगुरुधूमपटलानि तैर्मांसलो बलवांस्तद्ददाचरितमिव ।
सिंहादित्वाङ्गः । बलवान् मांसलोऽमल इत्यमरः ।

१पटलमेचकितपेचकिकपोलतलदानधाराशीकरैः पुञ्जीकृत-
मिव २वितततमालमालाच्छायासु ३ लीयमानमिव ४ कञ्ज-
श्यामभोगिभोगेषु प्रावरणमिव ५ रजनीपांसुलायाः पलितौष-
धमिव वृद्धवारविलासिन्या अपत्यमिव ६ रजन्याः सुहृदिव

घनतरं निविडतरं लीनानामुपविष्टानां मधुकराणां पट-
लैर्मैचकितानां श्यामवदाचरितानां पेचकिनां गजानां कपो-
लतलदानधाराशीकरैरुद्दीपितमिव ।

उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।
कालश्यामलमेचका इति द्वयोरमरः । प्रौढोक्तिः ।

वितता या तमालमाला तच्छायासु पुञ्जीकृतमिव । कञ्ज-
श्यामभोगिभोगेषु सर्पशरीरेषु लीयमानमिव । रजनीपांसु-
लाया रात्रौ कृष्णभिसारिकायाः प्रावरणमिव । खैरिणी पां-
सुला च स्यादित्यमरः ।

वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य जराकृतकेशशैल्यसौपथं
तन्निवारकमिव । अन्धतममे केशानां विशेषानुपलम्भादिति
भावः । पलितं वेश्यानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वर्णिताः ।
पलितं जरमा शौक्यं केशादावित्यमरः ।

रजन्या राचेरपत्यमिव । तत उद्भूतत्वादिति भावः । कनि-

१ पटलैर्मैचकितमिव पेच- A D F प० -दोस्ततरलदान- A B प० -पोल-
दान- C H २ विततमालमाला- A O E F G H वितततमाल- B D
३ लीयमानच्छायासु B C D E G -सुखाननशिरासु F -सुखाननसुखा-
यासु H ४ कञ्जशरपथः- A B C D F

कलिकालस्य मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य^१ बौद्धदर्शनमिव^२ प्र-
त्यक्षद्रव्यमपङ्गुवानं तिमिरं व्यजृम्भत^३ । "मुदितमिवातिम-
त्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले फलितमिवातिसान्द्रवहलच्छ-
^४द्विततमालतमालकानने 'स्फुरितमिवातिकान्तकान्ताजन-
^०घनतरकेशपाशसंहतौ" मिलितमिवेन्द्रनीलमणिरग्निभिरति-

कालस्य सुहृदिव । मदाचारनाशकत्वान्मालिन्याच्च साम्यात्
सुहृत्वम् । दुर्जनहृदयस्य मित्रमिव ।

बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव प्रत्यक्षमपि चक्षुरिन्द्रिय-
गोचरमपि न तु परमाणादिवदतीन्द्रियं द्रव्यमपङ्गुवानम् ।
सर्वं ज्ञानमयं जगदिति मन्यमानास्ते ।

सूर्याचन्द्रमौ व्योम ताराचक्रं वसुन्धरा ।

भरितः सागराः शैलाश्चित्तस्यैव विभूतयः ॥

इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्यथयन्ति ।

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव हृष्टमिव ।
अतिमान्द्रव्यहलपञ्चविततमालतमानकामने फलितमिव । अति-
कान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशसंहतौ स्फुरितमिव । इन्द्रनील-
मणिरग्निभिर्मिलितमिव । अतिशयमांसल तमः । अयटा ग-
र्तास्तटा अटयस्य तत्रोत्पद्यमिव ।

१ - पाशं C D F १ इति जग० च । बौद्धविज्ञानमिव A B C D E G H
२ - रक्तशुभ्र A D E F G H कृष्णशुभ्र C ३ मुदितमिव मत्त A B C ४ द-
विततममाल- A B C F G H ५ स्फुरित- A B I H स्या० - जनतरकेश- B
० घनतरकेशकेश H ८ - पशुता A B C G - शेषसंहतौ D E H

शयमांसलं तम इवावटतटाटवीपु^१ साटोपमिव^२ स्फुटपाटवो-
^३त्कटप्रकटविशङ्कटकुटजविटपोत्कटविनटितपट्पदालिपु^४
^५घनतरघोरघस्मरविपधरभोगभासुरं मदभरमत्तदन्तिदन्त-

श्रवटः स्यात् खले गते कूपे^६ कुहकजीविनि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

स्फुटं पाटवं पटुत्वं तेनोत्कटमुदयं प्रकटो व्यक्तो विशङ्कटो
महान् यः कुटजविटपस्तत्रोत्कटविनटितपट्पदालिपु साटो-
पमिव सावष्टम्भमिव ।

विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विलासविकरालयोः ।

इति विश्वप्रकाशः । विशङ्कटं पृथु हृष्टदित्यमरः ।

घनतरं घोरं भयानकं घस्मरो भक्षको यो विपधरस्त-
ज्ञोगवद्भासरम् । घोरं भीमं भयानकम् । भक्षको घसरोऽघ्नर
दत्युभयत्रामरः । सघस्यदः फारश् घमेः ।

मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन जर्जरं शिथिलावयवं तमः ।

मदमत्त इति विशेषणं गजानां तारुण्यद्योतनाय तच्च दन्तयोः
शैत्याय ।

निशाकरारम्भममये चन्द्रेदयारम्भममये मङ्कुचत्कुवलय-

१ - मल्लमवटतटाटवीपु C - मल्लममवटतटाटवीपु D - मल्लं तम एतन्ममिवा-
वटतटाटवीपु E - मल्लं तमोवटतटाटवीपु F - मल्लतमङ्कुचत्कुवलयमिवावटतटाटवीपु G
१ + इति. A B C F G H इति जड० च मर० च । २ ल० - मल्लतमोवटतटाटवीपु-
पोत्कटविटविटकुटितप. D ३ - दाषसीपु C D G H इति जड० च मर० च ।
४ घनतरघोरघोरमतिघ्न. A B C H घनतरघोरघोरमतिघ्न. D

द्युतितर्जनजर्जरं तमः । निशाकरारम्भसमय^१ इव^२ सङ्कुचकु-
 वलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे^३ नतिमति तमोतिमिरे क्षणेन
 च सन्ध्याताण्डवाडम्बरोच्छ्रितमहानटजटाजूटकूटकुटिल-
 विवरविवर्तितजङ्गुकन्यावारिधाराविन्दव इव विकीर्णा^४ दुर्धर-
 धरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्मत्तमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्त^५

व्याजेन विरचिताञ्जलिपुट इव । अतएव नतिमति नखे तमो-
 तिमिरे मति ।

क्षणेन तारका थ्यराजन्नेत्यन्वयः । पूर्वं तमःप्रारम्भे ता
 एव वर्णिता द्दानौ चन्द्रेदयप्रारम्भा इति न किञ्चिदसमञ्ज-
 सम् । सन्ध्यासु ताण्डवं नृत्यं तस्याडम्बरः समारम्भस्येनोच्छ-
 स्तिते महानटस्य शम्भोजटाजूटकूटकुटिलविवरे विवर्तिता या
 जङ्गुकन्या गङ्गा तस्या वारिधाराविन्दवस्त इव विकीर्णा वि-
 स्तृताः । ताण्डवं नटनं नात्यमित्यमरः ।

आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितद्वययोः ।

इति वियप्रकाशः ।

दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्मत्तमातङ्गमण्डलं समूह-

१ -समय A D २ सङ्कुचितकु A B C D F G H ३ -व्याजवि- A
 B F G ४ -व्याजवि- C D H ५ नतिमति नातिमनोपसि तमो A B नाति-
 मनोपसि तमी- C नतिमति तनोपसि तमो- D नतिमति तमो- E F H ६ क-
 नतिमति तमो- G ७ विवरवर्तिज- E F H विवरावर्तिज- D ८ दुर्धरतरघर- G
 ९ ध- दिङ्मातङ्ग- A B C D F G H १० -तडमण्डलमुक्ता करिमो- C ११
 -तडमुक्तरमो D १२ -तडमण्डलकरमुक्तागीकरनिकरा I

शीकरच्छटा १ इवातिद्वीयेनभस्तलभ्रमणखिन्नदिनकरतुर-
गवान्तफेनस्तवका इव १ गगनमहासरःकुमुदकाननसन्देह-
दायिन्यो विश्वं गणयतो विधातुः शशिकठिनीखण्डेन तमो-
मशीश्यामेऽजिन इव नभसि १ संसारस्यातिशून्यत्वाच्चून्यवि-
न्दव इव वितता जगत्त्रयविजयविनिर्गतस्य १ मकरकेतो रति-

स्तत्करैः शुण्डाभिः परिमुक्ताः शीकरच्छटा अम्बुकणच्छटा-
स्ता इव ।

करो वर्षीपले पाणौ शुण्डाप्रत्ययरश्मिषु ।

इति विश्वप्रकाशः ।

अतिद्वीयो दूरं नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिन्ना दिनकरतु-
रगास्तैर्वान्तफेनस्तवका इव । द्वीयश्च दविष्टं च सुदूर इत्यमरः ।

गगनमहासरसः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः । तुल्यत्वा-
दित्यर्थः ।

विश्वं गणयतो विधातुस्तमोमशीश्यामेऽजिने चर्मणीव नभ-
स्याकाशे शशी चन्द्र एव कठिनी खटिका तस्याः खण्डेन शकलेन
रचिता इति शेषः । संसारस्यातिशून्यत्वात् । नश्वरत्वेनेत्यर्थः ।
शून्यविन्दव इव । कठिनी खटिकायां त्विति विश्वप्रकाशः ।

जगत्त्रयविजयार्थं विनिर्गतस्य मकरकेतोः कामस्य रतेः प्रि-

१ इव मता अति- D इव० -नभस्तल- C D G H इव० -रयगुरज- D G
इव० -गुरजविस्तरवा- C D F १ + शीशां B + कोशां C १ विपति A B C
D F G H १ कुमुदकेतो C D H

करतलविकीर्णलाजा^१ इव ^१गुटिकास्त्रगुलिका इव पुष्यध-
न्वनो वियदम्बुराशिफेनस्तवका इव रतिविरचिता गगनाङ्गणे
आतर्पणपञ्चाङ्गुलय-इव ^२विकीर्णा व्योमलक्ष्मीधारमुक्तानि-
करा^३ इव ^४चन्द्रचिताचक्रादात्यावेगव्यस्ताः^५ कामकीकस-

१

यायाः करतलविकीर्णलाजा इव । पुष्यधन्वनो गुटिकास्त्रं
गुलेल इति भाषायाम् । तस्य गुलिका इव । गुरिया गोली
इति वा द्वयं भाषायाम् ।

वियदम्बुराशेः फेनस्तवका इव । गगनाङ्गणे रतिविनिर्मिता
आतर्पणम् । अयिपन इति भाषायाम् । तस्य पञ्चाङ्गुलयः ।
चुटकी इति भाषायाम् । ता इव । उल्लवादावातर्पणेनाङ्गुली
रञ्जयित्वा कुब्जादि रञ्जयन्तीति सम्प्रदायः ।

आतर्पणं च सौहित्ये विन्ध्यादालिम्बनेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

विकीर्णा विचित्रा व्योमलक्ष्म्या धारमुक्तानिकरा इव । चन्द्र
एव चिताचक्रं तस्मादात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उत्पतिताः
कामकीकसखण्डाः कामास्यिखण्डास्त इव । चिता चित्या चितिः
स्त्रियाम् । कीकमं कुल्यमस्य चेति द्वयोरमरः ।

१-कीर्णा लाजा B E G कीर्णा लाजाग्रस्य D^१ १ गुटिकास्त्रगु- C P
२ विकीर्णो- A B E G ३-मुक्ताचक्रनिकरा A B P G ४ इति जग-
स । ५-रकोपानसदृशकामचिता- C D ५-रकोपानसदृशकामचन्द्रचिता- G
६ यथा A D

खण्डा इव तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्ध्यानलपरितप्तगगनम-
हास्यलीकटाहभृज्ज्यमानलाजानुकारिण्य^१ इव तारका
व्यराजन्त ।

ताभिः श्वित्रितमिव वियद्गोभते । दीर्घाच्छ्रासरचनाकुलं
^१सुश्लेषवक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमती-

तिमिरमेव धूमस्तेन धूमलः कृष्णलोहितः सन्धैवानलौ
वह्निस्तेन परितप्तो गगनमहास्यत्येव कटाहस्तत्र भृज्ज्यमान-
लाजानुकारिण्यः । धूमधूमलौ कृष्णलोहित इत्यमरः ।

ताभिस्ताराभिः श्वित्रितं सञ्जातकुष्ठमिव वियदराजत ।
कोठो मण्डलकं कुष्ठं श्वित्र इत्यमरः । चित्रितमिति पाठे सञ्जा-
तचित्रम् ।

दीर्घाच्छ्रासो दीर्घपरिच्छेदस्तद्रचनयाकुलं व्याप्तम् । यद्वा ।
दीर्घाच्छ्रासरचनानां कुलं गृहम् । गोभनः श्लेषोऽलङ्कारो गुण-
विशेषो वा वक्त्रं कन्दोभेदस्तद्रचनापटुः सत्कविस्तत्काव्यमिव ।
पद्ये । दीर्घाच्छ्रासस्य महोच्छ्रसनस्य रचनयाकुलं व्याकुलम् ।
सुश्लेषवक्त्रघटना गोभनः श्लेष आलिङ्गनं यत्र तादृशो वक्त्रघ-
टना मुखसंयोजनं तत्र पटु चक्रवाकमिथुनमतोवाखिद्यत ।

आख्यायिका परिच्छेद आश्रासोच्छ्रासकावपि ।

इत्युत्तरतन्त्रम् । कुलं जनपदे गृहे ।

१ - मानरविकरधाम्यार्धेस्वटितसाजशोभामुकारा B C F H इति जग० च ।
१ भद्येव- D इति जग० च ज० च ।

वाखिद्यत । कमलिनीवनसञ्चरणलम्बमकरन्दविन्दुलुब्ध-^१
मुग्धमधुकरमालाशबलगात्रं^२ कालपाशेनेव ^३मूर्तरामशापे-
नाकृत्यमाणं चक्रवाकमिथुनं^४ विजघटे । रविविरहविधुरायाः

सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम् ।

इति विश्वप्रकाशः ।

एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।

तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिशब्दितः ॥

इति भोजराजः । श्लिष्टमस्पृष्टश्लिष्टं इति गुणप्रकरणे दृष्टी ।

वक्त्रं नाद्यन्नमौ स्यातामभेद्योऽनुष्टुभि स्यातम् ।

इति केदारः ।

पटुस्त्रीत्पणेऽस्फुटे दत्ते निष्ठुरे निर्दयेऽपिच ।

इति रुद्रः ।

कमलिनीवनसञ्चरणैर्लम्बमकरन्दविन्दुषु लुब्धा सदृष्णा
मुग्धा रम्या मधुकरमाला तथा शबलं चित्रं गात्रं यद्य तत् ।
कालपाशेनेव मूर्तरामशापेन सम्यग्यथा रात्रौ न मिस्रतस्त-
थाकृत्यमाणं चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम् ।

रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव चक्रवाकमिथुनं
द्विधा पपाट । अट पट गता ।

१. लुब्धमधुकरमधु- C G H २. गात्रतया C ३. मूर्तराम- D मू. -शापेमा-
वत् C H ४. विधुरं H

'कमलिन्या हृदयमिव द्विधा पपाट चक्रवाकमिथुनम् ।
 आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य पार्श्वे सञ्चरन्ती कुमुदिन्या
 भ्रमरमाला दूतीवालक्ष्यत । तारकाव्याजादस्तङ्गतस्य दिवा-
 करस्य शोकादिव स्थूलाश्रुविन्दुभिः १ककुभो व्यरुदन् ।
 भास्वतो निजदयितस्य २विरहादभिनवकिञ्चत्कराजिव्याजेन
 मुर्मुर इव ३ नलिनोकोशहृदये जज्वाल । ४रविरग्निभस्मित-

कुमुदिन्याः पार्श्वे सञ्चरन्ती भ्रमरमालागमिष्यतो हिम-
 करदयितस्य चन्द्रप्रियस्य दूतीवालक्ष्यत । सञ्चरन्तीत्यत्र
 तृतीयान्तेन योगाभावात् समस्रुतीचायुकादिति नात्मनेपदम् ।

अस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकात् ककुभस्ताराव्याजेन व्यरु-
 दन् । कमलिनी कोशहृदये भास्वतो निजदयितस्य विरहाद-
 भिनवकिञ्चत्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव तुषानल इव जज्वाल ।
 मुर्मुरस्तु तुषानल इति वैजयन्ती ।

रविरग्निभस्मितनभोवनस्य मशीराशिरिव । श्रुतिवचनमिव
 वेदवाक्यमिव परिहृतं दिग्म्बरस्य वैद्वस्य दर्शनं शास्त्रं येन
 तत् । पत्ते । दिग्म्बरयोर्दिगाकाशयोर्दर्शनं येन तत् । शार्वरं
 शर्वरीसम्बन्धि । शेषत्वेन विवचायाम् । भवे तु ठञ् स्यात् ।

१ कमलिनीकामिन्या ॥ २ शोकादिव क- D ॥ शोकात् क- E ३ वि-
 रागिन्या- A B C D F H ४ मुर्मुरमिव A B E F G H इति कत० च भर०
 च । ४ रविरग्निदवाग्निभ B C G

नभोवनमशीराशिरिव श्रुतिवचनमिव^१ परिहृतदिगम्बरदर्शनं^२ सद्यो द्रावितराजपट्ट इव समुद्रप्रवाह इव शार्वरमन्धकारं व्यजृम्भत ।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः^३ कन्दर्पकनकदर्पण उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तवकाकृतिः^४ प्राचीललाटतट-

एवं शार्वरस्य तमसो निवृत्तय इत्यादयो व्याख्याताः । तमो व्यजृम्भत ।

क्षणेन रजनीपतिरभ्युदयमामसादेत्यन्वयः । क्षणदाराजकन्या कन्दुको गेन्दुकः । गेन्दुकः कन्दुक इत्यमरः । गेन्दा इति गालमसुरिया इति भाषायाम् ।

कन्दर्पस्य कनकदर्पणे मुकुरः । दर्पणे मुकुरादर्शावित्यमरः । कनकपदं रक्तत्वेन साम्यार्थम् ।

उदयगिरेर्बालमन्दारपुष्पस्तवको नव्यमन्दारगुच्छकस्तदाकृतिः । स्याद्गुच्छकस्तवक इत्यमरः । बालपदमारुण्यातिशयाय ।

प्राचीललाटतटे कुङ्कुमविन्दुचक्रवदाकारो यस्य । अथ कुङ्कुमम् । कश्मीरजन्माग्निशिखमित्यमरः ।

१ श्रुतिदर्शनमिव A F G २ चतदि- A F H हृतदि- B C ३ + लृप्त्वा-
तिरस्त्रतविश्वरूपभावं A B लृप्त्वापि तिरस्त्रतविश्वरूपभावं D F ४ -कन्यका-
कनककन्दुकः A B -कन्यकाकरकन्दुकः C F -कन्याकीडाकन्दुकः D ५ प्राची-
ललाट- A प्राचीमहिलाललाट- D प्रा०-कुङ्कुमविन्दु D

कुङ्कुमविन्दुचक्राकारः कनककुण्डलमिव नभःत्रियः दिव्य-
वधूप्रसाधिकाहस्तस्रस्तालक्तकपटलमिव^१ गगनसौधकनक-
कुम्भ इव प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्य
मकरकेतोः ^२कन्दर्पकार्तस्वरतूणमुखकान्तितस्कारः ^३प्राच्य-
शैलशिखराग्रप्ररूढजपाकुसुमच्छविः ^४स्वच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्ण-

नभःत्रियः कनककुण्डलमिव कर्णवेष्टनमिव । कुण्डलं कर्ण-
वेष्टनमित्यमरः ।

दिव्यवधूनां प्रसाधिका तद्भ्रुवात् स्रस्तमलक्तकपटलमिव ।
गगनेति स्पष्टम् । प्रस्थानकनकेति च ।

कन्दर्पस्य कार्तस्वरतूणमुखकान्तेः सुवर्णनिषङ्गमुखशोभा-
यास्तस्करोऽपहारकः । तच्छ्रेष्ठत्वादिति भावः । तूणोपासङ्ग-
तूणीरनिषङ्गा इत्यमरः ।

प्राच्यां भवः प्राच्यः शैलस्तच्छिखराग्रे प्रकटं जपाकुसुमं
तच्छविः । द्युप्रागपेति यत् । श्रोत्रपुष्यं जपापुष्यमित्यमरः ।

स्वच्छकुङ्कुमेन पिण्डं सान्द्रं पूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः ।

पिण्डं सान्द्रे बले काले त्वलेऽपि परिकीर्तितम् ।

पूर्णपात्रं वस्तुपूर्णपात्रे वर्धायकेऽपि च ॥

इति विश्वः ।

१ - पिण्ड इव D १ क० - मुचयक्रवा- A B C D F २ प्राक्- A B C D

३ स० - पूर्णकरक्षितपा- A B H स० - पूर्णस्थटिकपा- C

पात्रमिव निशाविलासिन्याः कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश^१ इवाख-
ण्डलाशाङ्गनायाः^२ क्षीरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितो राम इव
लक्ष्मणान्वितः सुग्रीव इव तारापतिः सुराजैव रक्तमण्डल^३
उदयारुणमण्डलो^४ रजनीपतिरुदयमाससाद् ।

ततः कामिनीहृदयसङ्गामित इव^५ चकोराङ्गनानिचपुटपीत

कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिग-
ङ्गनायाः । आखण्डलः सहस्राक्ष इत्यमरः ।

क्षीरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुनाधिष्ठितः । पक्षे । हरिणेन ।
राम इव लक्ष्मणेनानुगतः । पक्षे । लक्ष्मणा चिह्नेन ।

सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री । पक्षे । तारा भचव्राणि ।
सुराजैव रक्तं मण्डलममात्यादिसमूहो यस्य । पक्षे । म-
ण्डलं विभ्रम् ।

उदयेनारुणं मण्डलं विभ्रं यस्य सः ।

ततः कामिनीहृदये सङ्गामित इव चकोराङ्गनाभिर्नैच-
पुटैः पीत इव कुमुदकोशैर्लीढ इवास्त्रादित इव क्षीणतां ज-
गाम क्षणदाकृतो रागश्चन्द्रमण्डलस्यं लौहित्यम् ।

अनन्तरं यदपतिश्चन्द्र उज्जगाम । शर्वरी प्रजाङ्गना गोपी

१ भर A B G H २-शाविलासिन्याः B H -शाङ्गनाया C ३-क्षीर-
रक्तमण्डल A B D E H ४-रजनी-पतिरुदयारुणमा C रजनी-पतिरभ्युदय
H इति भर० च । ५ इति भर० च । च०-पुटपाठित A B C F G H
च०-पुटयोऽपीत D

इव रक्तकुमुदकोशलीढ इव क्षीणता क्षणदाकृतो जगाम
रगः ।

अनन्तरं^१ शर्वरीव्रजाङ्गनाविष्कृतनवनीतखस्तिक इव
कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितमुकुर^२ इव श्वेतातपत्रमिव मकर-
केतोर्दन्तपालिचक्रमिव वियन्महासेः श्वेतचामरमिव^३ मदन-

तस्या आविष्कृतं नवनीतस्य खस्तिकश्चतुष्कमिव । चैक इति
भाषायाम् । नवनीतं नवोद्भूतमित्यमरः ।

खस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कटहभेदयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कुसुमकेतोर्मुखच्छायामुद्रितो मुकुर इव । मकरकेतोः श्वे-
तातपत्रमिव । वियन्महासेराकाशखङ्गस्य । पालयतीति पालिः ।
पाल रचणे । एतन्तः । अच इः । दन्तस्य गजदन्तस्य पालिर्गज-
दन्तमयः । लहरिति यावत् । मदनमहाराजस्य श्वेतचामरमिव ।
चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । निशायमुनाया वालुकापुलिन-
मिव । गगनमहातापमस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थं स्फटिक-
मयशिवलिङ्गमिव । काल एवोरगः कृष्णोरगस्तस्याण्डमिव ।
नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव । मदनारिणा शिवेन
दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव ।

१ + च A B C G २ श० - गङ्गाभुजावि- D श० - गङ्गाविष्कृतनव- F G
३ - मुकुर A B C D E F H इति जग० च । ४ - र एव A C D H

महाराजस्य बालुकापुलिनमिव निशायमुनायाः स्फाटिकलि-
ङ्गमिव गगनमहानापसस्याण्डमिव कालोरगस्य कम्बुरिव
नभोमहार्णवस्य चैत्यमिव मदनारिदग्धस्य मकरकेतोश्चिता-
चक्रमिव कलङ्काङ्गारशबलं सङ्कल्पजन्मनो गगनगामिगङ्गा-
पुण्डरीकमिवाम्बरमहार्णवफेनपुञ्ज इव पारदपिण्ड इव
कालधातुवादिनो राजतकलश इव दूर्वाप्रवालशबलः^१ क-

चैत्यमायतने बुद्धगृहे चोद्देश्यपादपे ।

इति विश्वः ।

कलङ्काङ्गारः । यद्यप्यङ्गारोऽलातमुल्लुकमित्यमरः । साग्नि-
काष्ठमङ्गारः । अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास इति प्रयुक्तं
भवभूतिना । तथापि निरग्न्यग्निदग्धं ग्यामं काष्ठमिहाङ्गार-
पदेन विवक्षितं योग्यलात् । कोशला इति भाषायाम् । तेन
शबलं चिताचक्रमिव सङ्कल्पजन्मनः । एतादृशेऽर्थे श्रीहर्षेण
देशीय इङ्गालशब्दः प्रयुक्तः । वितेनुरिङ्गालमिवायशः पर इति ।
गगनगामिगङ्गाया मन्दाकिन्याः पुण्डरीकमिव सिताम्बोज-
मिव । यदत्र वक्तव्यं तदग्रे वक्ष्यते ।

अम्बरं व्योमैव महार्णवस्तप्तोमपुञ्ज इव । कालधातुवादिनः
पारदपिण्ड इव । दूर्वाप्रवालशबलो राजतकलश इव । दूर्वा-
प्रवालमिति कलङ्कसाम्नाय । कन्दर्परथचक्रचारुहृदयाचलचारु-

१ न्दर्परयचक्रचारुम्बरप्रासादस्य १ पारावत इव २ उद-
याचलचारुचूडामणिरिव ३ ऐरावतलुप्तसिन्दूरकुम्भस्यलमिव
भग्नशृङ्गपुराणगोमुण्डखण्ड इव तारकाश्वेतगोधूमशालिने
नभःक्षेत्रस्य मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव ४ सिद्धाङ्गना-
हस्तस्रस्तं ५ ग्रहपतिरुज्जगाम ।

चूडामणिः । अम्बरमेव प्रासादो राजगृहं तस्य पारावत इव ।
गृहप्रकरणे । प्रासादो देवभूभुजाम् । पारावतः कलरवः कूपेत
इति द्वयोरमरः । ऐरावतस्य लुप्तसिन्दूरं मृष्टसिन्दूरं कुम्भस्यल-
मिव । श्वेतगोधूमैः शालिनः श्वेतत्वं तारासाम्याय । काबिली
गोह्लं इति भाषायाम् । शोभमानस्य नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्ग । भग्न-
विषाणत्वं वर्तुलत्वार्थम् । पुराणश्चर्मरहितो गोमुण्डखण्ड इव ।
सीमानिर्माणार्थं रक्षार्थं वा क्षेत्रे गोमुण्डः समारोप्यते । सिद्धा-
ङ्गनाहस्तात् स्रस्तं भ्रष्टं मलयजेन घृष्टचन्दनेन पिण्डं चूर्ण-
मतएवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रौप्यपात्रमिव । यद्वा । मलयज-
पिण्डैर्घृष्टचन्दनगुटिकाभिः पाण्डुरमित्यादि । उभयव भ्रंश-
नवर्णनं चन्दनपङ्कविन्दवो गुटिका वा तारा विकीर्णा इति
ध्वनयितुम् । लीचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव । वर्तुलत्वसा-

१ न्द० रम्बरमहाप्रा A B C D F G २ प्रासादश्चेतपा D H ३ उदया-
चलचूडा- A B C D F ४ ऐरावतचालितसि- D ५ सिद्धाङ्गनाजनविषयं C
६ + इव गमनात् तारापति- D + ममसि E

यश्च पुण्डरीकं लोचनमधुकराणां शयनीयसैकतमिव^१
 चित्तहंसानां स्फाटिकव्यजनं^२ विरहवल्लीनां श्वेतशाणचक्रं^३

स्यार्थं विकासपर्यन्तमायहे तु कुमुदम् । एवं पूर्वत्रापि । चित्त-
 हंसानां शयनीयसैकतमिव शयनार्चमिकतामयदेश इव ।

विरहवल्लीनां स्फाटिकव्यजनम् । तत्सन्धुचकत्वादिति भावः ।
 अत्र व्यजनं वतुलमग्निमन्धुचकं विवक्षितम् । क्षितनी इति
 भाषायाम् ।

अत्रान्तरे मानिनीमानपाटनपटुकुमुदिनोकान्तोदयावस-
 रेऽभिमारिकामार्थप्रहितानां ज्योत्स्नाभिमारिकाममूहप्रेषितानां
 दूतीनामन्योऽन्यसदृष्टनविरहनिवेदनादिकर्मकुशलानां प्रियत-
 मान् प्रति वक्ष्यमान् प्रति ह्यर्था उपालम्भावर्जनरूपार्थद्वयोपेताः ।
 मेर्या । उपालम्भे । विकारैर्मदनविकारजन्यचित्तवृत्तिविशेषै-
 र्भङ्गुरा मानावस्थायामिव न केवलं परुषा एवापितु कि-
 क्षित्त्वापराधव्यङ्गा इत्यर्थः । आवर्जन इदम् । मप्रपञ्चा वक्रो-
 क्तादिष्वहिताः प्रवादाः प्रकृत्यैदग्ध्यविशिष्टा वादा बभूवुः ।

रतार्थिनी तु मङ्केतं याति या भाभिमारिका ।

इति रमरत्नहारः । उपालम्भे ।

प्रत्यक्षरक्षेपमयेत्यादि स्वगुणं प्रकटयन्नाह । अवलोकितं
 कौपीनावशेषीकृतम् । अनुदरा कन्येतिवदन्पताव नञोऽर्थः ।

उक्तं च ।

१ - रव A B C D E F २ विकृतजव C F G ३ + रव A B E G H
 ४ + रव A B E G H

मन्मथसायकानाम्^१ । अत्रान्तरेऽभिसारिकासार्थप्रहितानां^२

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्वं विरोधश्च नञ्ार्थाः षट् प्रकीर्तिताः ।

इति । आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि न जानासि । यथा धन-
लुब्धया काममञ्जर्या मलमल्लकशेषो वसुपालितोऽपवाहितस्तथा
तवापि का गतिर्भविष्यतीति वक्ति । आत्मानमित्यादि । यदा ।
स्त्रीणां कृतं कार्मणादि कर्म । कृतमिति कृतः कर्मणि क्तः ।
तत्त्वतो नाकलयस्यत आत्मानमव रञ्च । यथा काममञ्जर्या
आत्मानमवन् रचन् स महर्षिर्मरीचिः सेवक इव परिभ्रामित-
स्तथा त्वमपि भ्रमिष्यसीति ब्रवीस्यात्मानमवेति । स्पष्टं चैतदप-
हारवर्मचरिते । मूलकर्म तु कार्मणमित्यमरः ।

वैशिकं मत्वेदमभिधाय कुलटामकं मत्वाभिधत्ते । आत्मानं
प्रत्यवतीत्यवा । अवेः कर्तर्यच् । सा चासौ स्त्री अन्यहन्त्री
तथा कृतमवस्त्रीकृतं गीचमारीकर्म । मृद्गकीटन्यायादति-
स्त्रीसेवनात् लं स्त्येव परैर्ज्ञायस इति गदति । अवेत्यादि ।
अवस्त्रीकृतं वधकयोपिद्भूतमात्मानं तत्त्वतो नाकलयसि । आ
वर्जने । सितत्त्वतो बद्धत्वाद्देतोः । पिञ् बन्धने । क्तः । त्वमेव
मम प्रिया नान्येत्यत्र शपथ इति शपथरूपपाशादित्यर्थः । मित-
त्त्वत इत्यत्र झरो झरीति पाक्षिकस्तकारलोप इति तु जगद्-
रस्य प्रमाद एव । अनचि च इति तकारद्वित्वे रूपमात्म्यं बोध्यम् ।

१ — मन्मथसायकानाम् E G H १ -प्रेषितानां A B C F G H +काममञ्ज-
र्या D

प्रियतमान् प्रति दूतीनां ह्यर्थाः सेर्थाः^१ सप्रपञ्चा विकार-

श्रवस्त्रीभ्यो नीचस्त्रीभ्यः कृतं पर्याप्तमात्मानं नाकलय माजा-
नीहि । मत्सख्येव लामभिलषत इति त्वं नीचनारीमक्तो माभू-
रिति भावः ।

कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते हिंसिते फले ।

इति विश्वप्रकाशः ।

कं सुखं सुखकारी लयः मञ्जेष आसिद्धनं विलासो वा यस्य
न कलयोऽकलयः । न अकलयो नाकलयः । ततो मत्सख्या
अन्यस्याः मित यद् स्त्रीकृतं स्त्रीभ्यः पर्याप्तमात्मानमव प्रीणय ।
मत्सख्या सह रतिं विधायात्मानं मनोपयेति भावः । कं
मूर्धसुखवारिष्विति विश्वप्रकाशः । लयो विलासे मञ्जेषे इति
च । यदा । नाकस्य दुःखस्य लयः मञ्जेषः मन्वन्तो यस्य । अकं
पापे च दुःखे चेति विश्वः । यदा । अस्य वासुदेवस्य वो वसो-
ऽवसाच स्त्री लक्ष्मीस्तया कृतं पर्याप्तमवस्त्रीकृतं लक्ष्मीपूर्णमात्मानं
तत्त्वतो नाकलयमि । जानामि चेत् कथं तां परित्यज्यान्त्रा-
मक्तो भवमि । अकारो वासुदेवः स्यात् । वसःस्यन्ते च वः प्रोक्त
इत्येकाक्षरद्वयम् । यमकञ्जेषचिन्नेषु वषयोर्ऽन्योर्न भिदित्यनु-
ग्रामनाङ्गेदाभावेनाचार्यान्तरवर्णनम् । यदा । मितत्त्वतो यद्-
त्वाङ्गेतोः । अर्थात् तथा प्रेम्णा यद्गत्वाद्वस्त्रीकृतमात्मानं ना-
कलय । सा किल तां धनेनाप्यविशतीति व्यङ्ग्यम् । यदा ।
मितत्वाङ्गैर्मा यन्धविज्ञेययद्गत्वात् स्त्रीकृतमात्मानं नाकलय ।

भङ्गुराः प्रवादा 'बभ्रुवुः। तथाहि। अवस्तीकृतमात्मानं

अथ तत्समीपे गच्छ । यद्वा । नाकखेवाकाशस्यैव लयः संक्षेपो
यस्य । निरर्थकमन्व इत्यर्थः । आकाशे त्रिदिवे नाक इत्य-
मरः । यद्वा । केन सुखेन लयो विलासस्तेन मितो बद्धस्तस-
मोघनम् । ततोऽन्यस्य स्तो न । सर्वनाम्नोरन्यार्थकयोस्त्वतोस्त-
सिलन्तस्य पञ्चम्यन्तस्य प्रयोगो यथायथं बोध्यः ।

यथा पतिव्रतया ना स्वपतिः सेवत एवं पराङ्गना विदग्धेन
सेवनीयेत्यर्थः ।

कृतं मित्याभाषणादिना हिंसितमात्मानमवचोतयु । मत्य-
सम्भाषणात् तेजोऽभिवृद्धिर्जायत इति तदाचरेति व्यङ्ग्यम् । कृञ्
हिंसायाम् ।

यद्वा । के जले लयो विलासस्तेन मितावगत जलक्रोडा-
विदित । मितस्त्वमिते बद्धे मितो शर्करेति हैमः ।

मितः ममामे धवले विबन्धजातयोरपि ।

इति विश्वप्रकाशः । यद्वा । नाके स्वर्गे लयो विलासो येषां ते ना-
कलया देवास्तदत् मितोऽवगतः । यद्वा । अवस्तीकृतं लक्ष्मीहिंसि-
तमात्मानं तत्त्वतो नाकलयसि पूर्वं तथैव धनदानादिना सर्वसृ-
ष्टणीयतामापादित इदानीं तामेवायासयसि । सा दरिद्रावस्था
ते किं विद्यतेति व्यङ्ग्यम् । कस्य जलस्य लयो विलासो नीच-
गमनरूपस्तेन मितावगत नीचगमनप्रसिद्ध । स्तीकृतं स्तीहिं-

नाकलयसि तत्त्वतः कान्त प्रस्तर इव क्रूरोऽसि न चाकर्षक-

मितमात्मानमव । यदा । अकारो वासुदेवस्तेन तुल्यमव ।
 इवार्थे वः । अ व कृष्ण इव स्वीकृतं स्वीपर्याप्तमात्मानं तत्त्वतो
 नाकलयसि । अन्याभिः सह क्रीडां करोपि चेत् कुत परन्तु
 मत्सख्यापि सह क्रीडां कुर्विति भावः । व वा यथा तथैवैवं माम्
 इत्यमरः । यदा । मितत्त्वतो धवलत्वाद्धेतोरव कृष्ण इव स्वीकृतं
 स्वीपर्याप्तमात्मानं नाकलय । तदीयशरीरवर्ण एव तच्छरीरे
 नास्ति कथं तदीयमामर्थ्यमिति भावः । यदा । येन यश्चा
 सितत्वं तस्मात् । नाके स्वर्गे ल इवेन्द्र इव स्वीकृतमात्मान-
 मव । यशो यः कथितः शिष्टैः । ल इन्द्र इत्येकाक्षरकोशः ।

अव रचे गतौ कान्तौ प्रीतौ ह्यसौ द्युतौ श्रुतौ ।

प्राप्तौ ह्येपेऽर्थने वेग्रे भागे वृद्धौ सचे वधे ॥

स्नाम्यर्थेऽवगमे कामे कृताविति कविकल्पद्रुमः ।

दूतीमंवादवाक्यैकव्याख्यादिग्दर्शिता मया ।

सन्ध्याङ्गभूतेन शैरुद्यं सधियाधिकम् ॥

हे कान्त कस्य सुखस्थान्तो यस्मात् । प्रस्तर इव क्रूरोऽसि
 पापाण इव कठिनोऽसि निष्ठुरहृदयोऽसि । तत्रापि त चाक-
 र्षको यत्सम्बन्धात् प्रत्युत्तमपि सौहं निःसरति । अयस्कान्त-
 मणिसुम्बको यत्सम्बन्धासौहमुपगच्छति सूर्यकान्तो वा सूर्य-
 कराभिमृष्टयश्चायामसम्बन्धादिन्बनादावग्निरुत्पद्यते । द्रावको
 यत्सम्बन्धासौहं द्रवति । चन्द्रकरस्पर्शात् स्वयं द्रवति च चन्द्र-

चुम्बकद्रावकेष्वेकोऽसि^१ भ्रामकोऽसि परं कितव धर्मार्थान्य-

कान्तो वा भ्रामको यत्सम्बन्धाहोहं भवति स गुरिया इति
ख्यातः ।

चुम्बको द्रावकस्यैवाकर्षको भ्रामकस्तथा ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषण्मुखाः सम्भवन्ति ते ॥

इति लोहशास्त्रे । कामकलाकौशलेन यो नारीमाकर्षति स
आकर्षकः । रतिकौशलेन यश्चुम्बति स चुम्बकः । औषधि-
विशेषयोगेन कुचादिमर्दनेन वा यः कठिनकामिनीं द्रावयति
स द्रावकः । एतेषु नैकोऽसि । परं केवलं भ्रामकोऽसि । अन्या-
सक्तो योऽन्यनारीं भ्रामयति प्रतारयति स भ्रामकः । कस्य शत्रु-
शिरसोऽन्तो यस्मात् कान्तः । आकर्षको धमुराकर्षकः । चुम्बकः
सैन्यप्रवेशज्ञः । द्रावकः परसैन्यविद्रावणः । तेष्वेकः श्रेष्ठोऽसि ।
भ्रामकोऽद्यादीनामसेः खड्गस्य भ्रामको वा कान्त मनोहर न
प्रस्तर इव क्रूरोऽसि । प्रार्थितः सन्नपराधान् लभसे । आकर्षक-
चुम्बकद्रावका इषवो वाणा यस्य स कामसाददेकोऽद्वितीयोऽसि ।
भ्रामको नारीचेतसाम् । एकोऽद्वितीये श्रेष्ठे च । क्रूरो कठिन-
निर्दयी । इत्युभयत्र विश्वः ।

धर्मार्थमन्येन केनचिद्भूमिष्ठेन राज्ञा नागरिकादिना वा
प्रयुक्तं आतरं विनाकिञ्चनजनान् परपारे नयेति प्रेरितः
सेपणिको नाविक इव मुधा वृथा वाहिततरं वारि जलं येन ।

प्रयुक्तः क्षेपणिक इव मुधा वाहिततरवारिस्त्वमसि सखेदमिव
मनसा चिन्तयसि दुर्लभं जनं सत्त्वसारचरितो यो रिपु-

अत्र स्वामिन एव धर्मो न नाविकस्येत्यर्थः । मुधा वाहिततरं
वारि जलं येन वा । तदनुरञ्जनदशायामिति भावः । अतिथी
मेवेतिवदुपहासाद्यं सेर्ययोक्तम् । न तु तत्त्वकथनम् । रसाभा-
सापत्तेः । यद्वा । मुधा वाहितसारवारिः खड्गे येन । आवर्जने ।
कितव विदग्ध धर्मार्थं धर्मप्रयोजनं मुधावा व्यर्थावना अहिताः
शत्रवो यस्य । अन्येन शत्रुणा प्रयुक्तं शस्त्रादि तत्क्षेपणिको नाश-
कसारवारिः खड्गसदत् ।

क्रूर धर्मार्थाद्धर्मप्रयोजनादन्येनाधर्मेण प्रयुक्तः । यद्वा ।
चिवर्गे धर्मार्थाभ्यामन्यः कामस्तेन प्रयुक्तः ।

कितवो द्यूतशुद्धूर्तविदग्धेषु निगद्यते ।

तरवारिर्मतः खड्ग इति धरणिदयम् । मुधा तु निष्फलं वृ-
थेयमरः ।

दूष्णो म्रियते पृच्छति । सखेद मकष्टं मनसा दुर्लभमिव जन
नायिकानारं चिन्तयसि । सखे मित्र दमिव खण्डितमिव शृङ्गारे
सखे दमिव कलत्रमिव दुर्लभं जनम् । इकार उच्यते कामः ।

दं कलत्रे मुधैः प्रोक्तं ह्येदे दाने च दातरि ।

इत्येकाक्षरकोश उभयत्र ।

दः शृङ्गे दोषवदाते च दातरि च्छेददांमयोः ।

इति विश्वप्रकाशः ।

मण्डलाग्रतो निर्वृतिमुपेत्य तिष्ठति । स खलु वीरः प्रति-

स त्वसारचरितसुच्छवहारः । या अगन्ति ता अगो मण्डलस्यागो मण्डलागः कुलटा रिपुभृता मण्डलागो रिपुमण्डलागस्तासु रतो रिपुमण्डलाग्रतो निर्वृतिं सुखमुपेत्य तिष्ठति । अक अग कुटिलायां गतौ । यदा । निर्गता वृतिरावरणं यस्यास्तां निरावरणां वेश्याम् । वीर निन्दायां रिपुमण्डलाग्रतः शत्रुखड्गान्निर्वृतिं सुखम् । शत्रुणा खड्गे धृते स्वयं सुखो तिष्ठतीत्यर्थः । निर्वृतिं चेत्तादेरावरणं वा । भयादुपेत्य । गृह्णारे सत्त्वेन गुणेन सारचरितो यो रिपुमण्डलाग्रतः शत्रुमण्डलाग्रतो निर्वृतिं जीविकाम् । यदा । रिपुमण्डलाग्रतः सपत्नीममूहाग्रतः । सप्तम्यर्थे तसिः । निर्गता वृतिरन्यपुरुषान्तरवरणेच्छा यस्याः । भक्त्यो तागुपेत्य तिष्ठति । वर्तमानमामीप्य इति लट् । पूर्वमन्याः सपत्नीरनादृत्य त्वं तस्यामेवानुरक्तः स्थित इदानीं तथैव कर्तव्यं त्वयेति स्तौति ।

कौचेयको मण्डलाग्रतः करवालः रुपाणवत् ।

इत्यमरः । मण्डलं देशमहयोरिति विश्वः ।

निर्वृतिस्तु सुखे जीव्येऽभयेऽचयेऽपि च ।

इति धरणिः ।

अपराह । स खलु वीरः शूरो यः प्रतिपद्यते शत्रोः सम्प्रहारतः कुञ्जरान् गजान्प्रयति । यदा । विगेषेणेरयति वीन् पक्षिणो वेरयतीति वीरः । सम्प्रहारतो गमनात् । सम्प्रहारो

पक्षस्य थः सम्प्रहारतः कुञ्जरान् नयति । धृतोरुकरवालसञ्च-

रणे गताविति हैमः । ईर गतौ कम्पने च । यदा । विणिष्टा
दरा मद्यं यस्य । मद्यप इति यावत् ।

दरा भूमिसुरावारिभारतीषु प्रयुज्यते ।
कुञ्जरोऽनेकपे केशे धातक्यामपि कुञ्जरा ॥
वीरस्तु सुभटे श्रेष्ठे वीरो भङ्गान्तरेऽपि च ॥

इति विश्वप्रकाशस्त्रिपु ।

प्रतिगतः पक्षं प्रतिपक्षो बलं तस्य । यदा । प्रतिपक्षस्य मख्युः
सहायस्य वा ।

पक्षो मासार्धके गेहपार्श्वे माध्यविरोधयोः ।
केशादेः परतो वृन्दे बले मखिसहाययोः ॥
पतत्रे चुद्धिरन्ने च देहाङ्गे राजकुञ्जरे ।

इति विश्वप्रकाशः । यदा । विणेषेण इं कामर्मीं स्वर्मीं वा रा-
त्यादत्ते वीरः ।

इकारः कथ्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते ।

इत्येकाचरकोशः ।

मम्यक् प्रकृष्टोऽत्युत्कृष्टो हारो मुक्तादिमास्त्रा तान् सम्प्र-
हारतः । द्वितीयाद्ये तसिः । कुञ्जरान् केशान् नयति । हारो
मुक्तावलौ युद्ध इति विश्वप्रकाशः । यदा । सम्प्रहारतोऽत्युत्कृष्ट-
रतियुद्धे । सप्तम्यर्थे तसिः ।

योऽपि परमकाण्ड एव सम्पत्तन् महापदं विग्रहेण लभते ।

खलु स्यात् प्रतिषेधेऽपि निश्चयेऽप्यवधारणे ।

इति विश्वः ।

अन्याह । धृत उरुकरेण विशालहस्तेन बालानां शत्रुके-
शानां सञ्चयो येन । यदा । धृत उरुर्महान् करवालस्य कृपाणस्य
सञ्चयो येन । यदा । ऊरुपर्यन्तौ करावूरुकरौ ताभ्यां धृतो
बालानां प्रतिपचलक्ष्मोकेशानां सञ्चयो येन । आजानुवाङ्गि-
त्यर्थः । यदा । धृत उरुकरेण भूरिराजभागेन बालानामञ्जानां
सञ्चयो येन । यदा । धृत उरुकरेणोरुकराणां वा बालानां
सञ्चयो येन । यदा । धृत उरुकरबालानां सञ्चयः । सुरतबन्धे ।

विग्रहेण शरीरेण कलहनेन युद्धेन पक्षिपक्षेण वा महा-
पदं महास्थानं महापत्तिं वा परं शत्रु परमत्यर्थं वाऽकाण्डेऽन-
वसरे परमकाण्ड उल्लेखावसरे वा ।

विग्रहे युधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः ।

इति हैमः ।

अपराह । राजसे रजोगुणविकारे सत्यनरहितो मनुष्या-
ननुकूलस्त्वं न राजसे रहितो मत्सत्या जमेर्वा त्यक्तः । रहत्यागे ।
क्तः । यदा । राजसेन प्रज्ञाद्यपि रजोगुणेन रहितो न रहितो
मनुष्यरहितो न राजसे ध्रुवम् । यदा । राजसे रजोगुणप्रधान
रमरहितोऽप्रभुस्त्वं न राजसे यतो रहितः प्रभुणा त्यक्तः । नरेयु
रहितो राजसे ध्रुवम् ।

राजसेन रहितो राजसे न रहितो ध्रुवं विशारदा विशारदा-
भ्रविशदा विशदात्मनीनमहिमा महिमानरक्षणक्षमा क्षमा-

ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यत्रत् ।

इति विश्वप्रकाशः । यमकालङ्कारः ।

अन्याह । विगता शारदा सरस्वती यस्य तत्सम्बोधनम् ।
दृष्टो वा चतुरो वा । विशारदो बुधे दृष्ट इति विश्वप्रकाशः ।
स्त्रीविशेषणं वा । विशिष्टः शारदोऽभ्रो मेघस्तद्विशदा निर्म-
लान्तःकरणा ।

विशन् प्रविष्टो भवन् आत्मनीन आत्महितो महिमा महित्वं
यस्याः । मह उत्सवो येषां ते महिनस्तेषां मानरक्षणे सम्मानपालने
क्षमा । क्षमातिलक पृथ्वीभूषण शान्तितिलक बहिः शान्तिप्रद-
शंक तव मगसि धीरता युद्धिरता सर्वकालिकीत्यर्थः । अधीरता
कातरता । वचस्यभूतताऽसत्यता भुविं पृथिव्यां तता विस्तृता ।
यदा । अकारो वासुदेवस्तस्माद्भूतस्तन्ता कन्दर्पता । यदा ।
अक्षेण व्यवहारेण मा लक्ष्मीः सा तिलकमस्य । यदा । अक्षय
विभीतकस्य मा लक्ष्मीस्तन्तिलक ।

अक्षः कर्षे तुपे चक्रे शकटव्यवहारयोः ।

आत्मजे पाशके चाक्षमिति विश्वप्रकाशः ।

विशेषेण शारं हिंसां ददातीति विशारदः । शृञ् हिंसा-
याम् । घञ् । महिमानन्ति प्राणन्ति ते महिमाना मानधनास्तेषां

तिलक धीरताधीरता मनसि भूतताभूतता वचसि साह सेन

रक्षणक्षम हे धीर तास्माद्दृशो धीरतास्तव मनसि तव वचसि
भूतता सत्यता भूतता पृथ्वीप्रख्याता ।

भूतं न्याये पिशाचादौ भूतं सत्योपमानयोः ।

इति विश्वः । विशारदाभ्रविशदा विशिष्टशरन्नेघस्वच्छा । निष्क-
पटहृदयेति यावत् । आत्मनि स्वविषये विशिष्टं शं श्रेयो यति
विशदाः । दो अवखण्डने । इनस्य सूर्यस्य महिमा महत्त्वं यस्य
तादृशस्वम् ।

शं श्रेयसि शकारः स्याच्छिवे सोन्नि प्रकीर्तितः ।

इत्येकाक्षरकोशः । शं धर्मे शास्तृशास्त्रीति विश्वप्रकाशः ।
आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् ख इति खः । आत्मनीने ।

* अपराह । सा मत्सखी त्वामाह । हे सेन सप्रभो परतन्त्र
सा मनसापि नान्यमनुसराभीति प्रतिज्ञाविशिष्टाहम् । आहसेन
भवदीयेषद्धामेन कस्य सुखस्य मलाधारपात्री । मल मल्ल धारणे ।
पचाद्यच् । पराजिता कमला लक्ष्मीर्यस्याः सा कमलापराजिता ।
आहिताग्न्यादिः । अतएवापराजिता । अन्यस्त्रीभी रूपसुरत-
कौशलादिभिरपराभूता । पराजितपराभूतावित्यमरः । यदा ।
आहसेनेषद्धामेन अपराजिता एतदभिधाना देवी पराजिता
पराभूता के मलमस्याः कमला शिरोमासिन्यविशिष्टा । शीम-
न्कर्मण्यनभिज्ञेति यावत् । तादृशी कमला लक्ष्मीः । यदा ।
साहसेनाभिमरणरूपेण कमला लक्ष्मीस्तपरा कमलापरा

साहसेनकमला कमलापराजितापराजिता सा त्वदर्पणा
 'दर्पणाकारविमलाशया 'शयाञ्जविनिर्जितकिसलया सलया-

लुब्धेति यावत् । जिता । यथा लुब्धा नाभिसरत्येवं प्रीत्या मत्स-
 ख्यभिसरतीत्यर्थः ।

ननु कुरुषा सा केनापि नाद्रियत इति सा स्वतो धावति
 न तत्र मन्मुद्धेतुरित्याह । आहसेन सा प्रमिद्धा कमला लक्ष्मीः
 पराजिता । मत्सख्येति शेषः ।

सखीभावमाह । सा आदाने । सातीति सा न सा असा
 लुब्धा कं सुखमपराजिता त्वया पूर्वं प्रोत्साहनाद्दीपिता । राजृ
 दीप्तौ । यद्वा । साहसेनाहसेन युक्तेति शेषः । सा मत्सखी कमला
 वरस्त्री । आकमला बद्धलक्ष्मीका । कमला तु वरस्त्रियामिति
 शाश्वतः । हस इति खनहमेर्वेत्यप्रत्ययान्तः । यद्वा । यथा पैरा
 कमला पराजिता सा मत्सख्याह । आहसेनेपद्भामयुक्तेन त्वया
 जितमात्मानमाहेत्यर्थः । कीदृशी मेना सप्रभुः कमला लक्ष्मी-
 र्यस्यास्तस्या लक्ष्मीदानभोगादियुक्ता न त्वस्वामिकलक्ष्मीवद्दा-
 नभोगहीनेत्यर्थः ।

इतराह । त्वय्यर्पणमस्यास्त्वदर्पणा दर्पणाकारो मुहुराकार
 आशयो यस्याः । शयाञ्जेन करकमलेन विनिर्जितकिसलया जि-
 तनवपङ्कवा । अङ्गुलिविभ्रमेणाङ्गुलिभ्रमणेन सलया सविलासा ।
 सधो विलासे मंतेपे माग्ने तौयंचिकस्य च ।

ङ्गुलिविभ्रमेण विभ्रमेण प्रतिगवाक्षशलाकाविवरं विलोकयन्ती

इति विश्वप्रकाशः ।

गवाक्षेषु शलाका जन्तूनामागमनप्रतिषेधार्थं प्रत्युप्राः काष्ठा-
दिनिर्मितास्तासां विवरं विवरं प्रति प्रतिगवाक्षशलाकाविवरं
विलोकयन्ती पश्यन्ती विलोकवत् पक्षिजनवदाचरन्ती विलो-
कयन्ती । यथा पक्षिणः पञ्जरशलाकान्तरेण पश्यन्त्येवं सापि
भवानागतो न वेति गवाक्षशलाकान्तरेण पश्यति । गवाक्षश-
लाकान्तरदर्शनं परकीयात्वद्योतकम् ।

स्याच्छलाकापि मदनमारिकाशल्ययोः शरे ।

इत्रे पञ्जरकाष्ठे चेति विश्वप्रकाशः । उक्तं च ।

स्नानूढा स्नानुरक्ता स्त्री परकीया निगद्यते ।

उत्तमावमभेदाभ्यां द्विविधेषा पराङ्गना ॥

अलक्षितानुरागैषा स्त्रीयाकल्पोत्तमा भवेत् ।

तद्भिन्ना त्ववमा ज्ञेया तद्भेदा लक्षितादिकाः ॥

परोढाकन्यकाभेदाद्विविधा द्विविधा मता ।

विदग्धानुदिता चैषानुशयानाथ लक्षिता ॥

गुप्ता च कुलटा चेति षट्प्रकारोदिता युधैः ।

इत्यस्मत्कृते रमरद्वहारे । यत्तु । अप्रकटपरपुरुषानुरागा पर-

कीयेति तत्र । कुलटाया अमद्गहान् । उपालम्भपक्षे नञ्प्रमासः ।

विभ्रमेण भ्रमणेन ।

स्याच्छलाकापि मदनमारिकाशल्ययोः शरे ।

विलोकयन्ती त्वया विना साविना सायमनुभवन्ती दुःखानि
जीवनायक जीवनाय क इह^१ नाश्रयन्ति^२ सुभगम् । अन्या-

रुत्रे पञ्जरकाष्ठे चेति विश्वप्रकाशः ।

इतराह । अविना मेपेण त्वया विना सायं सायङ्काले दुः-
खानि त्वद्वियोगदुःखान्यनुभवन्ती तिष्ठति । तामनुमरेति व्यञ्जम् ।
धीरेयम् ।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दद्रेद्रुपा ।

इति रसरत्नहारः । अविना रचकेण त्वया विना दुःखान्यनुभव-
न्त्यतः सायं सायमनुभवन्ती तिष्ठति । अत्र रचणादौ । सर्वधा-
तुभ्य इन्निरितीनिः । यो अन्तकर्मणि । आदे च इत्यात्वम् । आतो
युगिद्यु क् ।

अन्याह । जीवनायक प्राणहारक जीवनाय जलार्थम् ज-
लाहरणार्थमित्यर्थः । सुभगं शोभनपशुं त्वां के नाश्रयन्ति ।

भगमैश्वर्यमाहात्म्यज्ञानवैराग्ययोगिषु ।

पशुवीर्यप्रयत्नेच्छाश्रीधर्मरविमुक्तिषु ॥

इति विश्वप्रकाशः । अधीरोक्तिरियम् । अधीरा परुषोक्तेति
रसरत्नहारः । शृङ्गारे । जीवनायक मत्सखीप्राणेश जीवनाय
प्राणधारणार्थं के जनाः सुभगमैश्वर्ययुक्तं त्वां नाश्रयन्ति । क
इति पुल्लिङ्गनिर्देशो यदि पुरुषाः स्वप्राणधारणार्थं त्वमाश्र-
यन्ति तर्हि स्त्रीणां का वार्तेति द्योतयितुम् ।

स्तावदासतां दासतां पुरतोऽहमेव भजामि । मैत्र्यतोऽमैत्र्यतो-

अपराह । अन्यया मत्सख्यतिरिक्तयास्तः चित्रस्तत्सम्बोधनम् । अतएवावद तस्यां क्रोधादसम्भाषक । असतां परपोडानभि-
ज्ञानां पुरोऽप्ये दासतां दास्यमहमेव भजामि । अतोऽमैत्र्यतो-
ऽमित्रभावात् । मैत्र्यस्तु वदो वदावदो वक्तव्यमरः । यद्वा ।
अन्यैस्वदपेक्षयान्यैः शृङ्गारिभिस्तत्सम्बन्धिभिर्वास्ता चित्रा तथा
सह वदति तत्सम्बोधनम् । यद्वा । अन्यास्त अतएव दास पुरो-
ऽहमेव भजामीति तां दासतां पूर्वस्वीकृतां मत्सख्या दासतामव
रक्ष । यद्वा । अन्यास्तेनान्यनारीपरित्यक्तेनावदाभाषणकर्त्री ।

निर्माळ्योज्ज्वितपुष्पदामनिकरे का षट्पदानां रतिः ।

इत्यहं सतामेव दासतां भजामीति । यद्वा । अवनमावो घञ् ।
अन्यास्तानामावदा रक्षणकर्त्री । अशरणशरणेति यावत् । प्रीति-
प्रदा वा वृत्तिप्रदा वा । यद्वा । अप्रशस्तो मञ्जुन्दोऽस्यास्ति । अमि
सम्बुद्धौ नपुंसकानां नस्तोपो वा वाच्यः । हापितः कासि हे सभु
इत्यत्र सम्बुद्धिद्वयो यथा रामविरहातिशयपोषकस्तथा सर्व-
थाप्रयोजकत्वद्योतनाय नपुंसकप्रयोगः । अनाः प्राणिनस्तेभ्यो हि-
तान्या । तस्मै हितमिति यत् । सतामावदा । त्वयेति शेषः । अस्ता
तिरस्कृता । इदानीं दासतां भज । कीदृशी पुरो नगर्या मेव ल-
प्सीव । हन्तोर्विच् । हे अहाच्छेदक । अत्रापि पूर्ववत् । मः शिव-
यन्द्रम वेधाः । हकारश्चेदने मत इत्युभयत्रैकाक्षरकोशः । अन्या
इतरास्तावदासतां तिष्ठन्तु । अहमेव पुरो दास्यं भजामि । .

ऽस्तु अञ्जसारतः सारतः किमपि कन्दर्पकं दर्पकं न तनोपि
विशेषतोऽशेषतः स्थितमेव मरणं शठधियां^१ शोधन यशोधन-

अपराह । अञ्जसा शैघ्येण सारतो बन्नात् । सा तन्वी तव
प्रियेति शेषः । त्वं रतः मरुः किमपि दर्पकं न तनोपि । किमु-
त्कष्टं दर्पकं दर्पं न तनोपि । विशेषतो विशेषात् । अशेषतो
निःशेषात् । मरणं स्थितमेव । माधुर्यं गुणः ।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।

अटन्तिर्लघुटन्तिर्वा तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ।

परा प्राह । हे शठधियां जडबुद्धीनां शोधन यशसा
अधन बुद्धिगुड्डियगोहीन । उत्कटममौम्यमधि येषु तैः क-
टाक्षैः प्रेमहार्यं सुखधारणीयं या त्वां क्रूरकटाक्षैरामन्त्रयति
तस्यास्त्वं वश्यं दत्तयः । अतएवामहार्याशय महानीषाशय ।
अस्मां त्यक्तं दास्यं यथा तस्या आविर्भूतं दास्यं यस्मिन् तत्सस्वा-
धनम् । परितो जनान् स्वशिष्यकजनानम्यति । तथा कार्मणा-
दिना इतप्रज्ञतया तत्सस्वाधनम् । आवर्जने । शठधियां जड-
बुद्धीनां शोधन शिष्यक । अतो यशोधन प्रेमहार्यं केवलप्रण-
यवश । अतो महार्याशयात्युन्नताभिप्राय । तदा मत्सस्या
मानममये । उत्कटाक्षैः कटाक्षैर्भवंसम्बन्धिभिः । अस्या अस्म-

प्रेमहार्यामहार्याशयोत्कटाक्षैः कटाक्षैराविर्भूतदास्यास्तदा-
स्याः परिजनाः कमलाकृतिनारीणां कमलाकृतिनारीणां

लक्ष्याः परिजना अस्मदादय आविर्भूतदास्याः । यस्मिन् काले
तथा मानः कृतो भवता च क्रूरकटाक्षैः सा दृष्टा तदारभ्यै-
वास्मदादयस्तपरिजना भवत्सेवकाः संवृत्ताः । एवं च चिर-
सेवकानामस्मदादीनां प्रार्थनया सा सुमन्मन्मनोरथा मन्मा-
दयितव्येत्यर्थः । यदा । उत्कटव्यवहारैः । यदा । उत्कटभा-
भिर्वात्कटाक्षैः । यदा । तदा भवत्कोपकाले उत्कटाक्षैः क्रूरैः
कटाक्षैरित्यादि पूर्ववत् । अत्र पक्षे सर्वथा तत्रैव दोष इत्यर्थः ।

काचिदाह । भवतारीणां शत्रूणां कमलाकृतिनारीणां ल-
क्ष्याकृतिस्त्रीणां कमलाकृति मुखं न मलिनितमिति न । यदा ।
कृतिना भवतारीणां शत्रूणां कमला लक्ष्मीर्न मलनिता न
मलिनीकृता । कमलाकृति पद्माकारं नारीणामर्थाच्छत्रुना-
रीणां मुखं न मलिनितमिति काकुः । नपुंसकमनपुंसकेनेति
नपुंसकैकशेषः । कृतो कुशल इत्यपीत्यमरः । यदा । कमलया
लक्ष्या कृती तेन भवतारीणां नारीणां कमलाकृति मुखं न
मलिनितम् । काकुः पूर्ववत् । यदा । कमलाकृतिन् पद्माकार
निर्लेपत्वेन साम्यं लक्ष्मीकुशलेति वा सम्बोधनम् । आरोणामा
साकल्येनातिकठिनतया वैदग्ध्येन वा कोऽपि नास्मान् द्रावयितुं

भवता मुखं १ च मलिनितं विश्वस्य विश्वस्य व्यवस्था १ समा-
साद्यसमासाद्यमनेककालसङ्गीतसङ्गी तनुपे २ "तनुपेकमनङ्ग-
मनङ्गपुष्पेषुपुष्पेषु रुजा तरसा जातरसा मन्दाक्षमन्दा क्षणं

पटुरिति शत्रुतापन्नागां नारीणां कमलाकृति कमलरम्यं मुखं
न मलिनितमिति काकुः । अकाकुरूपालम्भपक्षः ।

काचिदाह । विश्वस्य सर्वस्य विश्वस्य विश्वाभं कृत्वा सा तव
प्रिया समा सलक्ष्मीका विगतावस्था मर्यादा वयो वा यस्याः ।
आदितोऽममा विषमा त्वं तु साद्यमामादयोऽयं तनुपे शरी-
राय । तनुः स्यात् तनुपा सार्धमिति शब्दभेदप्रकाशः । कम-
ल्पस्त्रेहार्जने तनुपे आमेवकं विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये त्वया
व्यवस्था ममामादि अममं विषममस्यत्यसमामा हे असमाम इति
वा आद्यं प्रथममतनोः कामस्य मेकं कं सुखम् ।

पुष्पं विकाशे कुसुमे स्त्रीणां च रजमि स्यतम् ।

इति विश्वः ।

अनङ्गमशरीरं पुष्पेषुपुष्पेषु कामशरेषु तरसा वेगेन जात-
रसा मन्दाक्षं मन्टेक्षणं भ्रमन्ती मुह्यति । आवर्जने । हे ऽनङ्ग
साक्षात् काम । अनङ्गममम्यङ्गं प्रति पुष्पेषुपुष्पेषुरुजा काम-
माणरुजा तरसा वेगेन जातरसोत्पन्नानुरागा मन्दाक्षमन्दा
नञ्जामन्यरा क्षणं भ्रमन्ती मुह्यति ।

१ — च C E F G १ म० -खानं म० D इति नर० च । १ -तनुपे
A B D H २ तनुपेकमनङ्गपु- A B H

भ्रमन्ती मुह्यति । कामधुराधरेण कामधुराधरेण मुक्तारजो-
राजिविशेषकेण^१ विशेषकेण मुखेन्दुना तव हृदि लग्ना^२

धुराया धरो धुराधरः । भागुरिमते टाप् । कामं धुराध-
रस्तेनात्यन्तभारवाहकेनाधरेण नीचेन रजोराजिभिर्विशेषकं
तिलकं यस्य तेन त्वया । विशेषस्य हावादेः शेषो यत्र तेन
मुखेन्दुनेपलक्षिता मधुरा रम्या मूर्तिः का स्त्री मुक्ता न कापी-
त्यर्थः । एतादृशेनैतादृशो बह्व्य उपभुक्ताः । समालङ्कारः ।

समं स्यादर्शनं यत्र द्वयोरथनुरूपयोः ।

इति लक्षणात् । आवर्जने । कामस्य धूः कामधुगा । चक्षू-
रिति समासान्तः । तस्या अधरस्तेन मधुगः सुधाधिकस्वादी-
ऽधरोऽष्टो यस्य तेन । मुक्तारजोराजिभिर्विशेषकं तिलकं यत्र तेन ।
एतन्निर्माणावसरे बहवो मुखेन्दवो निर्मितास्तेषु रम्यत्वादस्यैव
प्रयोगः कृतो विधिनेति विशेषेण शेषो यस्य तेन मुखेन्दुनेप-
लक्षिता का कापि स्त्री वर्तते । शेषो यदत्र भ्रमन्ती ज्ञात्वा
न चलति चेत् सामान्यरूपेणाभिधायैनं नेत्यामोति क्लप्रधा-
नाया इयमुक्तिः ।

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

इत्यमरः ।

इतराह । तव हृदि लग्ना कापि वर्तते । असदिन्न आक-

अदिमाकरेण करेण खेदविन्दुपयोधरेण पयोधरेण^१ वक्षः-
फलकाञ्चनेन जितानाविलकाञ्चनेन कामदारुण मदारुण-
नेत्रास्मरमयं रमयन्तं त्वामदयं मदयन्ती परमकमितारं

रस्तेन दासीत्वं व्यङ्ग्यम् । करेण खेदविन्दुभिः पयोधरो जलध-
रस्तेन वक्षःफलकेऽञ्चनं गमनं यस्य । पतितत्वादित्यर्थः । तेन
पयोधरेणोपलक्षितानाविलकाञ्चनेन जिता । ग्रामवर्णत्वा-
दित्यर्थः । आवर्जने अदिस्व आकरेण करेण खेदविन्दुपयो-
धरेण वक्षःफलकस्याञ्चनं पूजनं रम्यत्वं येन । जितमनाविष्टं
स्वच्छं काञ्चनं येन । गौरत्वादिति भावः । तेन पयोधरेणो-
पलक्षिता तत्र इति लज्जा कापि वर्तत इति वृच्छति । अस्ति चेत्
तामनुमरेति व्यङ्ग्यम् ।

अकर्मकठिनैः हस्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ।

इति सामुद्रिकलक्षणं तु पुरुषविषयम् । अक्षु गतिपूजनयोः ।
काञ्चनं चम्पके हेर्धीति विश्वः ।

अस्याह । कामेनाभिलाषेण दारुण मदारुणनेत्र । अस्मर-
मयमदयं रमयन्तं त्वाम् । परित्यज्येति शेषः । मदयन्ती मत्ता
का परमत्यर्थमकं दुःखमितारं प्राप्तवन्तं परं भिन्नमकमितार-
मकामुकम् । अकं पापे च रोगे चेति विश्वः । आवर्जने कामेन
मदेन दारुण कठिननारीणामप्ययत्नेन द्रावक । मदयन्ती मीधु-
मेवमात् । अतएवारुणनेत्र । कामदाभिलाषप्रद । स्मरमयमदयं

परमकमितारं वाञ्छति हारिणा हारिणा स्ननकुम्भेन
हारिणाक्षिरुचिहारिणा चक्षुषा हारिणा^१ । अनन्तरं दुग्धा-
णवप्रविष्टमिव स्फटिकगृहप्रविष्टमिव^२, श्वेतद्वीपनिवाससुख-

रमयन्तं परमकमितारं परमकामुकं परमकं परमसुखमितारं
त्वां वाञ्छति । कामुके कमितानुक इत्यमरः । अत्रापि समा-
लङ्कारः ।

पराह । हारिणाऽन्योऽन्यं युद्धवता । पतितत्वादिति भावः ।
अरिणा जनानां हेयतामभ्यादनेनेत्यर्थः । एतादृशेन स्ननकु-
म्भेनोपलक्षिता । हे गर्ते च्छति हारि । च्छ गतौ । अच इः ।
हारिणा गर्तगतेनातएवाक्षिरुचिहारिणा प्रेक्षकूनेत्राभिलाष-
हारकेण । कुम्भितत्वादित्यर्थः । चक्षुषा चोपलक्षितं त्वामाह ।
एतादृग्दोषविशिष्टा त्वामेतादृशमाहेत्यर्थः । आवर्जने । हारि-
णाक्षिरुचिहारिणा हरिणमम्बन्धिनेत्रकान्तिहारिणा चक्षु-
षोपलक्षिता हारिणा हारवता हारिणा करिकलभकुम्भानु-
कारित्वाद्भ्रम्येणेत्यर्थः । स्ननकुम्भेनोपलक्षिता । अनेन भक्तखी
युवतिः सुन्दरावयवा प्रमाधिता चेति सुगन्धि जाम्बूनदम् ।
हा गर्तेऽपि निगद्यत इत्येकाक्षरकोशः ।

निरीक्ष्य लोकव्यवहारजालं

रीतिं कवीनामथ कोशजालम् ।

मनुभवदिव^१ जगदामुमुदे । क्रमेण च विघटमानदलपुट-
^२कुमुदकाननकोशमकरन्दविन्दुसन्दोहमुदितमुग्धमधुकर-
 कुलकलरुतमुखरितदिगन्ते^३ । चन्द्रिकापानभरालसचकोर-
 कामिनीभिरभिनन्दितागमने^४ । सुरतभरपरित्रमखिन्नपुलि-

व्याख्या मयेयं रचिता महेश-

पादारविन्दे प्रणिधाय चेतः ॥

चन्द्रिकाव्याप्तिं वर्णयन्ति । अनन्तरं चन्द्रोदयोत्तरं दुग्धा-
 र्णवप्रविष्टमिव स्फटिकगृहेषु प्रविष्टमिव श्वेतद्वीपनिवामस्य
 सुखमनुभवदिव जगद्भुवनमा साकल्येन मुमुदे । मुद र्घे ।

क्रमेण कन्दर्पकेतुर्वासवदत्ताजनकनगरमयासीदित्यन्वयः ।
 विघटमानं विकसद्दलपुटं पत्रपुटं यस्य तादृक् कुमुदकाननं
 तस्य कोशेषु मध्यभागेषु मकरन्दविन्दुसन्दोहः पुष्परसविन्दु-
 समुदायस्थेषु मुदितं हृद्यं मधुकरकुलं तस्य कलरुतेन मुखरि-
 तदिगन्ते । चन्द्रिका ज्योत्स्ना तस्याः पानभरेणालसचकोर-
 कामिनीभिरभिनन्दितागमने स्तुत्यागमने । चन्द्रिका कौमुदी
 ज्योत्स्नेत्यमरः ।

सुरतभरपरित्रमखिन्नाः पुलिन्दराजस्य श्लेच्छजातिवि-
 शेपराजस्य सुन्दर्यस्तासां खेदकणिकापहारिणि मायन्तने

१ दिवेन्दुता E १ कु० -मकरन्दसन्दोहमुग्ध A B F H कु० -मकरन्दविन्दु-
 सन्दोहमुग्धनिष्पन्दासादमुदित- C कु० -मकरन्दविन्दुसन्दोहमुग्ध G १ इति
 नर० । -कारे A B C E F G ४ म० । लसतदलसकोर- D ५ -नाभिगमने
 C F G ६ सुरतभरखिन्न A B C D F H

न्दराजसुन्दरीखेदजलकणिकापहारिणि^१ प्रयाति^२ साय-
न्तने तनीयसि निशानिःश्यासनिभे^३ नभस्वति कन्दर्पकेतु-
स्तमालिकामकरन्दसहायो वासवदत्ताजनकनगरमयासीत् ।

अथ कटकैकदेशविरचिताभ्रंलिहशिखरेण सुधाधवलेनैका-
न्तरनिविष्टकनकमुक्तामरकतपद्मारागशकलेन वासवदत्ता-

मध्याकालिके । सायंचिरमित्यादिना य्युः । तनीयसि स्वल्पे-
ऽतएव निशानिःश्यासनिभे नभस्वति वायौ प्रयाति सति त-
मालिकामकरन्दौ सहायो यस्य सः । या प्रापणे । यमरमेति
सगिष्टौ ।

अथ वासवदत्ताभवनं ददर्शेत्यन्वयः । कटकैकदेशे राज-
धान्येकदेशे विरचितमभ्रंलिहं शिखरं यस्य तेन । वहाभ्रे लिह
इति खश् ।

कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः ।

इति विश्वः । सुधा लुहो तथा धवलेन । एकान्तरं निवि-
ष्टानि कनकं सुवर्णं मुक्ता मरकतं गारुत्मतं पद्माराग एषां
शकलानि यत्र ।

वासवदत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव शालवलयेन प्रा-
कारवलयेनानुनीतम् । प्राकारो वरणः शाल इत्यमरः ।

१ + मनोहारिणि D २ प्रयाति A B C D F G प्रवहति H इति जग०
च । ३ -सगिष्ठ C D F G

१ दर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव १ शालवलयेन १ परिगतम-
 निलोम्नासिताभिर्नभस्तुमञ्जरीभिरिव तर्जयन्तीभिरिव गग-
 नार्णवश्रियं १ पताकाभिरुपशोभमानं कनकशिलापट्टाङ्गण-
 प्रसृताभिः १ कर्पूरकुङ्कुमचन्दनैलालवङ्गगन्धोदकपरिमलवा-
 १ हिनीभिर्वाहिनीभिरज्ञाततटस्फाटिकपट्टसुखनिपणनिद्राय-

अनिलोम्नासिताभिर्नभस्तुमञ्जरीभिर्गगनार्णवश्रियं तर्जय-
 न्तीभिरिव पताकाभिरुपशोभितम् । पताका वैजयन्ती स्या-
 दित्यमरः ।

कनकशिलापट्टाङ्गणेषु प्रसृताभिः । जलयन्त्रविशेषैरिति
 भावः । फोहारा इति चद्दर इति वा भाषायाम् । पाठङ्गणेति
 परस्पर इति भाषार्या प्रसिद्धः ।

कर्पूरकुङ्कुमचन्दनैलालवङ्गानां गन्धो यत्र तादृगुदकं तत्प-
 रिमलस्तदाहिनीभिर्वाहिनीभिर्नदीभिः । अज्ञातास्तटस्फाटि-
 कपट्टेषु सुखेन निषणा अतएव निद्रायमाणाः प्रासादपारा-
 वता यासु । निश्चलत्वंमज्ञाने निश्चलत्वे च निद्रा तस्यां सुखा-
 पवेशनं हेतुरिति कारणमालालङ्कारः ।

१ द० - येमास्त्रि- A B C D F १ + चन्द्रिहितशालमञ्जिकानिषधेन D
 १ प० - काभितनभ- A B F G प० - लरकुङ्कुममञ्ज- B C १ गगनपूरश्रियं A B
 C D F G गगनश्रियं H १ क० - गन्धोत्कटप- C क० - करमपटि- A B C F
 १ हि० - भिरज्ञातस्फाटिकतटनिकटपट्टसु- A B E F हि० - भिलटनिकटस्फा-
 टिकपट्टसु- C हि० - भिलटनिकटस्फाटिकशिलापट्टसु- D

१ माणप्रासादपारावताभिः २ प्रभ्रश्यत्तटनिकटविटपिकुसुम-
 ३ स्तवकितसलिलाभिरनवरतमञ्जदुन्मज्जन्मद्युवतिजनघनज-
 ४ घनस्फालनोच्छलच्छीकरनिकरस्त्रपितवेदिकाभिः कर्पूरपूर-
 ५ विरचितपुलिनतटनिविष्टनिनदानुमोयमानराजहंसीभिर्विक-

प्रभ्रश्यद्भिस्तटविटपिकुसुमैस्त्रोरवृक्षपुष्पैः स्तवकितं सञ्जा-
 तस्तवकं सलिलं यासाम् ।

अनवरतमञ्जदुन्मज्जन्मद्युवतिजनस्य घनजघनास्फालने-
 नोच्छलच्छीकरनिकरेण स्त्रपिताद्रीकृता वेदिका वितर्दिः प्रा-
 ङ्गणादौ हृतमुपवेशनं स्थानं याभिर्यासां वा ताभिः । स्याद्वित-
 र्दिस्तु वेदिकेत्यमरः ।

कर्पूरपूरेण विरचित यत्पुलिन तस्य तटे समीपदेशे निविष्टा
 उपविष्टा निनदैर्वासितेरनुमीयमाना राजहंस्या यासु ताभिः ।
 भाक्तोऽत्र पुलिनप्रयोगः । प्रमाणालङ्कारेऽनुमानालङ्कारः ।
 कर्पूरपुलिनवर्णनेन सम्पत्तेरपरिमेयत्ववर्णनात् । उदात्ताल-
 ङ्कारोऽप्यत्र । तथाच दृष्टौ ।

१ माणप्रासादपारा D इति लग० च नर० च । माणयेतप्रा G माणप्रातमु-
 ग्धप्रा- H माणप्रासादयेतप्रा- BC इ प्र० -विटप CI इ ल० -अञ्जदुव- AB
 CF H ल० -दुन्मद्युव- DEG ल० -निजघन- BDEFG ल० -घन A
 BCDEFGH इ घनस्यलाला- BC घ० -नोच्छ्रितश्री- ABCDEFGH
 घ० -नोच्छ्रितश्री DG घ० -यापिततीरवे- ADG इ वि० -पुलिनतलनि-
 A C D F G वि० -निषण्णि- A B C D F G H वि० -इषमिशुनकलकलमु-
 चरिताभिर्वि- D

१ चनीलोत्पलकाननदर्शिताकाण्डचक्रवाकतिमिरशङ्काभिर्यु-
वतिभिरिव १ सुपयोधराभिः सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलाल-
स्रूपितकुम्भकर्णाभिः सागरकूलभूमिभिरिव सुन्दरीपादपरा-

आशयस्य विभृतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम त प्राङ्गुरलङ्कारं मनोपिणः ।

इति ।

विकचमित्यादि । रक्तोत्पलपाठपक्षे राश्री विकामामम्भ-
वात् । नीलोत्पलपाठपक्षे चक्रवाकानामेव तिमिरशङ्कावर्ण-
नानुपयोगादुपेक्ष्यम् ।

युवतिभिरिव तरुणोभिरिव । यून्स्तिरिति तिः । सुपयो-
धराभिः शोभनस्तनीभिः । पक्षे धरन्तीति धराः पचाद्यच् ।
पयसो जलस्य धरास्ताभिः । तरुणो युवतिः समे । स्त्रीस्त-
नाब्देः पयोधराविति द्वयोरमरः ।

सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलास्तेन रक्तेन स्रूपितः कुम्भ-
कर्णो राक्षसो याभिः । पक्षे कीलास्तेन पयसा स्रूपितः कुम्भस्य
कलशस्य कर्णोऽग्रे याभिः । शोणितेऽम्भसि कीलालमिति पच-
द्वयेऽमरः ।

सागरस्य कूलभूमिभिरिव तीरभूमिभिरिव सुन्दरीपा-

१ धरन्ती- E च० -वाकचक्रति A F च० -वाकमिथुनति- E G १ उद्यत-
चारिपयो- D

गश्वलाभिर्नवनृपतिचित्तवृत्तिभिरिव 'कुल्यापमानकारिणी-
 'भिरनेकतराभिरुपशोभितं 'शिखरगतमुक्ताजालं व्याजेन
 पुरयुवतिजनदर्शनकुतूहलागतं तारागणमिवोद्वहद्भिः रूपान्त-

दपानां रागैः श्वलाभिः । पक्षे सुन्दरीणां पादपरागैश्चर-
 णरेणुभिः श्वलाभिः ।

सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत् ।

नवोऽचिरप्राप्तराज्यपदो नृपतिस्तचित्तवृत्तिभिरिव । कु-
 ल्यस्य कुले साधोस्तत्र साधुरिति यत् । तस्यापमानकारिणीभिः ।
 पित्रादेरमात्यादयः शिशुत्वान्नयत्वाद्वा नैनमतिमनुत इति
 तेषामपमानः । पक्षे कुल्यानां कृत्रिमात्पसरितामपमानकारि-
 णीभिः । कुल्यास्या कृत्रिमा सरिदित्यमरः । अनेकतराभिर्व-
 ङ्गीभिरुपशोभितम् ।

शिखरगतानां पक्षिप्रवेशवारणार्थमुपरिवद्धानां मुक्ताजा-
 लानां मुक्तामयानायानां व्याजेन पुरयुवतिजनस्य कुतूहलं
 कौतुकं तद्दर्शनार्थमागतं तारागणमिवोद्वहद्भिः । कुतुकं च
 कुतूहलम् ।

जालं समूह आनायो गवाचचारकावपि ।

इत्युभयत्रामरः ।

निलीनाभिः काचकलशाकृतिमुद्गहन्तीभिः शिखिसंचतिभि-
रुद्गासितैः प्रासादैरुपगोभितं क्वचिदनवरतदक्षमान-
१ कृष्णागुरुधूमपटलैर्दंशिताकालजलदोदयं १ क्वचिदति-
१ गभीरमुरजरवाहृतसानन्दनर्तितनीलकण्ठं सायन्तनसम-
यमिव पतितलोकलोचनं जनकयज्ञस्थानमिव १ दारोत्सुक-

उपान्ते निलीनाभिर्नितरां लीनाभिर्निश्चलतया म्यिता-
भिरतएव काचकलशाकृतिमुद्गहन्तीभिः शिखिसंचतिभिर्मयू-
रयुथैरुद्गाभितैः प्रासादैरुपगोभितम् ।

क्वचिदनवरतदक्षमानकालागुरुधूमपटलैर्दंशितमकाले ज-
लदानां मेघानामुदयो येन यत्र वा । अतएव क्वचिदति
गभीरमुरजरवाहृताः मानन्दं नर्तिता नीलकण्ठा वर्धिणो यत्र ।
रात्रौ मयूरनृत्यवर्णनं तिर्यञ्चोऽपि सर्वकासं सुखिनो मनुष्याणां
तु का कथेति ध्वनयितुम् । मृदङ्गा मुरजाः । मयूरो वर्धिणो
वर्धि गोमलकण्ठ इति दयोरभरः ।

सायन्तनसमयमिव पतितः लोकलोचनः सुर्यो यत्र । कि-
रणमान्निविर्लोचनहेतय इति हारावन्तो । पक्षे पतितानि
मौन्दर्यावलोचनार्थं लोकानां लोचनानि यत्र ।

१ क० - नगधूमपट- A B D F H क० - नगधूमधूमपट- C E G १ - दोग्गासं D
१ क्वचिदक्षिणो- A B C D E F H १ क० - रविकृतमन्दमन्दनर्तितमानन्दो- A
B C G १ - रजवाहृतिरमदो D १ - रववाहृतमानन्दमदननर्तितो- E १ -
-वाहृतमानन्दो- F H १ इति जनः १ । दारोत्सुकित- A B C D F G H
इति म० १ ।

रामं 'मानुष्यकमिवाभिनन्दितसुरतं' निधानमिव कौतुकस्य
वासमिव शृङ्गारस्य 'कुलगृहमिव' विभ्रमस्य सङ्केतस्थान-

जनस्थानमिव दारेषु सीतायामुत्सुको रामो राघवो यत्र ।
पक्षे दारयतीति दारः कन्दर्पस्तेनोत्सुका रामाः स्त्रियो यत्र ।
सुन्दरी रमणी रामेत्यमरः ।

मानुष्यकमिव मनुष्यममूह इवाभिनन्दिता झाघाविषयी-
कृता सुरता देवलं येन । पक्षेऽभिनन्दितं सुरतं मैथुनं
यत्र ।

कौतुकस्य निधानगृहं भाण्डागारमिव शृङ्गारस्य वास-
गृहमिव ।

पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि सम्भोगं प्रति या स्पृहा ।

स शृङ्गार इति ख्यातः क्रोडादि रसकारणम् ॥

इत्युक्तमन्यत्र ।

विभ्रमस्य विलासस्य कुलगृहमुत्पत्तिस्थानम् ।

कामौत्सुक्यकृताकारं रूपयौवनसम्पदा ।

अनवस्थितचेष्टत्वं विभ्रमः परिकीर्तितः ॥

इति भरतः ।

भवनन्दनस्य कार्तिकेयस्यैव प्रभावो यस्य सः

मिव सौन्दर्यस्य वासवदत्ताभवनं भवनन्दनप्रभावो ददर्श ।

द्रवसि द्रवसिद्धितो निगलिते^१ चपला चपलायते किमेपा

इत्यन्योन्यप्रणयेन पेशला रम्याः प्रमदानामालापकथाः
शृण्वन् कन्दर्पकेतुर्मकरन्देन समं विस्मयमासुर्यमकरोत् ।

द्रवसिद्धितो नर्मसिद्धितः सार्वविभक्तिकस्तमिः । निगलिते
उल्लयोरैक्यान्निगलिते द्रवसि द्रुगतौ । बद्धस्य गमनप्रथाम उप-
हासाय अफलत्वादिति काचिदुपहसति । यदा मया प्रेम्णा
बद्धासि त्वं मां परित्यज्य यामीत्युपालम्भः । द्रवो विद्रवन-
र्मणोः । आसवे सरगत्योस्येति हैमः । यदा निगलिते एतद-
भिधाने द्रवसिद्धितो द्रावकौषधिविशेषाद्द्रवसि ।

यद्यष्टगुणः सरो निगदितः पुंसोऽङ्गनानां मदा

नो याति द्रवतां तथापि झटिति व्यायामिता मङ्गमे ।

तत् स्याद्भेषजसम्प्रयोगविधाना मङ्गपतो द्रावणम् ।

इति रन्तिदेवः । यथोक्तं द्रवसीति तां लघोक्त्यान्यां प्रत्याह ।

एषा पुरोवर्तिनी चपला चपलाभिधाना किं चपलेव विद्यु-
दिवाचरति । नास्मैव गतार्यत्वादिति भावः । यदेषा चपला
चञ्चला । किञ्चान्यच्च पलायते । इण् गतौ उपसर्गस्यायताविति
लत्वं परारेफस्य । यदा चपलेव पिप्पलोवाचरति । इयमेवै-
पधिः । सर्वथा द्रवतीति भावः ।

स्तवकस्तव कर्णतः पतिताऽयं सुरखे सुरया चिता सुरया-
 चित्तश्रीस्त्वमसि मत्ता कलहे कलहेमकाञ्चिदामकणितैः
 स्मरमिवाङ्गयसि मलये मलयेषितं^१ दृशैवाधिगतासि कलिके

चपला कमलाविद्युत्पुंश्लोपिप्पलीषु च ।

इति विश्वप्रकाश इति दिक् ।

हे सुरेखे तव कर्णतः स्तवकः पुष्पगुच्छोऽयं पतितः । त्वं
 न जानासि । मत्तामीत्युपहासः । स्याहुच्छकस्य स्तवक इत्यमरः ।
 एनामेवोपहसति सुरैर्देवैर्याचिता । अर्थाद्ब्रह्मण उचिता योग्या
 श्रोः सौन्दर्यश्रीर्यस्यास्तादृशी तम् । सुरया मदिरया चिता
 व्याप्ता तादृशी सती मत्तासि ।

हे कलहे कलहेमकाञ्चिदामकणितैः स्मरमाङ्गयसीवाका-
 रयसीव । पत्यतिरिक्तपुरुषाङ्गानोत्प्रेचणमुपहामाय^१ । एनामु-
 पहसति । मलये तन्नामिके । मे शिवे लयो नाशो यस्य मलयः ।
 कामस्तद्वदोषितं एषं दृशैव दृष्टैवाधिगतासि त्वं पुरुषं कटा-
 क्षैरामन्त्रयमीति भावः । अभीष्टेऽभीषितं दृष्टमित्यमरः ।
 यदा मः शिवो लयो एषं यस्य मलयश्चन्द्रमाश्लेषितं हरिणस्तं
 दृशैवाधिगतामि । मृगलोचनामीति भावः । मः शिवश्चन्द्रमा
 वेधा इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ।

१ — चिता A B D F H १ चमोधि. A B D F H चिता वा A B C D
 E F G H १. चित्र C

कलिकेतुमिमां मुखरां मुञ्च मेखलां शृणुमः कलवत्तकी-
रुतं मेखला मे खला न भवति त्वमेव मुखरतया मुखरतया च
चपतेऽत्र पतेदियमवन्तिसेना कुसुमोपहारे^१ मुग्धा तव कै-
तवकैरलं लवङ्गिके^२ वेपथुरेवाशयं व्यनक्ति वहतीव हतीरनङ्ग-

कलिके कले रतिकलहस्य केतुं ध्वजम् । यथा केतुना
सेनादि द्योत्यते । एवमनया रतिकलहो द्योत्यत इति भावः ।
मुखरां वाचालां मेखलां काञ्ची मुञ्च । त्यागे फलमाह । क-
लमव्यक्तमधुरं च तद्वत्तकीरुतं तत् शृणुमः ।

कलिः स्यात् कलहे सूरे कलिरन्त्ययुगे युधि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

उत्तरयति । मे मम मेखला काञ्ची खला पिशुना न भव-
ति । मुखेन प्रेष्टेन रतं यातीति मुखरतयाः । यद्वा मुखेन वाक्या-
यनाद्युक्तोपायेन रतं यातीति मुखरतयाः त्वमेव मुखरतया
वाचालतया खला ।

मुखमुपाये प्रारम्भे प्रेष्टे निस्स्मरणास्ययोः ।

इति शैमः । पिशुनो दुर्जनः खल इत्यमरः ।

काचिदाह । मुग्धेयमवन्तिसेना चपते लज्जतेऽत्र कुसुमोप-
हारे । पतेत् । सम्भावनायां लिङ् ।

तां प्रत्याह । लवङ्गिके कैतवैरलं कैतवमाधं नास्तीत्यर्थः ।

१ व्यज D इति मर० च । २ -रेवु A C D इति मर० च । ३ कलिहिके A
B C D F H इति मर० च मर० च ।

लेखे स्मरसायकानां तव वंपुरलसं पिहितापि हिताय त
उत्कलिकामहोर्मिर्वदने वद नेत्रपेयकान्तौ किमुपमानमि-

वेपथुनेव कम्प एव तवाशयं व्यनक्ति । सात्त्विकाविर्भावात् तमेव
कम्पसे मां किं वृथा वदस्यीति भावः ।

स्तम्भः खेदोऽय रोमाञ्चः स्मरभङ्गोऽय वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ।

अनङ्गलेखे तव वपुः कर्तुं स्मरसायकानां हतोर्धननानि ।
हन हिंसागत्योः क्तिन् । वहतीव यतोऽलसम् ।

उत्तरमाह । तेऽप्युत्कलिकामहोर्मिः पिहिता ह्यत्रा हिता-
य । विरहस्यानाविष्कारादर्यात् ते हिताय कल्याणाय । यदो-
त्कलिकामहोर्मिः पिहितापि हितवदाचरति हितायते । यदो-
त्कलिकामहोर्मिः पिहितापि हि निययेन तायते लोकोपहा-
मात् त्वां पालयतीत्यर्थः । तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः
प्रपन्थः । यदा पिहिताप्युत्कलिकामहोर्मिः कर्मकर्तृ तायते
स्वयमेव विस्तृता भवति । हिः प्रमिद्धौ । तनु विस्तारे । तनो-
तेर्यकीति विभाषात्वम् । यदोत्कलिकामहोर्मिः पिहितापि
हिता वृद्धा । हि गतौ वृद्धौ च । अयते लोके गच्छति प्रसृता
भवति । हि नेत्रैः पेया कान्तिरश्म तस्मिन् वदने मुचे किमि-
न्दुरूपमानमपि यातीति वद । पूर्वं तन्मुत्पमपमानमिदानीमि-
न्दुरूपमानमपि यातीति सम्भावनम् । मुचे विरहातिशयात्
पाण्डुनाधिक्यद्योतनाय ।

चटुलम्पटं सखीजनमायासयसि मुरलिके^१ स्तनता स्तनताड-
नेपु यत् सौख्यं तल्लब्धं^२ स्मरतां स्मरतापनोदनं^३ दयितेन दयि-
तेन विमुक्तासि^४ किं मुह्यसि महतो महतो दयितो^५ दयितः

वेति किं कल्पयसि सर्वं स्पष्टतयैव ज्ञायत इति त्वदर्थमेवेत्यु-
पहासः ।

हे मुरलिके क्षणं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
द्वैक्षणमीलनादृष्टिमीलनाच्चटुलं चञ्चलं कार्येऽनलसम् । चटुल-
म्पटमपि प्रियवाक्यासक्तमपि सखीजनमायासयसि । त्वमपि
विरहवेदनया मूर्च्छिताऽस्मान् वेदयसीति भावः ।

दयितेनाभीष्टेन स्तनता भणितं कुर्वता सङ्केतार्थं पक्ष्या-
दिशब्दं कुर्वता वा स्तनमण्डलेषु सुरते चन्द्रकलानुरोधप्रा-
प्तेषु । यत् स्मरतापनोदनं स्मरतापनाशकं सौख्यं लब्धं तत्
स्मरतापि दयितेन पत्या विमुक्तासि । दयितः स्वामिकान्त-
योरिति धरणिः । एतादृश्येतादृशेन मुक्ताऽसीति को वेद
तवापराधमिति ध्वनिः । अतएव वदति किं मुह्यसि युक्त-
मेव कृतं पत्येत्यभिप्रायः । यद्वा समाश्वासयति किं मुह्यसि
स त्वद्गुणसक्तस्त्वां न त्यज्यति ।

पूर्वं वर्णितमपि गुणं तत्प्रत्ययार्थं पुनर्वर्णयति । महतो

स्मरति स्म रतिप्रियं तव कौशलं नवनिशानखराणां नखराणां
 व्रणः स्मरजन्यां स्म रजन्यां कुंरुते न कुरुते रुजं किं ते
 लोचनाभ्यां लोचनाभ्यां प्रोणिताखिलजनेक्षणदेशः क्षणदेशः

महीयसो महत्स्वरुतिरूपान् महोत्सवाद्भूतमोहतमः । हतो
 यथा कथाचिद्रतविधानरूपो मोहो यस्य सः । ततोऽतिशये
 तमप् । दयितः कान्तो दयितः पतिः । रतौ स्मरते प्रियं
 तव कौशलं स्मरति स्म स्मृतवान् । लट् स्म इति भूते
 लट् ।

। हे कुरुते नवं निशानं तेजनं तेन खराणां नखराणां
 नखानां व्रणः क्षतं स्मरस्य जनी वधू रतिस्तस्यां रतौ स्मरं
 जनयतीति कर्मण्यण् । जनिवध्याश्चेति वृद्धिनिषेधः । लोप-
 तस्यां कामोद्दीपिकायां वा रजन्यां रात्रौ रुजं पीडां किं ते
 न कुरुते स्म । पूर्ववल्लट् । शान तेजने । यद्वा स्मरेण जन्या
 कामेनोत्पादिता तां रुजं चन्द्रकलानुरोधेन नखक्षतादयो
 नारोणां काममुद्दीपयन्तीति स्पष्टं कामतन्त्रे । भय्यगेयेति
 साधुः ।

जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्वाञ्जनके पुमान् ।

चिषूत्पाद्यजनिचोश्च ।

इति विश्वमेदिन्यौ । स्त्री रुग् रुजा चोपताप इत्यमरः ।

किं^१ न पीयते प्रियसखि मदनमालिनि^२ विम्वाधरसङ्गत्या सङ्ग-
त्यागच्छया^३ विरागं^४ कुरु मधुमदारुणमालवीकपोलतलस-
मानो लसमानो रक्तमण्डलतया लतया त्वया विशेषः कः कुर-

कापि मानिनीं प्रति हलेन वक्ति । हे मदनमालिनि
लोचनाभ्यां प्रीणितोऽखिलजनानामीक्षणदेशो नेत्रदेशो येन
सः । क्षणदेशचन्द्रः किं न पीयते । विध्यलङ्कारः ।

सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाज्जविध्यलङ्कियाम् ।

लोचनयोर्लोचनविधानं चन्द्रदर्शनेन साफल्यद्योतनाय । चन्द्र-
दर्शनादत्यद्भुतरागेयं स्वयमेव प्रियमनुनेयतीति भावः ।
यदा लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां प्रीणिताखिलजनेक्षणदेशः । क्षणदः
सुखदस्याभावीशस्य स पतिः लोचनाभ्यां किं न पीयते रक्त-
मण्डलतया लसमानोऽतएव मधुमदारुणमालवीकपोलतल-
समानः । पक्षे रक्तमण्डलतयानुरक्तमण्डलतया लसमानः शो-
भमानो मालवीकपोलतलसमानता रक्तमण्डलतया । विम्ब एव
विम्बवदाधरस्तसङ्गत्या लतया त्वया को विशेषो न को-
ऽपीत्यर्थः । अतः सङ्गत्यागच्छया विरागं कुरु । यथा क्षण-
देशस्यौषधीशत्वेनाविरोधो लतयैवं नैकविधवाजीकरणाद्यौष-
धीशत्वेन क्षणदेशेन तवाप्यविरोध उचित इति भावः ।

कुरङ्गिक इत्यादीनि मखिमन्वेधनानि । कुरङ्गशावकेभ्यो

ङ्गिके कल्पय कुरङ्गशावकेभ्यः शुष्पाङ्कुरं किशोरिके कारय
किशोरकेभ्यः प्रत्यवेक्षां तरलिके तरलय १क्षणागुरुधूपपटलं
कर्पूरिके पाण्डुरय कर्पूरधूलिभिः पयोधरभारं मातङ्गिके
मानय मातङ्गिशिशुयाचनां शशिलेखे लिख ललाटपट्टे शशि-
लेखां केतकिके सङ्केतय २केतकीमण्डपस्य दोहदं शकु-

हरिणशिशुभ्यः शय्यं बालहृणं कोमलं तदङ्कुरं कल्पयोत्पादय
देहि । मृगे कुरङ्गवातायु । पृथुकः शावकः शिशुः । शय्यं
बालहृणं घासः । अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि । इति चतुर्ध्वमरः ।

किशोरकस्याश्ववालकस्य प्रत्यवेक्षामवेक्षणम् । बालः कि-
शोर इत्यमरोऽयप्रकरणे । अवेक्षा प्रतिजागर इति च ।
तरलय विस्तारय ।

काप्यतिविरहाकुलाह । कर्पूरिके कर्पूरधूलिभिः पयोध-
रभारं पाण्डुरय ।

अन्याह । मातङ्गिके मातङ्गिशिशुयाचनां मानयाङ्गीकुरु ।
पुनः पुनः क्रचालनेन कुचौन्नत्यं कुम्भयोः प्रार्थयत इति
भावः ।

शशिलेखे ललाटपट्टे शशिलेखां लिख । स्मरविभीषिका-
र्थमिति भावः ।

केतकिके केतकीमण्डपस्य दोहदं सङ्केतय जानीहि ।

निके देहि क्रीडाशकुनिभ्य आहारं^१ मदनमञ्जरि मञ्जरय
 १सभामण्डपकदलीगृहे^२ शृङ्गारमञ्जरि सङ्कल्पय शृङ्गा-
 ररचनानि^३ सञ्जीविके^४ ५वितर ६जीवञ्जीवकमिथुनाय
 ७मरिचपल्लवं पल्लविके पल्लवय^८ कर्पूरधूलिभिः ९कृत्रिमके-
 तकीकाननं सहकारमञ्जरि सञ्जनय सहकारसौरभं
 व्यजनवातेन मदनलेखे लिख मदनलेखं मलयानिलस्य

कस्यैचिद्दद वा । दोहदो गर्भलक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भ
 इति हैमः ।

शकुनिके क्रीडाशकुनिभ्य आहारं देहि । घमारेद्भाविष्ये-
 त्वाभ्यासलोपौ ।

मदनमञ्जरीत्यादि । शृङ्गारमञ्जरि शृङ्गाररचनानि स-
 ङ्कल्पयोत्पादय ।

सञ्जीविके जीवञ्जीवकाय मरिचपल्लवं वितर देहि । जी-
 वञ्जीवश्चकोरकः । मरिचं कोलकं कृष्णमित्यमरो द्वयोः ।

पल्लविके कृत्रिमकेतकीकाननं कर्पूरधूलिभिः पल्लवय ।

सहकारमञ्जरीति । मदनलेखे मलयानिलस्य मदनलेखं
 मदनावस्यासूचकं लेखं लिख ।

१-निकेवाहार A B F -निशावकेवाहार C G १ संताम D २-रचना
 D E G ३ सञ्जीविके C सञ्जीविके D H ४ सञ्जीवय A B C F G H
 ५ कोवञ्जीवमि A B G H ६ मरीच- C D F G H - मरीचि- इति मर० ।
 ८ + कुहुमपल्लव कर्पूरिके पूरय C ९ क० -कतकका- C D I

मृणालिके देहि मृणालाङ्कुरं । राजहंसशावकेभ्यो^१ वि-
लासवति विलासय मयूरकिशोरं तमालिके परिमलय मल-
यजरसेन भवनवाटं काञ्चनिके^२ विकिर कस्तूरीद्रवं^३ का-
ञ्चनमण्डपिकायां^४ प्रवालिके सेचय द्युष्टणरसेन बालप्रवा-
लकाननमित्यन्योन्यं प्रणयपेशलाः प्रमदानामालापकथाः शृ-
ण्वन् कन्दर्पकोतुर्मकरन्देन^५ सच्च^६ विस्मयमकरोत् ।

मनस्यहो भवनानामतिशायि सौन्दर्यमहो शृङ्गारकला-
केलिकौशलं तथाह्वयं^७ । तत्काललीलाबद्धलविरलविमल-

मृणालिक इति । विलासवति मयूरकिशोरं विशेषेण ला-
सय भर्तय । किशोरस्वरूपे श्रेष्ठ इति धरणिः ।

तमालिके मलयजरसेन चन्दनरसेन भवनवाटं गृहमार्गं
परिमलय । वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषः ।

काञ्चनिके काञ्चनमण्डपिकायां कस्तूरीद्रवं विकिर वि-
क्षिप । छ विक्षेपे ।

प्रवालिके द्युष्टणरसेन कुङ्कुमरसेन प्रवालानां प्रकृष्टके-
शानां काननं समूहस्तं सेचय ।

१ मानसहंस D २-४भेभ्यो A B ५सशरसेभ्यो C ६ काञ्चनमालिके A B
७ कस्तूरिकाद्रव I G कस्तूरिकाद्रवरसं II ८-लिकाया D ९ + तमालिकया
च सश्च सद्भवम् प्रविशति वि- D १० + सद्भवन प्रविशन् A ११ भुवनाति A C
G H भवनाति B १२ + च D १३ तत्कालपुरतली- D तत्कालकेलिको-
E G H इति नट० ष । त०-लीलाविदलितवि- D

१मालवीदर्शनकान्तिकान्तिदन्तिदन्तघटितो मण्डपोऽसा-
वपि १कनकशलाकाविनिर्मितयन्त्रपञ्जरसंयतः१ क्रीडाशुक
इत्यादि परिचिन्तयन् प्रविश्य व्याकरणेनेव सरक्तपादेन
भारतेनेव सुपर्वणा रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा

कुङ्कुमं पीतकावेर द्युमृणं कुसुमान्तकम् ।

इति चारावली ।

प्रविश्य वासवदत्तां ददर्शेत्यन्वयः ।

व्याकरणेनेव पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायीरूपेणैव तेन रक्तं रा-
गादित्युपलक्षितः पादोऽध्यायतुरीयांशस्तत्सहितेन । पक्षे रक्त-
पादेन लोहितचरणेन सह सरक्तपादं तेन ।

भारतेनेव सुपर्वणा शोभनपरिच्छेदयुतेन । पक्षे सुपर्वणा
शोभनयन्ययुतेन । यन्यिर्ना पर्वपरुषी इत्यमरः ।

रामायणेनेव सुन्दरकाण्डेन चारुणा । पक्षे सुन्दरकाण्ड-
वचारुणा ।

काण्डं चावमरे बाणे नाले स्तम्भे च शशिनाम् ।

स्तम्भे रहसि गर्वे चेति धरणिः ।

जद्वायुगन्नेन विराजमानां विन्ध्यगिरिःत्रियमिव सुनितम्बां

१ मा० -वाक्क- A B C D F G इति मर० च । मा० -वाक्किशोमलकुमु-
दिपाकात्तव C १ कर्षरत- C D F क० -वाभि E क० वाविजिर्मय C
क० मोक्तवपत्त- D १ इति जम० च -पत्त A B E G + ममुपाक D

जङ्गयुगलेन विराजमानां हृन्दोविचितिमिव भ्राजमानतनु-
मध्यां नक्षत्रविद्यामिव गणनीयहस्तश्रवणां न्यायस्थितिमि-
वोद्योतकरस्वरूपो वैद्वसङ्गतिमिवालङ्कारभूषितामुपनिष-

सुन्दरकटकाम् । कटकोऽस्ती नितम्बोऽद्रेरित्यमरः । पक्षे-
शोभनकटिपश्चाद्भागं पश्चान्नितम्बः स्त्रीकथ्या इत्यमरः ।

हृन्दोविचितिमिव भ्राजमाणतनुमध्याम् । तनुमध्याभिधं
हृन्दः । तौ स्तस्तनुमध्या । पक्षे भ्राजमाणं तनुमध्यं यस्याः ।

नक्षत्रविद्या ज्योतिःशास्त्रमिव गणनीयं हस्तो हस्तार्थे श्रवणं
श्रवणार्थं च यत्र । पक्षे गणनीयमत्युत्कृष्टतया हस्तश्रवणं यस्याः ।

न्यायस्थितिमिवोद्योतकर आचार्या न्यायवार्तिककृत् तत्स्व-
रूपां तदात्मिकाम् । विद्यातद्वतोरभेदविवचाच्च त्रिमुनि व्या-
करणमिति वत् । भेदविवचायां तु । उद्योतकरेण स्वरूपं
यस्याः । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताकृता वार्तिककृता स्वरूपं यथा
प्रतिपादितरूपम् । न तु खण्डित भ्रष्टमित्यर्थः । पक्ष उद्योतकर
प्रकाशकरं स्वरूपं यस्याः । प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः ।

वैद्वसङ्गतिमिवालङ्कारो धर्मकीर्तिकृता अन्यविशेषस्तेन
भूषिताम् । पक्षेऽलङ्कारो भूषणं तेन भूषिताम् ।

उपनिषदमिवैकमानन्दमद्वितीयं ब्रह्मानन्दमुद्योतयन्तीम् ।
तदुक्तम् ।

१ स्वरूपां B G -सुवरूपां F २ वैद्वसङ्गति A B वै० । ३ उद्यो-
मितासु A B, F वै० । ४ शोभनासु C G वै० । ५ उपनिषदमिवैकमानन्दमद्वितीयं ब्रह्मानन्दमुद्योतयन्तीम् ।
-नभूरिभूषितासु I

१दमिवानन्दात्मकमुद्योतयन्तीं द्विजकुलस्थितिमिव चारुच-
रणां विन्ध्यगिरिश्रियमिव सुनितम्बां तारामिव गुरुकलत्र-
तयोपशोभितां २ शतकोटिमिव ३ मुष्टियाच्चतनुमध्यां ४ प्रियङ्गु-
श्यामासखीमिव प्रियदर्शनां ब्रह्मदत्तमहिषीमिव सोमप्रभां

आनन्दो ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ।

इति । पक्षे एकमुत्कृष्टमानन्दमाह्लादम् ।

द्विजकुलस्थितिमिव चारु सुन्दरं चरणमाचारो यस्या-
स्ताम् । पक्षे चारु रम्यं चरणं यस्याः ।

चरणोऽस्त्री वङ्गुचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च ।

तारामिव वृहस्पतिभार्यामिव गुरुकलत्रतयोपशोभिताम् ।
पक्षे वृहच्छोणितयोपशोभिताम् । कलत्रं श्रेणिभार्ययोरित्य-
मरः ।

शतकोटियष्टिमिव वज्रयष्टिमिव मुष्टियाच्चो मध्या मध्य-
देशो यस्याः । पक्षे मध्यमवलग्नं यस्याः । मध्यमं चावलग्नं च
मध्याऽस्त्रीत्यमरः ।

प्रियङ्गुश्यामासखीमिव प्रियदर्शनां तन्नामिकाम् । पक्षे
प्रियं दर्शनं यस्यास्ताम् ।

१ द० -न्दमेक- E II इति जग० च । २ इति जग० च मर० च । गुरुकल-
त्रावशोभिता A B C D E F G H ३ -टिङ्गुमिमिव A ४ इति जग० च मर०
च । यमध्यां D E

दिग्गजकरेणुकामिवानुपमां वेंलामिव तमालपत्रप्रसाधिता-
मश्वतरकन्यामिव मदालसां वासवदत्तां ददर्श ।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिवतः कन्दर्पकेतोर्ज-
हार चेतनां मूर्खावेगः । तमपि पश्यन्ती वासवदत्ता मुमूर्ख ।
अथ मकरन्दसखीजनप्रयत्नलब्धसञ्ज्ञौ तावेकासनमल-
च्चक्रतुः ।

ब्रह्मदत्तमहिषीमिव सोमप्रभां तदभिधानाम् । पक्षे सोम-
स्येव चन्द्रस्येव सोमा रम्या वा प्रभा यस्यास्लाम् । सोमो मनो-
हरे चन्द्र इति विश्वः ।

दिग्गजः कुमुदस्तत्करेणुकामिवानुपमां तदाख्याम् ।

करिणोऽश्रमुः कपिला पिङ्गलाऽनुपमा क्रमात् ।

द्रव्यमरः । पक्षेऽनुपमामुपमारहिताम् ।

वेलामिव समुद्रतीरभूमिमिव तमालपत्रैः प्रसाधितामल-
ङ्कताम् । पक्षे तमालपत्र तिलकं तेन प्रसाधिताम् । तमाल-
पत्र तिलकचित्रकाणीत्यमरः ।

अश्वतरकन्यामिव मदालसां तन्नामधेयाम् । पक्षे मदेन
यौवनजन्येनालसां मन्दगतिम् ।

अथेति स्पष्टम् । मकरन्देन तत्कृतोपचारेण सखीजनेन
तत्कृतोपचारेण यथाक्रम लब्धसञ्ज्ञौ तौ वासवदत्ताकन्दर्प-
केतु एकमभिन्नमासनमलच्चक्रतुः ।

१ततो वासवदत्तायाः२ प्राणेभ्योऽपि गरीयसी३ सर्वविस्त्र-
म्भपात्रं कलावती नाम कन्दर्पक्रेतुमुवाच । ४आर्यपुत्र नायं
५विस्त्रम्भकथाया६ अवसरस्ततो७ लघुतरमेवाभिधीयसे८ ।
त्वत्कृते यानया वेदनानुभूता सा यदि नभः पत्रायते सागरो

तत इति । विस्त्रम्भपात्रं विश्वासस्थानम् । आर्यपुत्रेति ।

आर्यपुत्रेति सम्बोध्यः पति. पत्नीजनेन वा ।

इति भरत. । त्वत्कृते त्वदर्शननया वासवदत्तया या या वेदना
अनुभूता सा सा यदि नभ आकाशः पत्रवदाचरति । उप-
मानादाचार इति क्यङ् । पत्रायते । अतिवैपुल्यार्थमिदमुक्तम् ।
सागरो मेलानन्दायते ममीपात्रायते । गाम्भीर्यार्थं चेदम् ।
मेलानन्दो ममीपात्रमिति हारावली । लिपिकरो लेखकः ।
दिवाविभेति टः । ब्रह्मायते चिरजीवितार्थमिदम् । कथको
वक्ता भुजङ्गराजायते भुजङ्गश्रेष्ठशायते । योगशास्त्रप्रणेतृत्वे-
नान्तरभावाभिज्ञत्वार्थम् । शब्दशास्त्रार्णवपारावारीणत्वेन वज्र-
मुखत्वेन वज्रधाभिप्रायाविष्कारकर्तृत्वार्थम् । वैद्यकशास्त्राचार्य-
त्वेन विरहवेदनयास्या इयमवस्था न क्ष्वरादिजन्येति वक्तृत्वार्थं
चेदम् । तथा चोक्तम् ।

१ अगस्तरे A B २ + ममी H ३ + सखी D ४ आर्यं राजपुत्रं A B
५ यमयो विस्त्रम्भकथायां ततो D ६ कथायां L H ७ रोऽतो L I ८ -यते
L I

मेनानन्दायते ब्रह्मायते लिपिकरो भुजगराजायते^१ कथक-
स्तदा किमपि^२ कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैरभिलिख्यते^३ कथ्यते
वा । त्वयापि^४ राज्यमुज्जिह्वरतं^५ किं वज्जना । आत्मा^६ सङ्कट
समारोपित एव । एषास्तत्त्वामिदुहिता पित्रा^७ प्रभातप्रा-

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

इति । तदा कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैः कथ्यतेऽभिलिख्यते वा । स-
म्भावनालङ्कारः ।

सम्भावनं यदीत्यं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ।

इति लक्षणात् ।

त्वयेत्यादि । पाणियहणं विवाहः । अनया वासवदत्तया-
लोचितं चिन्तितं यद्यभ्यर्हितं त्वल्लक्षणं जनं ऊतवद्दे यज्ञौ
शयितव्यं प्रवेष्टव्यं महान् भागो भाग्यं यम्य तत्सम्बोधनम् ।
भागो भाग्यैकदेशयोरिति विश्वः । साम्प्रतं युक्तं प्रमाणमुत्त-
रकर्तव्यतायामित्यर्थः ।

१ इति जग० च । भुजगपतिर्वा A B C F G भुजगपतिर्वाजायते D नाग-
राजायते इति मर० । १ प्रक A B १ यदि A E २ अपि लिख्यते A B
लिख्यते D ३ + तदर्थे D ४ राष्ट्रमन्त्रिण C G ० + च D + अपि E
नान्नास्ति H २ - एष D H १० प्रमाताया D H इति जग० च ।

यायां रजन्यां १ यौवनातिक्रान्तिदोषशङ्किना हठेन २ विद्या-
धरचक्रवर्तिना विजयकेतोः पुत्राय पुष्यकेतवे पाणिग्रहणेन
दातव्येति ३ । अनयाप्यालोचितमद्य यदि तं ४ जनमादाय
तमालिका नागच्छति तदावश्यमेव मया ऊतवहे ५ शयि-
तव्यमिति । तदस्याः ६ सुकृतवशेन महाभागेमां ७ भूमि-
मनुप्राप्तः । तदत्र यत् साम्प्रतं तत्र भवानिव ८ प्रमाणमित्युक्त्वा
विरराम ।

अथ कन्दर्पकेतुर्भीतिभीत १ इव २ सप्रश्रयमानन्दसाग-
रलहरीभिराश्रुत इव भुवनत्रयराज्याभिषिक्त ३ इव वासव-

अथ मखीवाक्यश्रवणेत्तरमानन्दसागरलहरीभिराश्रुतः
कन्दर्पकेतुर्भीतिभीत इवानुभूतपुरुषमङ्गेयं मा कदाचिद्दु-
द्धिमाभूत् तथा मति रमभेदः स्यादिति ममय इवेत्यर्थः ।
सप्रश्रयं मविश्रामं वासवदत्तया मगम्य मख्याः कामचा-
रानुज्ञां विधाय तथा सह रतिं कृत्वेत्यर्थः । सम्पूर्वा मन्तिः
कामचारानुज्ञार्थकः ।

१ यौ० - क्रमदो० D II १ - चठेन E II २ दातव्या B E F II + निधि-
सा D ४ + सप्रश्रय D ५ ऊतवहेतुले II ६ रदानी लया० E II ७ भाग-
तया भयाननु- A B C I' G - भाग रमा इति जग० । ८ भूमिमावतीर्षं II इति
जग० च । ९ समेव D १० - इव A B C E G H ११ सप्रश्रयम- A B
C D F G H म० - व्याप्यतया- A B C D I' G १२ - भिषेकयोत D

दत्तया सह सम्मन्त्य मकरन्दं वार्तान्वेषणाय तत्रैव नगरे
नियुज्य^१ भुजङ्गेनेव^२ सदागत्यभिमुखेन^३ मनोजवनाम्ना तु-
रगेण तया सह नगरान्निर्जगाम^४ ।

क्रमेण च^५ 'जाङ्गलकवलनाभिलापमिलितनिःशङ्ककङ्ककु-

वार्तान्वेषणाय मकरन्दं तत्रैव नगरे नियुज्य भुजङ्गेनेव
सदागतिर्वायुस्तदभिमुखेन । पक्षे सदा सर्वदा गत्यभिमुखेन
मनोजवनाम्ना तुरगेण तया वामवदत्तया सह नगरान्निर्ज-
गाम । दुर्गगमनादौ स्त्रीणामनधिकारात् । अत्र सहयुक्तेऽप्र-
धान इत्यप्रधाने तृतीया ।

क्रमेण शशानवाटेन निमेषमात्रादनेकशतयोजनं गत्वा
विन्ध्याटवो विवेशेत्यन्वयः । जाङ्गलकवलनाभिलापेण मांस-
यामाभिलापेण मिलितं निःशङ्कं कङ्कानां पक्षिविशेषाणां
कुल तेन सङ्कुलेन ।

जाङ्गलं जलदेशे स्याज्जाङ्गल पिशितेपि च ।

इति विश्वः ।

१ नियुज्य C F G २ भुजङ्गेनेव C D E F G H ३ + मघोदधिपुलिनेनेव
शक्तिशोभितेन विन्ध्यविपिनेनेव शीटचलाङ्घितेन वदणदसेनेव मानभर्तितनारणे
नेव गणकशोभितेन सकेलेनेग्नागुधेन D ४ द्विरगात् A B C F H इति नर० च ।
५ + ततो D ६ नरज D अङ्गल इति जग० । नवजङ्गल- इति नर० । जा०
कङ्कसङ्कु- A B C G H

लसङ्कुलेनार्द्धदग्धचिताचक्रसिमसिमायमानविकटकटवृष्णाः
 चटुलकटपूतनात्तालवेतालरवभोषणेन शूलशिखरारोपित-
 १ शङ्खितवर्णकर्णनासिकच्छेदरुधिरपटलपतितभाङ्गारिभम्भरा-
 २ लोभारभरितभूमिभागवोभस्मेन ३ कटाग्निदह्यमानापटुचट-

अर्धदग्धचिताचक्रे सिमसिमायमान एतादृक् शब्दविशिष्टो
 विकटो भयानकं कटो मृतशरीरं तत्तृष्णाचटुलकटपूतना-
 नामुत्तालवेतालानां रवेण भोषणेन ।

कटः समयबन्धेऽपि वृष्णेऽपि मृतकेऽपि च ।

इति विश्वः ।

शूलशिखरारोपितस्य शङ्खितवर्णस्य चोरस्य कर्णनासिक-
 मिति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । तच्छेदरुधिरपटले कर्णनासि-
 कच्छेदनिर्गतरुधिरपटले पतिता भाङ्गारिभम्भराख्यो भा-
 ङ्गारोऽव्यक्तशब्दस्तद्युक्ता भम्भराख्यो मचिकास्ताभिर्भरितम् ।
 इतजन्तो न तु क्लान्तः । पूरितं तादृग्भूमिभागेन वोभस्मेन ।

चोरः शङ्खितवर्णस्य कुसुमाद्यः प्रकीर्तितः ।

इत्युत्तरतन्त्रम् ।

गङ्गारा मचिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता ।

१ श० -च्छेदमप्य- D श० -पतितभङ्गारलिभ- C श० -पतितमदङ्गारिभ D
 श० -पतितभाङ्गारम- G श० -भम्भारा- E II इति जग० च । श० -भम्भराभो-
 रति मर० । २ लोभभाट- D II ३ वृष्णाग्नि- इति जग० । क० -मामपटपट-
 करोदि- A क० -मामपटपटपटपटकरोदि- B क० -मामपटपटपटपटपट-
 करोदि- E G

चटन्नृकरोटिङ्कारभैरवरवेण^१ शूलपाणिनेव^२ कपालावलि-
भस्मशिवावलिभूतभुजगावरुद्धदेहेन पुरुपातिशयेनेवानेक-
मण्डलकृतसेवेन श्मशानवाटेन गत्वा निमेषमात्रादेवानेक-
शतयोजनं^३ प्रलयकालवेलामिव समुदितार्कसमूहं नाग-

इति-द्वारावली ।

कटाग्निसृणाग्निसौन दह्यमानापटुचटचटन्नृकरोटिर्भनुख-
शिरोऽस्यि तस्याष्टङ्कारेण भैरवरवेण भयानकशब्दविशिष्टेन ।
शिरोऽस्यनि करोटिः स्त्रीत्यमरः ।

शूलपाणिनेव शिवेनेव । कपालावलीत्यादि । शिवा गौरी ।
पक्षे क्रोधी ।

पुरुषेख्यतिशयो यस्य स महाराजस्तेनेवानेकमण्डलं रा-
द्रम् । पक्षे श्वा तत्कृतसेवेन ।

प्रलयकालवेलामिव समुदितोऽर्कसमूहः सूर्यसमूहो य-
स्याम् । पक्षेऽर्को वृत्तविशेषः । अर्काक्वसुकास्कोत इत्यमरः ।
मदार इति भाषायाम् ।

नागराजस्थितिमिवानन्तः शेषे मूलमादिकारणमस्याः ।
पक्षेऽनन्तानि मूलानि यस्याम् ।

- १ + विष्टतेष्वाभखमखोअम्लउअलनआलाआलजटिलेनान्ततन्वप्रातकस्तिनक-
याकूटप्रस्राभ्विपालमिडामरडाकिनोमण्डलतरुपविभागकोलाचलेनाईशराचितवि-
वाचनपत्रप्रतिष्ठरविष्वाचमिद्युनप्रदक्षिणोक्तिदमाधिताचमानसेन D ९ शूल-
कपाल-D कपाल-C ०-या B G H

१राजस्थितिमिवानन्तमूलां सुधर्मांमिव स्वच्छन्दस्थितकौशिकां
सत्पुरुषसेवामिव २वज्रश्रीफलाढ्यां भारतसमरभूमिमिव
दूरप्ररूढार्जुनां ३पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्रनेत्रोचितेन्द्रा-
णिकां ४शूलपालचित्तवृत्तिमिव ५फलितगणिकारिकां सज्ज-

सुधर्मांमिव देवसभांमिव स्वच्छन्दं स्थितः कौशिक इन्द्रो
यस्याम् । पक्षे कौशिक उलूकः ।

सत्पुरुषसेवामिव वज्रश्रीशुक्लैः फलैराढ्याम् । पक्षे श्रीफलो
बिल्वः ।

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषे भालूरश्रीफलावपि ।

इत्यमरः ।

भारतसमरभूमिमिव दूरप्ररूढार्जुनः पार्थो यस्याम् । पक्षे-
र्जुनेन वृत्तविशेषः । इन्द्रद्रुः ककुभोर्जुन इत्यमरः ।

पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्रनेत्रोचेन्द्रायोचिता योग्येन्द्राणी
शची यस्याम् । नद्युतश्चेति कप् । पक्षे सहस्रनेत्रैः सहमूलैस्-
चिता योग्येन्द्राणी शतावरी ।

चारुधारा महेन्द्राणी शक्राणी जयवादिनी ।

इति रभसः ।

शूलपालो वेश्यापालो वैशिको वा तच्चित्तवृत्तिमिव फ-

१ राज्य- D २ — वज्र- A B C D F G H इति जग० च नर० च । मरु-
क्ष- C ३ — धर्मोर्जुनां D ४ शूलपाल- इति जग० च नर० च । शू०-सदृश-
A B F G H ५ कश्चित्त- A B I दक्षिण- D

नसम्पदमिव विकसिताशोकसरलपुन्नागां शिशुजनलीला-
मिव कृतधान्वीधृतिं^१ कच्चिद्राघवचित्तवृत्तिमिव वैदेहीमयीं

लिता सफला वैशिकेभ्यो धनलाभात् सुरतसुखलाभाद्वा ।
गणिकानां वेद्यानामारिकागतिराकारणं वा यस्या स्ताम् । च
गतौ धात्वर्थनिर्देशे षुल् । वृद्धिः । अर्थान्तरे आङ्पूर्वः । प्रत्य-
यस्यादितोकारः । पक्षे गणिकारिका वृत्तविशेषः ।

श्रीपर्णमग्निमन्यः स्यात् कणिका गणिकारिका ।

इत्यमरः । जयपर्ण इति प्रसिद्धः ।

सञ्जनसम्पदमिव विकसिता दृष्टा अशोकाः शोकरहिताः
सरला उदाराः पुरुषा नागा इव । पुन्नागाः पुरुषश्रेष्ठा यस्या
हेतोर्यस्यां वा ताम् ।

स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

मिंहशार्दूलनागाद्याः पुंमि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥

इत्यमरः । पक्षे विकसिताः फुल्लाः अशोकाः सरलाः पुन्नागा
यस्यां ताम् । पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठम् ।

पुन्नागः पुरुषस्तुङ्गः केसरौ देववम्भः ।

इति द्वयोरमरः ।

शिशुजनलीलामिव कृता धात्र्या उपमात्रा एतिर्यस्याः ।
पक्षे धात्र्याममकी । राघवो रामचन्द्रस्तच्चित्तवृत्तिमिव वैदे-
हीमयीं मोतामचीम् । पक्षे वैदेही पिप्पली ।

१ क्वचित् क्षीरमुद्रमथनवेलामिवोज्जृम्भमाणामृतां क्वचिन्नारायणशक्तिमिव २ स्वच्छन्दापराजितां क्वचिद्वाल्मीकिसरस्वतीमिव दर्शितेच्छाकुवंशं लङ्कामिव बङ्गपलाशसेवितां कुरुसेनामिवार्जुनशरनिकरपरिवारितां नारायणमूर्तिमिव ३ वङ्गरूपां

वैदेही रोचनासीतावणिक्खोपिप्पलीष्वपि ।

इति विश्वप्रकाशः ।

क्वचित् क्षीरमुद्रवेलामिवोज्जृम्भमाणामृतां यस्याम् ।
ताम् । पक्षेऽमृता गुडूची । गुडूची तन्त्रिकामृतेत्यमरः ।

क्वचिन्नारायणशक्तिमिव स्वच्छन्दा स्ववशा अपराजिता
पराजयरहिता ताम् । पक्षे स्वच्छन्दा निरर्गलप्रमृतापरा-
जिता विष्णुकान्ता । विष्णुकान्तापराजितेत्यमरः ।

वाल्मीकिसरस्वतीमिव दर्शित इच्छाको राज्ञो वंशः सन्त-
तिर्यक्षां ताम् । पक्ष इच्छाकुः कटुतुम्बो स्यादित्यमरः ।

लङ्कामिव बङ्गपलाशैः राक्षसैः सेविताम् । पक्षे पलाशो
वृक्षः ।

कुरुसेनामिवार्जुनशरनिकरैः परिवारिताम् । पक्षेऽर्जुनशरौ
वृक्षदणविशेषौ तयोर्निकरैः परिवारिताम् ।

नारायणमूर्तिमिव वङ्गरूपामनेकस्वरूपाम् । पक्षे वङ्गरूपां
वङ्गपशुकाम् । रूप तु श्लोकगद्ययोः ।

१ क० - क्षामिव स्वच्छन्दाञ्जु A B C I G क० - क्षामिव दिव्य- H १ - पक्षमूर्ति-
मिव E २ चतिव E H इति जग० च ।

सुग्रीवसेनामिव पनसचन्दनकुमुदनलसेवितामविधवामिव
सिन्दूरतिलकभूषितां प्रवालाभरणां च कुरुसेनामिवोलूकद्रो-

पशावाकाशे सौन्दर्ये नाणके नाटकादिके ।

ग्रन्थावृत्तौ स्वभावेचेति हैमः ।

सुग्रीव सेनामिव पनसचन्दनकुमुदैस्तत्तदभिधानैर्वानरैः
सेविताम् । पक्षे पनसचन्दने वृत्तौ कुमुदं पुष्पम् ।

पनसः कण्टकिफले कण्टके कपिरुग्भिदोः ।

चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यात् ।

कुमुदं कैरवे रक्तपङ्कजे कुमुदः कपो ।

दैत्यान्वरे च दिङ्गागयोगयोरपि कीर्तितः ॥

इति त्रिपु विन्यप्रकाशः ।

अविधवामिव सिन्दूरस्य तिलकेन भूषिताम् । पक्षे सिन्दूर-
रतिलकौ वृत्तविशेषौ ।

सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् सिन्दूरं रक्तचूर्णके ।

इतिविन्यः । तिलकः चुरकः श्रीमानित्यमरः । पत्ररचनादि-
वन्नसिन्दूरधारणं प्रोषितभर्त्सकाणामित्यविधवोक्तिः । प्रवालाः
प्रकृष्टकेशाः विद्रुमा वाभरणं यस्यास्ताम् । पक्षे प्रवाला-
भरणां नवपत्रवाभरणाम् ।

कुरुसेनामिवोलूकद्रोणशकुनिभिस्तदभिधानैर्वीरैः मना-
धाम् । पक्षे उलूकः कौशिकः । द्रोणः काकः । शकुनिः पक्षि-
सामान्यम् । तैः मनाधाम् ।

एशकुनिसुनाथां धार्तराष्ट्रान्वितां चाम्लानजातिभूषितामप्य-
कुलीनवंशां^१ दर्शिताभयामपि^२ विभीषणां सततहितपथ्यामपि

धार्तराष्ट्रैर्धृतराष्ट्रशतपुत्रैरन्विताम् । पत्ने धार्तराष्ट्राः प-
त्निणः । धार्तराष्ट्राः सितेतरैरिति राजहंसप्रकरणेऽमरः ।

अम्लानजातिभूषितामुत्तमजातिभूषितामपि न कुलीन उ-
त्तमकुलविशिष्टो वंशः सन्तागो यस्यास्तामिति विरोधः वशो-
न्ववायः सन्तान इत्यमरः । यदा न कुलीनस्योत्तमकुलस्य वंशो
गर्वो यस्याः ।

वंशो वेणो कुले गर्वे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च ।

इति विश्वमेदिन्यौ । परिहारस्तु । अम्लानो महामहा जाति
मालती ताभ्यां भूषिताम् । न कौ लीना वंशा वेणवो यस्याम् ।
अम्लानस्तु महामहा । सुमना मालती जातिरिति द्वयोरमरः ।

दर्शितमभयं भयाभावो यया तादृगपि विशेषेण भोषय-
तीति विभीषणेति विरोधः । दर्शितमभयं नलदमभया हरी-
तकी वा यया विभीषणा जनसञ्चारराहित्यादिति परिहारः ।
अभयं नलदं मेयम् । अभया त्वयथा पथेत्यमरो द्वयोः । सततं
हितं पथं यस्यास्तामप्यमाध्यरोगभिन्नामपि प्रवृद्धगुल्मानिति
विरोधः । सततं हिता प्राप्ता पथ्या हरीतकी यया ताम् । हि
गता । ऋः । गत्यर्थत्वात् प्राप्तर्यः । प्रवृद्धा गुल्मा यस्याम् ।
अप्रकाण्डे स्त्वगुल्मावित्यमरः ।

^१ निरुद्धर्षा ABC EFGH इति जग० च नर० च । निरुद्धर्षा D
१ — नि. D

प्रवृद्धगुल्मां षट्पदव्याकुलामपि द्विपदानाकुला^१ द्विजकुल-
भूषितामप्यकुलीनवंशां विन्ध्याटवीं^२ विवेश ।

अनन्तरं^३ तयोर्निद्रामादाय जगाम रजनी^४ । क्रमेण च
कालकैवर्तेन तमिस्रानायं प्रक्षिप्य गगनमहासरसि सजीव-

षट्पदैर्भ्रमरैर्याप्रापि द्विपदैर्मनुष्यैरनाकुला । समुच्चयेऽपिः ।
अगम्यत्वादिति भावः । यत् तु जगद्भ्रुः षट्पदेषु पदद्वयसङ्गा-
वादिति भाव इति तच्चिन्त्यम् । गौण्यप्युत्तरा मङ्गला पूर्वमङ्गलां
बाधत इति विरोधानुत्थानात् । न हि त्रिपुत्रे द्विपुत्रयपदेशं
लभते । यद्वा द्विपानां हस्तिनां दानेन मदजलेनाव्याप्रां षट्-
पदैर्भ्रमरैर्याप्राप्तम् ।

द्विजकुलेन भूषितामप्यकुलीनवंशाम् । ब्राह्मणकुलस्य स-
र्वात्कष्टतया विरोधः । परिहारस्तु द्विजकुलैः पश्चिममूर्धैर्वा
भूषिताम् ।

अनन्तरं तयोर्वासवदत्ताकन्दर्पकेतौर्निद्रामादाय रजनी
रात्रिर्जगाम । क्रमेणोक्तविशेषणयुक्तेषु तारादिषु कन्दर्पकेतु-
र्वासवदत्तया सह लतागृहे सुखापेत्यन्वयः ।

कालेत्यादि । कैवर्ते धीवरः । आनायो जालम् । कैवर्ते
दाशधीवरौ । आनायः पुंमि जालं स्यादित्यमरो द्वयोः ।

१ इति जग० च नर० च । द्विपदाकुलां A B E G द्विपदकुलाकुलां C F
२ प्रवि- A B C D F G ३ चनात्तरे A B C D E F G H इति जग० च नर०
च । ४ तमस्विनी A B E यामिनी C G H जिष्ठा D

शफरीनिकर १ इवापह्नियमाणे तारागणे रक्तांशुकपटे
 १ विषमप्रहृष्टविसलताशरयन्त्रकानुगतशतपत्रपुस्तकसनाथे म-
 करन्दविन्दुसन्दोहनिर्भरपानमत्तमधुकरसान्द्रमन्द्रमञ्जुस्व-
 नैः २ स्वधर्ममिव पठति विकचकमलाकरभिचौ कृषीवलेनेव
 कालेन तिमिरबीजेष्विव मधुकरेषु कुमुदक्षेत्रेषु ३ मधुरसक-
 ४ र्दमितपरागपङ्केषु घनघट्टमानदलेषु ५ भ्रमरेषु ६ व्याजात्

रक्तांशव एव रक्तांशुकाः स्वार्थं कन् । त एव पटा यस्य
 तस्मिन् । रक्तांशुकं रक्तवस्त्रं पटो वसनं यस्येति च ।

विषमप्रहृष्टविसलतैव शरयन्त्रकं तालपत्रीयपुस्तकमध्यस्य-
 रञ्जुः तेनानुगतं शतपत्रं कुशेशयं तदेव पुस्तकं तेन सनाथे ।
 सरत इति भाषायाम् ।

मकरन्दविन्दुसन्दोहनिर्भरपानमत्तमधुकराणां मन्द्रैर्गम्भी-
 रैर्मञ्जुस्वनैः स्वधर्मं पठतीव विकचे विगतकेशे विकसिते च
 कमलाकरभिचौ । मन्द्रस्तु गम्भीर इति स्वरप्रकरणेऽमरः । शत-
 पत्रं कुशेशयमिति कमलप्रकरणे च ।

कृषीवलेनेत्यादि । कृषीवलः कर्षकः । कर्षकश्च कृषीवल
 इत्यमरः ।

१ इवापह्नि- A B G इव ह्नि- C २ वि० -यन्त्रिकामुपगत- D ३ इति जग०
 च । रसान्द्रस्वनैः A B H -रमन्द्रस्वनैः C F ४ सरसक- C मकरन्दक- D H
 ५ र्दमितकेदारप C र्दमितकेसरप- H ६ -दलपुटेषु A C ७ धमरव्या- A

पङ्कजेपूष्यमानेषु 'रजोमुर्मु'रसनायमधुकरपटलानुगतोद्-
 षड्पुण्डरीकव्याजाङ्गुपपटलमिव भगवते किरणमालिने प्रय-
 ष्कन्त्या कमलिन्या' 'रजनीवधूकरतलद्वयोच्छलितपतत्रभा-
 तमुसलाचतितान्तर उलूखल इव चन्द्रे 'कण्डनकीर्णेष्विव
 तण्डुलेषु तारागणेषु 'मौलित्मु सन्ध्याताम्रमुखेनेव' वासर-
 वानरेण नभस्तरुमारोहता शाखाभ्य इव कम्पिताभ्यो दिग्भ्या
 विकचप्रद्वन' इव तारागणे 'चन्द्रमण्डले फले' च' निपत-

उष्यमानेषु टुवप वीजसन्ताने । रजोमुर्मु'रेत्यादि । किरण-
 मालिने सूर्याय । रजनीत्यादि । आहतिराघातः । चतान्तरे
 खण्डितमध्यभागे नायं कलङ्कः । किन्तु मुमलाघातरन्ध्रेणाकाश
 एव दृग्गत इति द्योतनाय । चतान्तरत्ववर्णनम् । कण्डनेत्यादि ।
 मन्धैवेत्यादि । मन्धैव प्रातःमन्धैवातासं मुखं यस्य तादृशेन
 वामरवानरेण । तायमुपत्ववर्णनमन्यजातीयनिवृत्तये ।

स्फुरदरुण एव सूर्यमारथिरेव तरुणसूडा तथा चारुवदने
 स्फुरत्यारुणया रक्तया तरुणसूडया चारुवदने एकवाकौ
 चरित्तं भक्षणार्थम् । तारागण एव शालितण्डुलं तेन शयनं

१ ए० - पटलपूष्यानु. A १ + मपिन्या) A C F १ ए० - चरुव. D H
 २ पवयान. D ३ - उषी D H ४ - विनी. E ५ विनी. D ६ - मुषरादेव B
 ७ + दिवप D = इन्द्रम. DE इति जम० च । ८ - यमपदे. D E H इति
 जम० च । १० एव U

ति^१ १ तारागणशालितण्डुलशवलनभोऽङ्गणं स्फुरदरुणतरुण-
 १ चूडाचारुवदने वासरककवाकौ चरितुमवतरति १ मत्सङ्गति-
 प्रवृद्धो वारुणीसमागमात्^२ द्विजपतिरेप पतिय्यतीति हस-
 १ न्यामिवाखण्डलककुभ्यरुणकेसरिकराघातनिघ्नतान्धकारक-
 ० रीन्द्ररुधिरधाराभिरिवोदयगिरिशिखरनिर्झरधैतधातुधा-
 राभिरिव १ तुङ्गतुरङ्गखरखुरपुटपाटितपक्षरागच्छटाभिरिव

नभोऽङ्गणमवतरति । मेघो वर्षतीतिवत् प्रसिद्धे चरते.
 पात्तम् ।

मत्सङ्गतेः प्रवृद्ध एष । द्विजराजश्चन्द्रो वारुणी पश्चिमदिक् ।
 तत्सङ्गमात् पतिय्यति । इति हसन्यामिवाखण्डलककुभि पूर्वदि-
 शि । मया सह यदा सङ्गतस्तदोभयोः समवयस्कृतासीत् । इदानीं
 त्वपराङ्गना उपभुक्तापि प्रवयस्यामोदयमपि क्लान्तस्तया चात्त-
 सारोऽत्यौत्सुक्यादापतिय्यतीति भावः । तथाच यत्सुखलोभान्नां
 परित्यज्य यातस्तत् सुखं नाप्स्यतीत्युपहासः । उक्तं चान्यत्र ।

वाल्लोपभुक्ता बलमादधाति

पतिं स्रथाङ्गं तरुणी करोति ।

१ निपतिते D १ तारागणत- A B C D F G H १ चूडामणिष्ठाचा- D
 ४ मत्सङ्गमात् D H ५ + प्रभाते A B ६ न्या- -ककुभि वासरके D न्या-
 -रिकरकरा- D ० री- भैरधातु- E F ८ तु- प्रखर D तु- खुरपटपुट- E
 तु- -पुटपटूया D तु- -पाटितोदयगिरितटपन्न D तु- रागपरागच्छायाभि-
 E F तु- रागच्छायाभि D H इति जग- ५ ।

१केसरिकरतलाक्षतमत्तमातङ्गेत्तमाङ्गसङ्गलदस्रप्रसारिणी-
 १भिरिवोदयाचलकूटकौटिप्ररूढजपाकुसुमकान्तिभिरिव त्रि-
 १भुवनकार्यसम्पादकप्रभानुरागरसैरिव रक्तमण्डले १तारा-
 कुमुदग्रहणाय प्रसारितक्षस्त इव कुङ्कुमरागाखणे १ प्राचीवि-
 लासिन्याः पूर्वाचलभोगीन्द्रफणोपले १गगनेन्द्रनीलतरुकनक-

प्रौढा जरां निश्चितमेव सूते

दृष्ट्वा नितान्तं बलजीवहानिम् ॥

इति ।

द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः । वारुणी मदिरा पतिष्यति प्रा-
 त्यलभेय्यति । रक्तमण्डलेऽरुणमण्डले भास्कर उदयमारोहती-
 त्यन्वयः । करीन्द्रेत्यादि । धातुर्गैरिकः । पद्मरागो मणिः । कूटः
 शृङ्गम् । अखं रुधिरम् । रुधिरैऽस्रग्लोहितासमित्यमरः । प्रसा-
 रिणी प्रणालिकेति दारावली । अनुरागो लोकानां प्रीतिः ।

ताराकुमुदेत्यादि । फणोपले फणास्यरत्ने गगनभाकाश
 एवेन्द्रनीलतरुसस्य कनककिसलये स्वर्णपल्लवे राजभवनादौ
 निर्मितेन रूपकम् । तत्र रेखा गवयन्यायात् तद्वता ।

१ पूर्वशिरिके. D के०. माङ्गसङ्गलदस्र. D के०. प्रसारणी. A D E H के०.
 प्रसारणा. B C F G १ भि०. प्ररूढप्रौढज. D H १ भु०. रक्तकार्य. C भु०.
 सम्पादकप्र. D H भु०. भावानु. D E H ४ ताराकमण्डलकु. D ताराकुसुम. A
 B G ताराकुमुदप्र. D १ + कनकदर्पणे D १ म०. तदकाननकि. D

‘सुरराजशरासनकान्तिलेप इव’ जलदच्छेदेषु ‘कापायपट
इव शाक्याश्रममठिकासु’ कौसुम्भराग इव ‘ध्वजपटपल्लवेषु
फलपाक इव कर्कन्धूपु ‘कुङ्कुमच्छटारस इव व्योममहा-
सौधाङ्गणस्य’ सञ्चरदरुणजवनिकापट इव कालनर्तकस्य
‘बालप्रवालभङ्गासुणे प्रसरति बालातपे क्षणेन च चाटु-
‘चटुलचक्रवाकहृदयशोकसन्तापहरणादिव दहनसमर्पि-
ततेजःप्रवेशादिव ‘दिननाथकान्तोपलानलसङ्गादिवोष्णि-
मानमुष्णरश्मेराश्रयति रश्मिसञ्चये कन्दर्पकेतुः सर्वरात्र
जागरणपरवशाद्धारभून्धशरीरतया निश्चेतनोऽनेकयोजनश

ञ्जिष्ठारक्तं चाग्नमिव । तेन रक्तमित्यण् । सुरराजशरामन-
मिन्द्रधनुः । कापायं कपायरक्तम् । शाक्यो बौद्धभेदः । मठि-
का मठीति भाषायाम् । कर्कन्धूर्वदरी । कर्कन्धूर्वदरी कोली-
त्यमरः । जवनिका तिरस्करिणी ।

प्रतिघोरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा ।

इत्यमरः । प्रवालौ विद्रुमः ।

क्षणेन चोष्णरश्मेः सूर्यस्य रश्मिसमूह उष्णिमानमाश्रय-

१ सुरेभ्यः ABCFGH सुरपति D २ लेखेव ABGH लेख एव E
३ कपाय CF क०-पट D इति जग० च । ४ सपटलेषु D ५ ध्वजपटेषु H
६ कुङ्कुम D ७ खे B ८ नटकस्य D ९ — बाल D E H १० च०
वाकचक्रवाकस्य AB च०-जापसङ्गमहा- AB ११ दिवानाद- ABCD
FGH

तभ्रमणखिन्नो वासवदत्तयाप्येवंविधया सह लतागृहे मन्द-
मास्तान्देहितकुसुमपरिमललुब्धमुग्धपरिभ्रमद्भ्रमरझङ्कारम-
नोहरे 'तत्कालागतया निद्रया गृहीतो निःस्यन्दकरणग्रामः
सुष्वाप ।

ततो वणिजीव १ प्रसारिताम्बरे महादावानल इव सकल-
काष्ठोद्दीपिनि २ पतङ्गमण्डले ३ मध्यन्दिनमारूढे कथमपि
कन्दर्पकेतुः ४ प्रियया ५ विनाकृतं ६ लतागृहमवलोक्योत्थाय

तीत्यन्वयः । दिननाथकान्तोपलं सूर्यकान्तमणिः । निःस्यन्द-
करणग्रामः स्वस्वविषयग्रहणासमर्थेन्द्रियवर्गः ।

तत उभयोर्निद्रोत्तरम् । पतङ्गमण्डले सूर्यमण्डले नभो-
मध्यमारूढे सतीत्यन्वयः । वणिजीव प्रसारिताम्बरे प्रसारित-
वस्त्रे । पक्षेऽम्बरमाकाशम् । काष्ठमिन्धन काष्ठा दिक् । दीपिनि
प्रकाशके दाहके च । पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च । अम्बर व्योम-
वाससी इत्युभयचामरः ।

अथ कन्दर्पकेतुर्देवेनेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । प्रियया
विनाकृत लतागृहमवलोक्य विललापेत्यन्वयः । विनायोगे
पृथग्विनानानाभिरिति तृतीया ।

१ तत्कालसुलभया D E २ विद्या C ३ काष्ठापहारिणि A B C F + क-
ल्पश्च इव अर्वाशाप्रसाधके D ४ नभोमध्यमारूढे E ५ + प्राप्रबोध E II
६ विना C D F II ७ ल० गृहमासो B C F G

च तत इतो दत्तदृष्टिः क्षणं विटपेषु क्षणं लतान्तरेषु
क्षणं तरुशिखरेषु क्षणमन्धकूपेषु क्षणं शुष्कपर्णराशिषु^१ क्ष-
णमाकाशे क्षणं दिक्षु^२ विदिक्षु च "भ्रमन्ननवरतविरहानलद-
ह्यमानहृदयो विललाप । प्रिये वासवदत्ते देहि मे दर्शनं

विरहादुन्नादं वर्षयति । परिहासार्थमन्तर्हिता स्यादिति ।
क्षणं विटपेषु वृक्षविस्तारेषु । क्षणं लतान्तरेष्वन्विष्यन् । तत्र
तामनुपलभ्य शङ्कते । ननु नेयं परिहासेनान्तरिता पूर्वं मया
नेयं विप्रलब्धा सम्यग्ज्ञदाशयानभिज्ञा क्षुत्तृपार्ता आन्ता तादृ-
शानुरागा सेयं शिरोषमृद्दङ्गो भोषणे प्रदेष्टे कथं मां परित्यज्य
स्यास्यतीति । मानुषीष्वेतादृशरूपानुलम्भान्नागकन्येति केनचि-
न्नागेन वा न नीता स्यादिति क्षणमन्धकूपेषु क्षणं शुष्कपर्णरा-
शिषु साक्षान्मृत्युयोगात् तद्विषोष्णता वा तत्क्षणे एवापगतजी-
विता भीरुस्तेन शयनस्थान एव परित्यक्ता स्यात् । अत्यश्वरो-
रूपा केनचिद्वियद्विहारिणा विद्याधरादिना बोधिता स्या-
दिति क्षणं तरुशिखरागे क्षणमाकाशे क्षणं दिक्षु विदिक्षु च ।
कुचाप्यनुपलम्भादनवरतविरहानलदह्यमानहृदयः । अतएवा-
पगततर्कः । आह ।

प्रिय इत्यादि । दैवदुर्विंशमितं भाग्यदुर्विपाकम् । अवदातं
शुद्धम् । दैव् बोधने कर्मणि क्तः ।

१ क्षणमन्धकूपेषु A B C D E F G २. राजिषु G ३. चर्ष विदिक्षु च परिष. B
— विदिक्षु च A C D E F G H ४. च. रतद. A C E F G H ५. रत-
दु. चाग्निद. D

किं परिहासेनान्तरितासि^१ त्वत्कृते यानि^२ मया^३ दुःखा-
न्यनुभूतानि तेषां त्वमेव प्रमाणं चा प्रिय^४ मकरन्द पश्य
मे दैवदुर्विलसितं किं मया न कृतमवदातं कर्माद्यो दुर्विपाका
नियतिरद्यो दुरतिक्रमा कालगतिरद्यो ग्रहाणामतिकटु क-
टाक्षनिरीक्षणमद्यो^५ विसदृशफलता गुरुजनाशिषामद्यो दुः-
स्वप्नानां दुर्निमित्तानां च फलितं सर्वथा न किञ्चिद्गोचरो^६

अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः ।

इति हेमः । अद्यो नियतिर्विधिर्दुर्विपाका ।

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

इत्यमरः । दैवनिघत्योः पर्यायतया पुनरुक्तिरिद्यं वैचिन्त्येन ।
कालगतिः दुःखेनातिक्रमो यस्याः । कटु क्रूरम् । गुरुजनाशि-
षामस्मान् परित्यज्य यातोऽपि सुकृतिभोग्यान् भोगान् लभ-
स्वेत्येवं रूपाणाम् । सद्यो चेयं रीतिरजुनदाराणामभिमन्युवि-
लापे महाभारते ।

विसदृशफलता दुःस्वप्नानामित्यादि । भवितव्यतानाम् ।
किञ्चित् शुभमशुभं वा । नागोचरो नाविषयः । तथाच भव-
भूतिः ।

१ अर्हितासि A B F G २ + यानि A B — यानि C F ३ अतिदुः C
४ + -सख A B C E F G ५ -चपतनमद्यो C D E F ६ कश्चिद्गोचरो A B
D E G H + भवति D

भवितव्यतानां किं न सम्यगागमिता^१ विद्याः किं न यथा-
वदाराधिता गुरुवः किं नोपासिता वङ्गयः^२ किमधिचिन्ता
भूदेवाः^३ किं न प्रदक्षिणोक्तताः सुरभयः किं न कृत^४

प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः

सर्वङ्गया भगवती भवितव्यतेव ।

इति । किं विद्या ज्योतिर्नितिप्रमुखा न सम्यगागमिता न
सम्यक् परिशीलिताः । यदावाभ्यां दुर्मुहूर्ते प्रस्थितं नीति-
विरुद्धं चात्र स्थितमिति भावः । यथावद्यथाशास्त्रम् । इदम-
स्येषुभयवान्नेति । किं भूदेवा द्विजा अधिचिन्तास्त्रिरुक्ताः ।
तदुक्तम् ।

गतश्रीय गतायुश्च आङ्गणान् देष्टि भारत ।

इति । तेन किंवा ममेयमवस्येति भावः । अयजन्मभूदेववाडवा
इत्यमरः ।

किं सुरभयो गावो न प्रदक्षिणोक्तताः । यथेन्द्रमुपस्थाथर्त-
स्तातां सुदक्षिणां सृत्वा सत्वरैर्दक्षिणे मार्गस्यां धेनुमप्रद-
क्षिणोक्तत्यैव यातक्षया शप्त एवमश्मपि किं गोभिः शप्त इति
भावः ।

किं शरणेषु शरणागतेष्वभयं न कृतम् । येन मामपि क-

१ - अभिममिता II १ + किं नाभ्यर्षिता देवाः किंवाधिचिन्ता देवभूमय D
२ - किमधिचिन्ता भूदेवाः A B C D E F G H ३ कृतः A B C F इत्तं D
2 1 2

‘शरणेष्वभयमिति बद्धविधं विलपन्’ दक्षिणेन काननं
निर्गत्य ‘नव्यनडनलदनलिनीनिचुलपिचुलविदुलबकुलेन’
प्रचरच्चिरविल्वविल्वोऽजकुटजरुद्धोपकण्ठेन सोत्कण्ठभृङ्ग-

श्चित् प्रियादानेन विरहानलान्न चायत इति भावः । दक्षिणे-
नेत्येवन्तम् । काननमित्यत्रैवपा द्वितीयेति द्वितीया ।

निर्गत्य कच्छोपान्तेन कतिपयदूरं गत्वा जलनिधिमपश्य-
दित्यन्वयः । नव्या मडा धमना नलदान्यभयानि नलिन्यः
पद्मिन्यः । निचुलाः हिचुलाः । पिचुला झावुकाः । विदुलाः
परिव्याधाः । बकुलाः केशरा यत्र तेन । नडस्तु धमनः । नर-
कट इति ख्यातः । उशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदम् । खस इति
ख्यातः । नलिनीपद्मिनीमुखाः । समौ पिचुलझावुकौ । झाज
इति ख्यातः । द्वौ परिव्याधविदुलौ । वेत इति ख्यातः । अथ
केशरे बकुलः । मौरमरीति ख्यातः । निचुलो हिचुलोऽमुजः ।
स्थलवेत इति ख्यातः । समुद्रफल इति ख्यात इत्यन्ये । इति
सप्तस्वमरः ।

प्रचुरैच्चिरविल्वैः करञ्जैर्विः शैलूपैरुटजैः पर्णमयैर्मुनि-
गृहैः द्युटजैर्वृत्तभेदैरुद्धोपकण्ठेन ।

चिरविल्वो नक्रमालः करजश्च करञ्जके ।

मुनीनां तु पर्णशालोऽजोऽस्त्रियामिति द्विधोरमरः ।

१ शरणेष्वभय A B C F २ पद्मिन्यतो A विल्वय मरणेषु D ३ न-
-कमिदुल- A B E G H इति जग० घ । म० -विल्व- C ४ -बद्धलेन C G
-बकुलबद्धलेन D

राजरसितसुन्दरसुन्दरीवनेन विततवेत्रव्रततित्रातावरणतरु-
णवरुणस्नान्धसन्नद्धमृङ्गरौलेन^१ गोलाङ्गूलभयगलन्मधुच्छ-

कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्वीणयोरपि ।

इति विश्वप्रकाशः । कोरया इति भाषायाम् ।

षोत्कण्ठमृङ्गराजरसितेन सुन्दरं सुन्दरीवनं यत्र तेन ।

सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत् ।

मृङ्गराजस्तु विज्ञेय आषधे पक्षिभेदके ।

इति धरणिः ।

विततानां वेत्रव्रततीनां त्रातो ब्यूह आवरणं येषां तादृशा-
स्तरुणा नवीना वरुणास्त्रिकशाकास्तेषां स्नान्धे सम्बद्धा मृङ्ग-
रौलाः कीटाः पक्षिणा भ्रमरा वा यत्र तेन । वल्ली तु व्रत-
तिर्लता । वरणे वरुणः सेतुस्त्रिकशाक इति द्वयोरमरः ।

मृङ्गरौलः पक्षिभेदे कीटभेदे च षट्पदे ।

इति धरणिः ।

गोलाङ्गुलेत्यादि । गोलाङ्गुली वानरः ।

गोलाङ्गुलः सवङ्गश्च कीशः शाखान्तगः कपिः ।

इत्युत्पत्तिनी ।

तालसृणराजः । हिन्तालो हीनाऽल्पशालो हिन्तालः ।
वृषोदरादिः । पुगः क्रमुकः । पुत्रागो देववत्सभः । कीमरो

त्रमधुपटलरसासारसिक्ततरुतलेन १तालच्चिन्तालपूगपुन्ना-
१गकेसरघनेन १घनसारमल्लिकाकेतककोविदारमन्दारबी-

नागकेसरसौर्धनेन । दणराजाङ्गयस्तालः । ताड इति ख्यातः ।

पूगः क्रमुको गुवाकः । सुपारीति ख्यातः ।

पुन्नागे पुरुषस्तङ्गः केसरो देववल्गवः ।

गुर्जरदेशे देशरा इति ख्यातः । इति चिच्चमरः । केसरो नाग-
केसर इति हैमः ।

घनसारो वृक्षभेदः । कूष्माण्डको वा । मल्लिका हंसस्तृण-
शून्यं वा केतकम् । कोविदारो युगपत्रकः । मन्दारोऽर्कः पारि-
जातको वा । बीजपूरः फलपूरः । जम्बीरो मरुवकः । जम्बूः ।
गुल्फाः स्तम्बास्तैर्गहनेन । कूष्माण्डकः पुष्पफलो घनसार इति
हारावली ।

घनसारस्तु कर्पूरे दक्षिणावर्तपारदे ।

इति हैमः ।

मल्लिको हंसभेदे स्यात् दणशून्ये तु मल्लिका ।

इति रुद्रः ।

कोविदारो चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।

कचनार इति ख्यातः । गणरूपविकीरणाः । मन्दारश्च । म-

१ भारिकेलकरकेलिराजतालीतालच्चिन्ताललतमालतमाललवलीपूग- D
१ नागके- A C D E F १ घनघमसा- D

१जपूरजम्बोरजम्बूगुल्मगहनेनाप्रत्यूहदात्यूहकुहरितभरितन-
दीनलनिकुञ्जेन पुञ्जिताकुण्डकण्डकलकण्डाध्यासितोद्दाम-
सहकारपक्षवेन १चपलकुलायकुक्कुटकुटुम्बसंवाचितोत्कट-
विटपेन कोरकनिकुरुम्बरोमाश्रितकुरवकराजिना रक्ताशो-
कपक्षवलावण्यलिप्यमानदशदिशा १प्रविकसितकेसररजो-
१विसरधूसरिमभरेण १परागपिञ्जरमञ्जरीमुद्गमानमधुकर-
मञ्जुसिञ्जितजनितजनमुदा १मदजलमेचकितमुचुकुन्दस्क-

दार इति ख्यातः । मन्दारः पारिजातकः । बकाइन इति
ख्यातः । मन्दारः पारिजातकः । पञ्चैते देवतरव इति देवतरुवा ।
फलपूरो बीजपूरः । बिजौरा इति ख्यातः । मरुवकः प्रस्थ-
पुष्पः फणिञ्जकः । जम्बोरोऽपि । मरुशा इति ख्यातः । अप्र-
काण्डे स्तम्बगुल्माविति षट्स्रमरः ।

अप्रत्यूह इत्यादि । प्रत्यूहो विप्रः । पुञ्जीकृतेनाकुण्डः कल-
कण्डः कोकिलस्तस्य स्वरेणाध्यासिता उद्दामसहकारपक्षवा यत्र
तेव । चपलेन कुलायकुक्कुटकुटुम्बेन संवाचितो मृदित उत्कट-
विटपो यत्र तेन ।

कोरकेत्यादि । निकुरुम्बः समूहः । कुरवको रक्तमहा-

१ ज० -नात्यूहदा- A B G इति जग० च । ज० -नापदा- C H ज० -न प्रत्यू-
D E ज० -नात्यूपदा- F ज० -त्यूहयूहकु- D E १ च० -कुलायकु C G इति
जग० च । १ प्र० -नकुसुमके- A B प्र० -सरानुबध्यमानधू- D १ वि० -रितम- B
C D १ प० -रभिन्नुवारम- A प० -रपलासम- D १ म० -कुन्दकुन्दक C F H

१श्रकाण्डकथ्यमाननिःशङ्ककरिकटविकटकण्डूतिना कतिप-
 २यदिवसप्रसूतकुक्कुटीकुटीरीकृतकुटजकोटरेण चटकसञ्चा-
 ३र्यमाणचटुलवाचाटचाटकैरक्रियमाणचाटुना सहचरीचा-
 ४रणचुञ्चुचतुरचकोरचुञ्चुना शैलेयसुकुमारतरशिलातलसु-

सहा । लाल कटघरैघा इति भाषायाम् । विसरः समूहः । मुचु-
 कुन्दो वृक्षभेदः ।

मुचुकुन्दो वृक्षभेदे मुनिदैत्यविशेषयोः ।

इति विश्वः । कटः गण्डम्यलः ।

कतिपयदिनप्रसूतकुक्कुट्या कुटीरीकृतं कुटजकोटरं नि-
 च्छुष्टो यत्र तेन । चटकः कलविद्धः । चटकः कलविद्धः स्यात् ।
 पुमपत्ये चाटकैर इति द्वयोरमरः । चटकाया ऐरक् । वाचाटो
 बज्रभाषी । आलजाटचो बज्रभाषिणीत्याटच् ।

सहचरीणां सञ्चारणैश्चुञ्चुभिर्वित्तैश्चतुरचकोरैः पत्तिभि-
 शुञ्चुना वित्तेन । तेन वित्तश्चुञ्चुप्चण्णौ ।

शैलेयम् । कालानुसार्यवृद्धाग्गपुष्पशीतशिवानि तु । शैले-
 यमित्यमरः । शिलाजित इति ख्यातः । श्रेफालिका सुवर्ही ।
 श्रेफालिका तु सुवहेत्यमरः । निवारोति ख्याता ।

शिफा जटायां सरिति मांभिकायां च मातरि ।

इति विश्वप्रकाशः । गौधेरः । गोधाया द्रगिति द्रगन्तः ।

१ श्रकाण्डकथ्यमाना A B F श्रकाण्डकथ्यमाना C १ प० -कुटीरल A B E
 प० कुटीरल- C इति जग० च । २ र्य० -चटुवा A B यं० -चतुरवा E H

खशयितशशकशिशुना शेफालिकाशिफाविवरविस्त्रव्यविवर्त-
मानगौधेरराशिना निरातङ्करङ्गना निराकुलनकुलकुलके-
लिना कलकोकिलकुलकवलितसहकारकलिकोद्गमेन सह-
कारारामरोमन्यायमानचमरीयूथेन श्रवणहारिसलीलगि-
रिनितम्बनिर्झरनिनादनिद्राणमन्दायमानकरिकुलकर्णता-
लदुन्दुभिना समासन्नकिन्नरीगीतरवरज्यमानसुसुविसरेण

चयो गौधेरगौधारगौधया गोधिकात्मजे ।

इत्यमरः । गोह इति ख्याता । रङ्कुर्मृगः । रङ्कुशम्बररौहिषा
इत्यमरः । राशिः समूहः । स्थानिकारः पुञ्जराशी इत्यमरः ।
रोमन्यायमानाः । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणं रोमन्यः । कर्मणे
रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् । डिच्वादात्मनेपदम् ।
चमरो मृगभेदः । श्रवणहारि मलीलं गिरिनितम्बानां नि-
र्झरनिनादेन निद्राणं करिकुलं तस्य मन्दायमानः कर्णतालो
दुन्दुभिर्यत्र तेन । सुसुर्मृगभेदः । चता हरिता आमा न तु
शुष्का या हरिद्रा तद्रूवै रज्यमाना । वराहपोतानां पोत्रपा-
लिमुखायपालिर्यत्र तेन ।

पोत्रं वक्त्रं मुखायञ्च शूकरस्य हलस्य च ।

इति विश्वप्रकाशः । पालिः पङ्क्तिप्रदेशयोरिति विश्वः । गुञ्जानां
काकचिम्बीनां पुञ्जे मुञ्जज्जालकजालं चत्त तेन ।

क्षतक्षरितक्षरिद्राद्रवरज्यमानवराक्षपातपोत्रपालिना 'गुञ्जा-
 'पुञ्जगुञ्जज्जालकजालेन 'दंशनकुपितकपिकपोतनखको-
 टिपाटितपाटलकीटपुटसङ्कुलेन' कुलिशशिखरखरनखर-
 प्रचयप्रचण्डचपेटपाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलरुधिरच्छटाक्कु-
 'रितचारुकेसरभारभासुरकेसरिकदम्बेन मद्दासागरकच्छो-
 पान्तेन कतिपयदूरं' गत्वातिचपलवीचिप्रचयतया ताण्ड-

गुञ्जापि पटहे प्रोक्ता काकचिन्व्यां कलध्वनौ ।

इति विश्वप्रकाशः ।

जालकः कथितो घोहः कारुडी चापि जालकः ।

दत्त्युत्पलिनी ।

घोहे कारुडिकायां च जालकः परिकीर्तितः ।

इति हारावली ।

दशनेत्यादि । पाटलकीटः श्वेतरक्तः कीटविशेषः । कुलि-
 शशिखरं वज्रायम् । केसरभारः स्कन्धकेशसमूहः । भासुरं दी-
 प्तिमत् । भञ्जभासेति घुरजन्तः । कदम्बकं समूहः ।

अतिचपलवीचिप्रचयतयातिचञ्चलतरङ्गसमूहतया । ताण्ड-
 वेपुहण्डो दीर्घण्डो भुजदण्डो यस्य तादृशः । खण्डपरशुः शिव-

१ गुञ्जाकुञ्ज- A B C E F G H गुञ्जापुञ्जकुञ्ज- D १ पु० -जालक- C D E F
 पु० -जालेन D E F २ दं० -कपिपोत- O D दं० -तचपेटकपा- D ४ -सङ्कु-
 लेन D ५ रितचारुकेसरकेः A B ६ कतिपयपदानि D कतिपयाधानं E

१वोद्दण्डदोर्दण्डखण्डपरशुविडम्बनापण्डितं वारुणीविज-
यपताकाभिरिव शेषकुलनिर्मोकमञ्जुमञ्जरीभिरिव शशाङ्क-
२परिशेषपरमाणुसन्ततिभिरिव लक्ष्मीलीलातर्पणधाराभिरिव ३
४जलदेवताचन्दनविच्छित्तिभिरिव फेनराजिभिरुपात्तराम-
णोयकमपरमिव गगनमवनिमवतीर्णमर्णवच्छलादुच्छलच्छीक-
रकणनिकरैर्नभस्वरान् मुक्ताफलैरिव ५ विलोभयन्तमभयाभ्य-
र्थनागतानेकसप्रक्षितिधरभरितकुक्षिभागं सगरसुतशता-
खातमुत्खातपारिजातकमभिजातमणिरत्नाकरं करिमकरकु-

सद्दिडम्बनापण्डितस्तदनुकरणपण्डितस्तम् । भृतेः खण्डपर-
शुरित्यमरः । वारुणी वरुणस्येयम् । विजयपताकास्ताभिरिव ।
जलाधीशत्वादिति भावः ।

शेष इत्यादि । निर्मोकः । समौ कञ्चुकनिर्मोकावित्यमरः ।
सन्ततिः समूहः । लक्ष्म्या लीलार्थं क्रीडार्थं यदातर्पणम् । अद-
पन इति भाषायाम् । तद्द्वाराभिरिव । विच्छित्तिश्चमत्कारः ।
रामणीयकं रामणीयता ।

अपरमित्यादि । मगरो राजा । खातम् । खनु अवदारणे
क्तः । जनमनेत्यालम् । पारिजातो देववृक्षः । अभिजातानां

१ बो० - दोर्दण्ड- A C D E F २ पत्त्रिव- D ३ + सुतसङ्गुसुममासा-
भिरिव D ४ ज० - ताकुक्षयम्- B C I ५ मुक्ताफलैरिव B G H

लसङ्कुलं १ शकुलकुलकवलनाभिलापसञ्चरन्नक्रचक्रमस्तिमि-
 ततिमिङ्गिलकुलं २ कूलकन्दलीवलयाचलविलुलितवेलातरलि-
 ३ तलवलीलवङ्गमातुलिङ्गगुल्ममूर्मिमारुतप्रसारिततरलतोत्ता-
 ४ लतालहिन्तालतालीतरलितजलमानुपमिथुनमृदितसलिल-
 पुलिनवालशैवालं प्रवालाङ्कुरकोटिपाटितमुखखिन्नशङ्खनख-
 शिखालिखिततटलेखं खगेश्वरगोत्रपत्ररथपटलकलिलंसलि-
 लमद्याप्यनिर्मुक्तमन्दरमथनसंस्कारमिवावर्तभ्रान्तिभिः साप-

शुद्धानां मणीनां रत्नानां चाकरः । करी जलचरो गजो मक-
 रश्च । तयोः कुलेन । करिरूपमकरकुलेन वा सङ्कुलम् ।

शकुलो मत्स्यभेदः । नक्रः कुम्भीरः । अस्तिमितं चञ्चलम् ।
 तिमिं मत्स्यं गिलतीति तिमिङ्गिलः । मूलविभुजादित्वात् कः ।
 अचि विभाषेति लत्वम् । गिलोऽगिलस्येति मुम् । महामत्स्यस्तस्य
 कुलं यत्र तम् ।

कूलमित्यादि । लवली लताभेद इति केचित् । फलमित्य-
 परे । हरफारेवडोति प्रसिद्धम् । मातुलिङ्गको रुचकः । रुचको
 मातुलिङ्गक इत्यमरः ।

प्रवालो विद्रुमः । पाटितं विदारितम् । शङ्खनखाः सुद्र-

१ शकुलकव- A H श० -कवलनाभि A B D म० -महरदनेकनक्रचक्र- C
 श० -महद्वय- A B C F G २ कू० -यावलीवि- A C H ३ त० -मातुलुम्बु- C
 म० -मातुलुङ्गु- E F H इति जग० च । त० -मुर्मिमारु A C F G त० -मा-
 दतमर्भरि- D ४ ल० -तरलित लीनज A B H ल० -चरितज D

स्मारमिव फेः ससुरामोदमिव वेलावकुलगन्धैः सरोपमिव
गर्जितैः सखेदमिव निःश्वसितैः सधुकुटीभङ्गुरमिव^१ तरङ्गैः
सालानस्तम्भमिव रामसेतुना कुम्भीनसीकुक्षिमिव लवणोत्प-
त्तिस्थानं व्याकरणमिव^२ विततस्त्रीनदीकृत्यवज्जलं राजकु-
लमिव दृश्यमानमहापात्रं हस्तिबन्धमिव वारिगतानेकना-

शङ्खाः । सुद्रशङ्खाः शङ्खनखा इत्यमरः । खगेश्वरो गह्वरः ।
अपस्मारो रोगः । सुरा मद्यम् । आलानं बन्धस्तम्भः । आलानं
बन्धस्तम्भं इत्यमरः ।

कुम्भीनसी राक्षसी लवणस्तक्तः । व्याकरणमिव विततानि
स्त्री स्वधिकारकार्याणि नदीसञ्ज्ञा तत्कार्याणि । कृत्यमञ्जा-
कार्याणि । वज्जलं भगवा वज्जलमित्यादि । पक्षे विततानां
स्त्रीनदीनां पत्नीभूतानां नदीनां कृत्यैस्तरङ्गाधरपानरूपै-
र्यज्जलम् ।

राजकुलमिव । महापात्रं महामात्यः । पक्षे पात्रं तीरदया-
न्तरम् । बन्ध बन्धने । अधिकरणे घञ् । हस्तिनो बधन्तेऽव
हस्तिबन्धः । गजबन्धनस्थानमिव वारिगतैर्बन्धनरञ्जुगतैस्तादृ-
क्षैरनेकनागैर्गजैर्मुच्यमानफूत्कारम् ।

पानीये वारि विख्यातं वारि बन्धनरञ्जुषु ।

गमुच्यमानफूत्कारं विश्वामित्रपुत्रवर्गमिवाभोजचामरमत्स्यो-
पशोभितं सत्पुरुषमिव गोत्राश्रयं^१ साधुमिवाच्युतस्थितिरम-
णोयं सुनृपमिव^२ सज्जनक्रमकरं कृतमन्युमिव करतोयास्रुत-

इति धरणिः । वसिवपियजिराजिर्ब्रजिमदिहृन्निवाशिवादिवा-
रिभ्य इञ्जितीञ् । पचे वारि जलम् । नागाः सर्पाः । अमरस्तु ।
वारी तु गजबन्धनीति दीर्घान्तं बन्धनस्याज्जवाच्याह । तन्मते
तु नैतदुपपद्यते कोशान्तरेष्वेवमेव ।

विश्वामित्रपुत्रवर्गमिव । अभोजैः कमलैश्चामरैर्वालव्यजनै-
र्मत्स्यदेशाधिपैः शोभितम् । पचेऽभोजचामरं शैवालम् ।

शैवालं शैवलाभोजचामरं जलनीलिका ।

इत्युत्पत्तिनी ।

सत्पुरुषमिव गोत्रं वंशः । पचे पर्वतः । साधुमिवाच्युताभष्टा
स्थितिर्मर्यादा तथा रमणोयम् । पचेऽच्युतस्य विष्णोः स्थित्या र-
मणोयम् ।

सुनृपमिव सज्जनानां क्रमकरं व्यवहारकरम् । पचे मञ्जा
नका मकरा यत्र तम् ।

कृतमन्युमिव कृतक्रोधमिव करतोयेन पाणिभ्यजलेनाश्रुतं
चालितं मुखम् । पचे करतोया नदी । करतोया मदानो-
रेत्यमरः ।

मुखं विरहिणमिव चन्दनोदकसिक्तं विलासिनमिव नर्मदा-
नुगतमुद्धृतकालकूटमपि 'प्रकटितविपराशिमतिवृद्धमपि सु-
न्दरीपरिवृतकण्ठं' सुरोत्पत्तिस्थानमप्यसुराधिष्ठितं' जल-

विरहिणमिव चन्दनस्योदकेन सिक्तम् । पक्षे चन्दना नदी-
विशेषः । चन्दनसम्बन्धि जलं वा ।

विलासिनमिव नर्म क्रीडा तरं ददति ताभिरनुगतम् । पक्षे
नर्मदा नदी । नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः । उद्धृतः कालकूटो
हालाहलो यस्मात् तमपि । प्रकटितो विषस्य खेडस्य राशिर्येन
तमिति विरोधः । विषं जलमिति परिहारः ।

अतिवृद्धमतिस्थविरमपि सुन्दरीभिः स्त्रीभिः परिवृतक-
ण्ठमिति विरोधः । अतिवृद्धं महीयांसम् । सुन्दरी वृचभेदः ।
कण्ठः समोपदेशः । इति परिहारः ।

कण्ठो गले गलध्वाने समीपेऽपि प्रकीर्तितः ।

इति विश्वः ।

सुरास्यन्द्रादयो मद्यं वा तदुत्पत्तिस्थानमपि ताभ्यामनधि-
ष्ठितमिति विरोधः । यदा सुरस्य ब्रह्मण उत्पत्तिर्यस्मात् सुरो-
त्पत्तिर्विष्णुस्तस्य स्थानमपि । असुरैरधिष्ठितमिति परिहारः ।

अचिन्तायदित्यादि । यद्यतो यत्सविधे राघवेणारण्यविद्युक्ता

निधिमपश्यदचिन्तयच्च । अहो मे^१ कृतापकारेणापि विधि-
 नेपकृतिरेव कृता यद्यं लोचनगोचरतां नीतः संमुद्रः ।
 तदत्र^२ देहमुत्सृज्य^३ प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि । यद्यप्य-
 नातुरस्य^४ देहत्यागो न विहितस्तथापि कार्यः । न खलु
 सर्वः^५ कार्यमकार्यं वा करोति । इत्यसारे संसारे केन किं

कान्ता विन्ना मोऽयं लोचनगोचरतां नीतः । तदत्र देहमुत्सृज्य
 शरीरत्यागं कृत्वा । तत्कृतकर्माचरणामानर्थ्यादिति भावः ।
 प्रियाविरहाग्निं निर्वापयामि । तेनायं कान्ता^१ विरहाश्रयांशो
 निर्वापितः । अहं तु शरीरमुक्तेरित्यर्थः ।

एति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि ।

इति प्राचीनगाथयात्मघातनिषेधाच्चाह । यद्यपीत्यादि । आ-
 तुरस्य तु मरणम् ।

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि ।

प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनादिकम् ॥

इत्यादि स्मृत्युक्तमेव ।

अवश्यं भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।

नयत्न नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥

अपद्ये पदमर्पयन्ति हि

श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ।

१ — मे FH १ + अहमेव D २ देहमुत्सृज्यामि वि- A D E F H इति
 नमः च । ३ आत्मत्यागो C D ४ + सर्वं C D

वा^१ न कृतम् । तथाहि । गुरुदारग्रहणं^२ द्विजराजोऽकरोत् ।
पुरूरवा^३ ब्राह्मणधनं लुप्याया^४ विगनाश । नङ्गपः परकलत्रदो-
हदी^५ महाभुजङ्ग आसीत् । ययातिर्विद्वितब्राह्मणीपाणियग्रहणः

इत्यादिना भवितव्यताप्राबन्धं मन्वान आह । तथापीति । उभ-
यमपि करोतीति भावः । अस्मिन्निति । किमकार्यं न कृतमि-
त्यर्थः । द्विजराजश्चन्द्रः । गुरुदारग्रहणं वृहस्पतिभार्यायास्ता-
राया ग्रहणं तथा सच सुरतं तत्र बुध उत्पन्न इत्यादिपर्वणि
कथा । पक्षे द्विजराजो ब्राह्मणश्रेष्ठः श्रुतिस्त्वत्याद्यध्ययनसम्पन्नः ।
गुरुदारग्रहणं गुर्वङ्गनागर्मनम् । पुरूरवा राजा वयःशेषे ब्रह्म-
स्वमष्टहात् तत एव नष्ट इत्यपि भारते ।

नङ्गपो राजा परकलत्रदोहदीन्द्राण्यां साभिलाषो महा-
भुजङ्गः सर्प आसीत् । कामुको दोहदी मत इति रत्नकोशः ।
वृत्रवधदोषदूषिते मघानि नङ्गप इन्द्रपदे स्थितस्तत इन्द्राण्यां
साभिलाषोऽभूत् । यद्यपूर्ववाचनाच्छ्रुत्वा मां समघोऽपयास्यसि
तदा स्त्रीक्रियते मघेत्यभिहितो महर्षिन् याने निद्युज्य सर्पमर्षेति
त्तरमाणोऽगस्त्येन सर्पो भवेति शप्त इति हरिवंशे ब्रह्महत्या का-
मान्धतया महर्षिपीडनं चोक्तमनेन ।

ययाती राजा कृतब्राह्मणीपाणियग्रहणः कृतदेवयानीपाणि-
ग्रहणः पपात् । तारुण्यादित्यर्थः । ययातिर्भृगुसुताया देवयान्याः

१ नाम C D H २-दाह्रहण A B C D F G H ३-धनस्य लुप्याया A B
४ इति जग० च । हदो A B E H हदेन C F G

पपात । १सुद्युन्नः स्त्रीमय इवाभवत् । सोमकस्य १ प्रख्याता १
जन्तुवधनिर्घृणता १ । पुरुकुत्सः कुत्सित आसीत् । कुवलययाश्चोऽश्व-

परिचारिकायां शर्मिष्ठायामेषासक्तो देवयान्या भागंवाच नि-
वेदितस्तेन शप्तः । प्रवया भवेति । अतिकामुकत्वेन वयान्तर-
प्राप्तिर्ध्वनिता ।

सोमकस्यैतदभिधानस्य जन्तोस्तन्नामः पुत्रस्य वधेन निर्घृ-
णता । पक्षे जन्तवः शरीरिणः । सोमकस्य शतस्त्रीष्वेकस्यां जन्तु-
सञ्ज्ञः पुत्र उत्पन्नः । स कदाचित् पिपीलिकया दृष्टोऽरुदत् ।
ततः सर्वास्तन्मातरोऽरुदन् । ततोऽन्नापुरे महानाक्रन्द आ-
सीत् । तत् श्रुत्वा राज्ञा पुरोहितः पृष्टः । सन्तु मे वधवः पुत्राः
कथमिति तेन जन्तुर्हतो ऊतश्च तद्दूमाघ्राणात् सर्वाः सगर्भाः
संवृत्तास्ततः शतं पुत्रास्तस्याभवन्निति भारते । जन्तुजन्तुशरी-
रिण इत्यमरः । एतेन त्रयो महापातकिनो वर्णिताः ।

कुवलययाश्चो राजान्यतरकन्यामप्यश्वतराख्यनागकन्यामपि
जहार । कुवलययाश्चो भार्यायां मदालसायां प्रमीतायाम-
त्यन्तविक्रवः । तन्निचाभ्यामश्वतरपुत्राभ्यां तद्दत्तान्तः पित्र
आस्यातः । पुत्रमित्रत्वान्मायानिर्मितां मदालसां तस्माद्यप-
यत् सः ।

तरकन्यामपि ^१जहार । नृगः कृकलासतामगमत्^२ । नलं क-
लिरभिभूतवान् । शम्बरणो^३ मित्रदुहितरि^४ विक्रवतामगात् ।

न भस्मसात् कृतः कोऽपि विघ्नः केनापि भूतले ।

आब्रह्मसृष्टेरित्येतद्विस्तृत्यं सरमोहितः ॥

मनुजो नागकन्यामप्याजहारं नदालसाम् ।

कामार्थतां ध्वनयितुमिदमार्हं नृपात्मजः ॥

अज्ञानादपि मञ्जातं पातकं फलति ध्रुवम् ।

इति प्रदर्शयन्नाह नृगस्य कृकलासताम् ॥

नृगो राजा । कृकलासतां सरटत्वमगमत् । सरटः कृकलासः
स्यादित्यमरः ।

नृगेण पुष्करे तीर्थे गा द्विजत्रा कृताः पुरा ।

तत्राज्ञानाद्विजल्लैका कपिला मिलिता भवत् ॥

अपराधादतस्तेन शप्तः सरटतामवात् ।

नल राजानं कलिसूर्ययुगोऽभिभूतवान् ।

कालेन कलिना सोऽपि पुण्यस्रोकोऽति षोडितः ।

इति संस्कारयन्नुचे नलाख्यानं पुरातनम् ॥

शम्बरणो मित्रदुहितरं प्रति सूर्यसुतां प्रति । पक्षे मित्रस्य
सुहृदो दुहितरम् । स्यष्टम् ।

१ परिजहार C २ -मगात् CDH ३ शम्बरो ABCDEFGH
शम्बरणो इति जग० । ४ प्रकृतिविक्रितामगात् A B E F G

दशरथ^१ इष्टरामोन्मादेन^२ मृत्युमवाप । कार्तवीर्यो गोत्रा-
 ह्मणपीडया पञ्चत्वमयासीत्^३ । युधिष्ठिरः समरशिरसि सत्य-
 मुत्ससर्ज । ^४शान्तनुरतिव्यसनाद्विपिने^५ विललाप । इत्थं
 नास्त्यकलङ्कः कोऽपि^६ ! तद्दहमपि देहं त्यजामि^७ । इति वि-

दशरथ इति । मृगयायां हतस्य तपस्विनः पित्रोर्यथा
 पुत्रवियोगादावयोर्मृतिरेवं पुत्रशोकाभ्रमृतिस्तेऽस्तु । इति शा-
 पाद्रामवियोगेन मृतिः । मृगयामक्रियमनेन तपस्विबधोऽपि-
 ध्वनितः । :

कार्तवीर्यः सहस्रबाहुर्गोर्जमदग्निगोत्राह्मणस्य जमदग्नेः पी-
 डया मृतः ।

अनेनैवापरार्धेन रामेण निहतोर्जुनः ।

युधिष्ठिर इति । शान्तनुरिति ।

शोकाभ्रमृतिर्दृषोत्सर्गो वने च परिदेवनम् ।

कन्दर्पकेतुः खलुतावुपपृम्भकमुक्तवान् ॥

तद्दहमपि देहं त्यजामीति विचिन्त्य पुलिनमाममादेत्यन्वयः ।

कुरुरा उत्क्रोशास्त्रोपां खरनखरशिखरैः खण्डितपृथुरोम-
 विलसं झपविलम् । उत्क्रोशकुरुरैः समौ । पृथुरोमा झपो मत्स्य
 इत्यमरः ।

१ -रथो दृष्ट- A B F २ -मवियोगेनादेन E -भराथो रामोन्मादात् इति
 जमदग्नौ ३ + मभु- सुवर्षेण्यपना जनात् C I ४ इत्यम- A C F H ५ -व्यसनादभे
 A F H ६ + प्राय C ७ देहत्यागेन कलङ्को मर्त्यात् C

१ निऋजनिपवनरयपरिमिलितशिशिरतरमनुदिवसनिपत-
दतितरूणवनमहिषगवलशिखरलिखितविप्रमतटमनवरतचर-
दसितमुखचरणविहगनिवहमधुरनिनदमुखरितमहिमकरच-

इति हारावली ।

अनुदिवसं निपतन्तोऽतितरूणा वनमहिषास्तेषां गवलशि-
खरैः शृङ्गाग्रैर्लिखितानि विदारितानि तैर्विप्रमतटम् । गवलं
माहिषं शृङ्गमित्यमरः । अत्र गवलप्रयोगे यद्वक्तव्यं तदन्य-
त्रोक्तम् ।

अनवरतं चरन्तोऽसितमुखचरणा धार्तराष्ट्रास्तेषां निवह-
स्तस्य मधुरनिनदैर्मुखरितम् ।

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

मलिनैर्मसिकाख्यास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥

इत्यमरः ।

अहिमकरः सूर्यस्तस्य चण्डैरिव किरणैरिव रुचिरं भा-
सुरं जलमनुजानां जलमनुष्याणां शयनेन मृदितं जलगतं
जलान्तर्गतं धरणितलं यत्र । यद्वा । अहिः सर्पा मकरो ज-
लजन्तुभेदस्तयोश्चरणेन भ्रमणेन रुचिरं पोताधानादिरुचितं
जलजमनुजशयनेन मृदितं जलधरणितलं यत्र ।

१ रणरुचिरजलमनुजशयनमृदितजलधरणिमलमतिवहलम-
 २ दजलशबलकरटतटकरिवरशतनिपतितमधुकरविस्तरतिक-
 ३ रमतिजवनपवनविधुतजलधिजलपटलविनटननिपतितमणि-
 गणपरिगतपरिसरं जलनिधिभुजगनिर्मुक्तनिर्भोकपट्टमिव
 दर्पणमिव वसुन्धरायाः स्फाटिककुट्टिममिव वरुणस्य विपुलं
 पुलिनजलमाससाद् ।

ततः छतस्नानादिर्जलमवतरितुमारेभे शरीरत्यागाय ।
 अथ सानुग्रहेषु ग्राहेषु निर्मल्लरेषु मत्स्येष्वक्षुद्रेषु क्षुद्रेषु वत्स-

अतिवहलमदजलशबलः करटी गण्डो येषां तादृशकरि-
 वरशतेषु निपतितमधुकराणां विस्तिभिः शब्दै रतिकरम् ।
 काकेभगण्डो करटावित्यमरः । कट इत्यपि पाठोऽर्थस्वभिन्नः ।

अतिजवनोऽतिवेगवान् पवनस्तेन विधुतजलधिजलपटला-
 न्निपतितो मणिगणो यत्र तादृशः परिसरो यस्य तम् । जवनस्तु
 जवाधिक इत्यमरः ।

जलनिधीत्यादि । तत इत्यादि । आकाशसरस्वती आ-
 काशवाक् समुच्चरदुत्थिता अकर्मकत्वादुदक्षर इत्यात्मनेपदं न ।

१ २० -मलमतिशयमृदितजलधरनिकरमतिवहल A B २ २० -रगत-
 शयप A २० -रगतशयनतलप- B D २० रगयननिप C २० धुकरनि-
 करमधुरवि- A B Γ २० -धुकरमधुरवि- D २ २० धुतजलवि- A B C D
 E F G H २० -पतिततमालगण- D

लेपु कच्छपेष्वक्रूरेषु नक्रेष्वभयङ्करेषु मकरेष्वमारेषु शिशु-
मारेष्वकाशसरस्वती^१ समुद्रचरत् । आर्य कन्दर्पकेतो
पुनरपि तव^२ प्रियया सह सङ्गमो^३ भविष्यत्यचिरेण तद्विरम
मरणव्यवसायादिति । तदुपश्रुत्य सरणाद्विरराम^४ । पुनः
^५प्रियया समागमेच्छया शरीरस्थितिहेतुमाहारं^६ °चिकी-
र्षुर्महासागरकच्छोपान्तभुवं^७ जगाम । अथ 'तत इतः परि-
भ्रमन् फलमूलादिना वने^८ वर्तमानः^९ कियन्तं कालं
निनाय कन्दर्पकेतुः ।

एकदा^{१०} कतिपयमासापगमे^{११} काकलीगायन^{१२} इव

तत्स्वरूपमाह । आर्येत्यादि । एकदा वर्षामगय आज-
गामेति मन्वन्धः । काकलीगायनः कलसूक्ष्मगायनस्तदत् ।
सन्नद्धं निम्न नीचं गभीर वागानन्दं ददाति तादृशः ।
पक्षे सन्नद्धाः परिपूर्णपात्राः निम्नगा नद्यो नदाश्च यच ।
काकली तु कले सूक्ष्मे । निम्न गभीरं गभीरमिति द्वयो-
रमरः ।

१ काशात् सरस्वती A B D F H १ — तव EF २ भविष्यतीत्य A B E
G H ३ विरराम सरणात्कात् CD L ४ प्रियया समागमात् C D ५ तुभू-
ममम C D ६ चिकीर्षुः कच्छो C D ७ वनभूभ D ८ तव च CD ९ — वने
A E F H १० वतयत् C D F H ११ + इति AB + तु CD L H
१२ यदि वनापगमे A B F H १३ नोदमान B F H

सन्नद्धनिम्नगानदः सन्ध्यासमय इव नर्तितमोलकण्ठः कु-
मारमयूर इव समूढशरजन्मा महातपस्वीव प्रशमितरजः-
प्रसरस्तापस इव धृतजलदकरकः प्रलयकाल इव दर्शिता-
नेकतरणिविभ्रमो^१ निरुपद्रुतकाननोद्देश^२ इव "घनेत्स-

नीलकण्ठः शिवः । पक्षे मयूरः । कुमारमयूर इव सम्य-
गूढ शरजन्मा पडाननो येन । पक्षे समूढानां पुञ्जीभूतानां
शराणां जन्म यत्र ।

समूढः पुञ्जिते भुम्भे सद्योजाते धृतेऽपि च ।

इति विश्वः ।

रजो धूलिः । पक्षे द्वितीयो गुणः । तापस इव तपस्वीव
धृतो जलदो जलप्रदेः करकः कमण्डलुर्येन । पक्षे धृता ज-
सदाः करका वर्षीपला येन ।

करका मेघपापाणे करका च कमण्डलौ ।

दाडिमेऽपि च करक करी च करकः स्मृतः ॥

इति विश्वः । वर्षीसु करकावर्णेन कविसम्प्रदायः ।

प्रलयकाल इव दर्शितोऽनेकतरणीनां सूर्याणां विभ्रमो
येन । पक्षे तरणिनाः । स्त्रिया नोस्तरणिस्तरिरित्यमरः ।
विभ्रमो भ्रमणम् ।

निरुपद्रुतकाननोद्देश इव घनमत्यन्तं घना वाक्सुकिताः

१ सन्नद्ध ABCDEFGH २ विक्रमो AF ३ काननप्रवेश AB
-काननप्रदेश FG ४ घनमयुः ABFGH

कितसारङ्गे रेवतीकरपल्लव इव हलिधृतिकर^१ आजगाम
वर्षासमयः । निर्भिन्नमेघनीलोत्पलकानने क्रीडासरसीव नं-
भसि स्मरस्य रत्ननौकेव^२ जलदलक्ष्मीमातङ्गकन्यानर्तनरञ्जु-

सारङ्गा हरिणा यत्र । पक्षे घनेन मेघेनात्मुकिताः सारङ्गा-
श्चातका यत्र ।

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु ।

इत्यमरः ।

रेवतीकरपल्लव इव हलिने वलरामस्य धृतिकने धैर्या-
धायकः । पक्षे हलिनां कर्षकाणां धृतिकरः प्रीतिकरः ।

इन्द्रधनुर्लता रराजेति सन्वन्धः । निर्भिन्ने विकसिते मेघ
एव नीलोत्पलकानने क्रीडामरमिव नभसि कुसुमशरस्य रत्न-
नौकेव रत्नजटितनौकेव जलदलक्ष्म्येव मातङ्गस्य चण्डाल-
भेदस्य कन्या सैव नर्तकी तस्या रञ्जुः समाकर्षणरञ्जुः । च-
ण्डालकन्या रञ्जुमवलम्ब्य नृत्यति ।

चण्डालभवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः ।

इत्यमरः ।

नभ इति । प्रवसता निदाघेनोष्णोपगमेन स्मरणाय दिवा
द्यौः पयोधरे स्तने मेघे च दत्तानि नखस्तानीव ।

रिव नभःसौधतोरणमालिकेव प्रवसता^१ निदाघेन दिवः
पयोधरे दत्ता स्मरणाय^२ नखक्षतावलीव गगनलक्ष्मीरत्न-
रसनामालेव ^३नभोमन्दारतरुसुन्दरकलिकामालेव^४ रति-
नखमार्जनरत्नशलाकेव रत्नशुक्तिरिव कुसुमकेतोरिन्द्रधनु-
र्लता रराज । अतिवेगनिपीतजलधिजलशङ्खभालामिव व-

चिनोत्पन्नप्रवासेन प्रीतिर्गच्छेत् पराभवम् ।

रागाद्यतनसंस्मारि यदि न स्यान्नखक्षतम् ॥

इति कामतन्त्रम् । निदाघ उष्णोपगमः । श्यादिवो द्वे स्त्रि-
यामभ्रमित्यमरो द्वयोः ।

गगनलक्ष्या रत्नरमनेव काञ्चीव ।

स्त्रीकव्यां मेखला काञ्ची मत्तकी रमना तथा ।

इत्यमरः । नभोमन्दारस्य देवतरुविशेषस्य सुन्दरकलिका-
मालेव ।

रतिरित्यादि । अतिवेग इति शङ्खपाने हेतुः । बलाका-
च्छलाद्विमकष्टिकामिषादूर्ध्वमण्डलदेशेऽदृश्यत । बलाका वि-
मकष्टिकेत्यमरः । वकजातिविशेषः । कैतवापङ्कुतिरलङ्कारः ।

कैतवापङ्कुतिर्यत्नौ व्याजाद्यैर्निर्ऋते पदैः ।

इति लक्षणात् ।

१ प्रधात्ता D २ — स्मरणाय CDEI' ३ न० म्दारसु- CDEGH
न० -तदकुसुमक- BCGH ४ -न्दरमन्दारोलेखेव A -न्दरमन्दारोव D -न्दर-
कलिकालेखेव I'

लाकाक्कलादुदमन्नदृश्यत जलदः । पीतहरितैः कृष्णासु^१
 केदारिकाकोष्ठिकासु^२ समुत्पतद्भिर्जतुशबलैरिव ददुरैर्न-
 यद्युतैरिव^३ चिक्रीड वर्षाकालः । रविदीपकज्जलनिचय-
 निभे निकपोपल इव^४ भेघसमयसुवर्णकारनिकपितसुवर्ण-
 लेखेव तडिदशोभत^५ । विरहिणां हृदयं विदारयितुं

कृष्णास्रमितासु सदूर्वास्वित्थर्थः । जातिद्वयसङ्गावादिशेषण-
 सार्थक्यम् । क्वचित् कृष्णास्विति पाठस्तत्र हलसंस्कृतास्वित्थर्थः ।
 केदारिका एव कोष्ठिकास्तासु । केदारकोष्ठाभ्यामन्यत्वे
 कनि रूपम् । कियारोति भाषायाम् । वस्त्रादिनिर्मितं क्रीडा-
 साधनं खलविशेषः । कोष्ठा इति च ।

पीतहरितैस्तदूर्वाजतुशबलैर्लाचारकैः । नयो युद्धनोति-
 स्तच्छिद्यकैर्धूतैश्चतुरङ्गैश्चतुरङ्गसाधनेषु लक्षणा नयद्युतसाधन-
 भूतैर्हस्यश्वादिभिरिव समुत्पतद्भिर्ददुरैर्भेकैः कालश्चिक्रीड ।
 शातुपैरिति पाठे विकारे चपुजतुनोः पुगित्यण् पुगागमश्च ।

रविरिति । निकपोपलमाकषः । आकपो निकपोपलम् ।
 क्रीडोति भाषायाम् ।

विरहिणामिति । करपत्रं क्रकचम् । क्रकचोऽस्ती करपत्र-

१ ल० - मद् घमद- D २ श्वापीत A B C F ३ कृष्णासु A B D इति जड०
 च मर० च । ४ म० - जंगुपव A B D F H इति जड० च । ५ ददुरैर्भवत्यु-
 तिव A B D F G H ददुरैर्भिद्युता मभं नयद्युते C E इति जड० च ।
 + शारोभिरिव C ६ प्रादृष्टम्. A भेष घमम. D भेष प्रादृष्टम्. F भेषम-
 दध- H ७ - दरामत DE

करपत्रमिव कुसुमायुधस्य क्रकचच्छदमशीभत । जलद-
दासुणि लोलतडिम्बताकरपत्रदारिते १- १पवनवेगनिर्धूतासूर्ण-
चया इव जलरेणवो वभुः । विच्छिन्नदिग्बधूद्धारमुक्ता इव
खरपवनवेगभ्रमितघनघरदृघट्टनसञ्चूर्णिततारानिकरा इव
१त्रिभुवनविजिगीषोर्मकरध्वजस्य प्रस्थानलाजाञ्जलय इव
करका व्यराजन्त १ ।

१अनन्तरमखञ्जखञ्जरीटेऽकुञ्चितकौञ्चसञ्चारे १निर्भर-

मित्यमरः । शारा इति भाषायाम् । क्रकचपत्रं केतकपुष्पाम् ।

द्रोणीदर्ल सुचिपुष्पं जम्बालं क्रकचच्छदम् ।

इति शारावली । लोलतडिम्बताकरपत्रदारिते जलददासुणि
मेघकाष्ठे पवनवेगनिर्धूताः कम्पितासूर्णचया इव जलरेणवः
शीकरा वभुः गृग्गुभिने ।

विच्छिद्देति । पनो मेघ एव घरदृः । जाता इति भाषा-
याम् । पुरुषप्रेरणागिरपेक्षो जम्बादिरयभ्रममाणः । करका
वर्षापलाः ।

अनन्तरं शरत्कामपारगो कन्दर्पकेतुः शिलागर्धो पुषिकां

‘भारद्वाजद्विजवाचाटविटपे पटुप्रभप्रभाते भ्रान्तशुककुलक-
लमकेदारे प्रवेशितावेशिकराजहंसे कंसारातिदेहद्युतिद्यु-
तले हंसद्वलतुलितजरञ्जलमुचि सान्द्रोक्ततेन्द्रमहकामुक-

पाञ्चालिकां मम प्रियानुकारिणीयमिति तां करेण पस्पर्शति
सम्बन्धः ।

शरदं वर्णयन्नाह । अखञ्जाः सद्गतयः । खजि गतिवैकल्ये ।
अकुञ्चिते विसृते निर्भरं भारद्वाजद्विजैर्वाचाटविटपे । भार-
द्वाजवाचाटलं विटपेष्वारोप्यते । तेन लक्षणानामालङ्कारोऽव ।

साक्षादनभिमम्बन्धात् सम्बन्धिषु परिग्रहः ।

यत्र सा लक्षणा नाम ।

इति कण्ठाभरणे । पटुप्रभं सुन्दरं प्रभातं यत्र । भ्रान्तं भ्रम-
णविशिष्टं शुककुलं तादृशं कलमानां शास्तीनां केदारं क्षेत्रं
यत्र । प्रवेशिता आवेशिका आगन्तवो राजहंसा यत्र । स्यु-
रावेशिक आगन्तुरित्यमरः ।

कंसारातिदेहद्युति कृष्णशरीरतुल्यकान्तौ द्युतले हंसवत्
द्वलं हंसद्वलं तत्तुलिते जरञ्जलमुचि पुराणमेधे जलमयोग-
कृतं नवलं जलवियोगकृतं जरत्वं बोध्यम् । सान्द्रोक्ता घनोक्त-
तेन्द्रमहकामुकानां शुकानां मुत् प्रीतिर्येन तत्र ।

१ भारद्वाजवा- CI भा० -द्विजरचितया D २ कंसारिदे- A B C D F G
क० -द्युतिनिर्मलद्यु- A B G क० -द्युतिनिधनमण्डले D ३ हंसकुलतु- A B D H
४० -लितराजश्जलमु- A B D E F G H

मुदि मधुरमधुदणवोरुधि १सुरससारसरसितसारकासारे
 १शोभनकसेरुकन्दलुब्धपोत्रिपोत्रोत्खाततटडागे चकित-
 चातके १सञ्चरन्मत्स्यपुत्रिकापत्रिपटलमधुरध्वनिविहितमुदि
 कदर्थितकदम्बे कम्बुद्विपि" प्रसृतविसप्रसूने विरलवारिदे

मृगदंशश्च शुनको यामसृकरभेदकौ ।

अस्यिभक्षश्च कपिलः स्यादिन्द्रमहकामुकः ॥

इत्युत्पलिनी । मधुरा मधुदणवोरुद्यत्र ।

खड्गपत्रो मधुदणमिचुर्मधुतरुर्मतः ।

इत्युत्पलिनी । सुरसं सारसानां रसितं सारस्तत्वं यत्र ता-
 दृक् कासारः सरो यत्र तत्र । कासारः सरसी सर इत्यमरः ।

शोभनकसेरुकन्दलुब्धानां पोत्रिणां वराहाणां पोत्रैर्घाणा-
 भिरुत्खाततटास्तडागा यत्र तस्मिन् । कोलः पोत्रो किरिः
 किटिरित्यमरः ।

चकिताभृष्टाः मंगयिता वा चातका यत्र । चक दृष्टौ
 प्रतीघाते च । मञ्जरदिति मत्स्यपुत्रिका जन्तुविशेषः । कदम्बो
 नीपट्टश्च । कादम्ब इति पाठः क्वचित् । कलहंसः । कादम्बः
 कलहंसः स्यादित्यमरः । यतक इति ख्यातः । प्रसृतानि विस-
 प्रसूनानि कमलानि यत्र ।

१ सरस D १ - शोभन- A C D E F H १ मधुरमधुदण- A C D E F H
 मधुरमधुदणवोरुधि- इति मर० । म० - पत्रिका A B D F म० - जन्तुमुदि D E
 १ कदम्बद्विपि A B कम्बुद्विपि C F

तारतरतारके १ चारुचन्द्रमसि २ स्वादुतरसरःसलिले स्फुरितशफरचक्रकवलननिमृतवकानोके ३ मूकमण्डूकमण्डले ४ सङ्कोचितकञ्चुकिनि ५ काञ्चनच्छेदगौरशालिशालिनि ६ क्रोशदुक्रोशे ७ सुरभिगन्धिसौगन्धिकगन्धहारिहरिणाथे ८ कुमुदामोदिनि कौमुदीकृतमुदि निर्वर्धवर्धिणि निःकूजकोयष्टिके ९ धृतधार्तराष्ट्रे हृष्टकलमगोपिकागीतसुखितमृगयूथे कथीकृतयूथिके १० ११ म्लायमानमालतीमुकुले १२ वन्धूकवान्धवे सञ्जातसुजातके १३ विस्त्रितसौत्रामधनुपि स्मेरकाशमीररजः-

विसप्रसन्नराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

इत्यमरः ।

वकाशिके वकसमूहे । मूके निर्वाक् । कञ्चुकी गर्पः । सौगन्धिकं कङ्कारम् । सौगन्धिकं तु कङ्कारमित्यमरः । हरिणाथो वायुः । वृषदथो गन्धवह इत्यमरः ।

कुमुदेत्यादि । निर्वर्धाः गलितपिच्छा वर्धिणो यत्र तत्र । कलमगोपिका शालिभंरचिका । यूथिकामोदिति कथामात्र-

१ चादतरस- D २ स्वादुतर- A B D E G ३ -वकाशिके C D E G
 ४ -कुले A -पटले D ५ मडू- E H ६ -किञ्चुकिनि C F -किञ्चुके D
 ७ शालिशालिनि A B C G -शालिकेदारे D ८ सुरभिभा- A D H सु-
 -गन्ध- A D G H ९ कुमुदामोदमो- C १० मुदिनधा- D धृतधतिधा- D
 ११ यथे C १२ सायितमाल- C सायकाल- D सा- -नीलतामुकुले C D
 १३ -कुपले D -वकुले H १४ -तपुञ्जातके A B H -तपप्रश्नदे E H

पुञ्जपिञ्जरितदृग्दिशि १ विक्रस्वरकमले शरत्समयारम्भे क-
न्दर्पकेतुः परिभ्रमन् शिलामयीं पुत्रिकां दृष्ट्वा कौतुकेन
१ मोक्षेन शोकावेगेन २ मम प्रियानुकारिणीति करेण ३
पस्पर्श ।

अथ ४ सा स्पृष्टमात्रा ५ शिलास्वभावमुत्सृज्य ६ पुनर्वास-
वदत्तास्वरूपमापेदे । तामालोक्य कन्दर्पकेतुरमृतार्णवमग्न
इव सुचिरमालिङ्ग्य पप्रच्छ । प्रिये वासवदत्ते कथय किमिदं
वृत्तान्तम् । उदिता सती सा ७ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य कथ-
यितुमारम्भे ।

आर्धपुत्रापुण्याया मम मन्दभाग्यायाः कृते महाभाग

शेषोक्तता । बन्धूको बन्धुजीवकः । रत्नकण्ठ बन्धूको बन्धुजी-
वक इत्यमरः । दुषधरिया इति ख्यातः । विमुद्घ्रिते मौवा-
मधनुषीति पाठस्तदुद्धः । काग्नोरं कुङ्कुमम् । विकस्वरं वि-
कमितम् । विकामो तु विकस्वर इत्यमरः ।

अथेत्यादि । एकाकी अमहायः । एकादाकिन्याम-

१ इति विकस्वरविकस्वरपदोत्तरकमले A B विकस्वरभावरमरे C विकस्-
वरके D २ शोकावेगेन A B शोकेन C ३ मोक्षेन चोदिते A B H चोदिते D
मोक्षवेगेन इति जवः । + कामिलेन A B + शिवः C ४ चक्षे B चक्षे C
५ चक्षरे C ६ — मा स्पृष्टमात्रा D E F G H ७ शिलामयी पूर्वमु- C
८ — पुनर् D H ९ इति काग्नोरं इत्युक्ता C

उज्जिनतराज्य एकाकी प्राकृतजन^१ इव वाङ्मनसयोरगाचरं^२
दुःखमनुवभूव । अथोपवासादिना^३ कृशतरो मूलफला-
दिनार्यपुत्र आहारं^४ करोतीति विचिन्त्य फलान्पणायोपव-
नतरुनवलोकयन्ती^५ कतिपयनख्यगोचरमगच्छम्^६ । क्षणेन^७
च तरुगुल्मान्तरितक्रियमाणकायमानिकनिकेतनं^८ विरच्य-

हाये । एकाकी त्वेक एकक इत्यमरः । प्राकृतजन इव नीच-
जन इव । प्राकृतश्च पृथग्जन इत्यमरः । वाङ्मनसयोरित्यच-
तुरेत्यच्प्रत्ययान्तो निपातः ।

अथेत्यादि । अगच्छं याता । क्षणेन सेनासन्निवेशं सेनाशि-
विरं दृष्ट्वेति चिन्तयन्ती, मां प्रति सेनापतिर्धावित इति म-
न्वन्धः । तरुगुल्मान्तरितं क्रियमाणं रच्यमानं कायमानिकैः
कमार इति प्रसिद्धैर्हीनजातिपुरुषैर्निकेतनं पटमण्डपं यत्र
तम् ।

निवेशः शिविरोदाहविन्यासेषु प्रकाशितः ।

इति विश्वप्रकाशः । विरच्यमानं विशेषेण रच्यमानमीश्वरस्य
सेनापतेर्गृहं यत्र तम् ।

१ जन C पृथग्जन D २ -रमोहम A B ३ उपवासादिना A B D अनेक-
दिपवासाहारान्यतया C ४ कृशतरो निद्राघते ५ यदि किञ्चिन् भिद्यति फल-
मूलादिकं तदा शरीरस्थितिं G अथवरतनुर्निद्राघते फलमूलादिकमाहारं D
६ -वलोकय D — उपपन्नतरुनवलोकयन्ती E F H ७ -क्षणं वनमगच्छम् D
-नख्यगच्छम् E F H ८ क्रमेण A B C G ९ -कायमासिकनिकेतनं D G
कायमानं C

१मानेश्वरगृहमवतार्यमाणकण्ठारकमारभ्यमाणपटकुटीकं
व्यवस्थाप्यमानवेश्यानिवेशं २ श्रूयमाणतुरगह्रिपाशतं ३ वाद्य-
४मानविश्रमढक्काशतपुष्करमन्विष्यमाणस्वादुसलिलाशयमुद्दि-

अवतार्यमाणमन्वादेभूमावुत्तार्यमाणकण्ठारकम् । कण्ठा-
लोति दाक्षिणात्यभाषायां प्रभिद्धम् । वस्त्रपात्रादिम्यापनार्थं
वस्त्रादिनिर्मितं पात्रम् ।

व्यवस्थाप्यमानं यथास्थाने स्थाप्यमानम् । वेद्यानां निवेशो
यत्र ।

श्रूयमाणं ह्रिपाशतं यत्र तम् । ह्रिपा ह्रिपा च निःस्वन
इत्यथप्रकरणेऽमरः । अत्रत्यममाधिः पूर्वमुदिता ।

वाद्यमानं विश्रमसूचकं ढक्काशतं पुष्करं वाद्यविशेषो यत्र
तम् । वृद्धिविशिष्टो विश्रमशब्दस्त्वगृह्ण एवेति स्पष्टं भाष्यप्र-
दीपे । म्राद्यगःपटच्छेदक्येत्यमरः ।

पुष्करं पद्मजे व्योषि पयःकरिकराययोः ।

श्रीपद्मदीपविद्यमतीर्थगजावगान्तरि ।

पुष्करं तृथंनळे च काण्ठे तद्वक्त्रेऽपि च ।

इति विश्वप्रकाशः ।

श्यामानविपणिकेतुवंशं सेनासन्निवेशमपश्यम् ।^१ किमयं
ममान्चेपणाय तातस्य व्यूहः^२ समायात आक्षोस्विदार्यपुत्र-
स्येति विचारयन्तीं मां^३ प्रति चारकथितवार्ताः^४ सेनापतिर्धा-
वितः । ततः किरातसेनापतिस्लादृश एव सेनान्वितो^५ मृग-
यागतः^६ सोऽपि धावितः । अनन्तरं चिन्तितं मया^७ यद्यद्द-
मार्यपुत्राय कथयामि तदा स एकाक्येभिरेव^८ हन्तव्यो-

उद्दिश्यमान उत्पाद्यमानो विपण्यां पण्यवीथिकायां केतु-
र्यत्र । दिश अतिसर्जने । यद्वा उद्दिश्यमानः केतोरस्मिन् भागे-
ऽस्मदीय आवास इति ज्ञानार्थमुद्देशविषयीक्रियमाणः केतु-
र्यत्र । आक्षोस्वित् संशयेऽव्ययसमुदायः ।

चारेण गूढपुरुषेण कथिता वार्ता वृत्तान्तो यस्मै । चा-
रस्य गूढपुरुष इत्यमरः । तादृशश्चारकथितवृत्तान्तः किरात-
सेनापतिः ।

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा स्वेच्छजातयः ।

इत्यमरः ।

मृगयाया आखेटार्थमागतः । आखेटो मृगया स्त्रियामि-
त्यमरः ।

अनन्तरं द्वयोरैकदेशागमनोत्तरम् । एकामिषन्नुभयोः ।

१ + ममवसोक्षारमपिण्ययम् C + ततोऽपमेवावपिण्ययम् D २ तातस्य EF
३ प्रचार- E F ४ + द्रुत A B D + नामदिश C ५ सेनासुग्भा A B
सेनासन्निवेशो C सेनवार्त्तितो D ६ यद्यथायजनागतः C ७ यदाहं गताप-
A B H ८ एकाकी पतिरवग्रमेव C

ऽथ न कथयामि 'तदैभिरहं घातनोयेति चिन्ताक्षण एव
द्वयोः सेनयोयुद्धमभवदेकामिषलुब्धयोर्गृध्रयोरिव । ततः
'प्रवृत्तप्रतिशरासनशरासारदुर्दिनहतदिनकरकिरणे रण-

आमिषं पलले लोभे सम्भोगोत्कर्षयोरपि ।

आमिषं सुन्दराकारभूपादिविषयेऽपि च ॥

इति विश्वप्रकाशः ।

तत एवं रणखले सति । रणभूमौ धान्यमर्दनम्याग्न इति
थावत् । योधाः सममेकैकावच्छेदेन द्विषां धनुषां च जीवस्य
जीवायाः प्रत्यक्षायाश्चाकृष्टिमाकर्षणञ्चक्रुरिति सम्बन्धः । अ-
क्रमातिशयोक्तिरलङ्कारः । पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वेत्वत्यन्ता-
तिशयोक्तिः ।

अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमः ।

इति लक्षणात् ।

प्रवृत्तो यः प्रतिशरासनात् शत्रुधनुषः शरामारो बाणधा-
रासम्पातस्तेन दुर्दिन मेघच्छद्दिनं तेन हतदिनकरकिरणे
सति । गौणे आसारदुर्दिने । धारासम्पात आसारः । मेघ-
च्छन्नेऽस्तिदुर्दिनमित्यमरो द्वयोः ।

१ तदाऽमेवाभिया- ० तदैभिरवाच्यते इति D २ प्रवृत्तशरामारदुर्दिन-
दिन- ० प्रवृत्तशरामारदुर्दिनदोषदिन- D

१कर्मविशारदद्विरददन्तद्वयोत्क्षिप्तसुभटक्षणस्त्रियमाणवि-
द्याधरविभ्रमे १समरदर्शनसञ्चरदनेकनभञ्जरचारणच-
क्रवाले वेतालसमाक्रान्तस्कन्धकवन्धचक्रक्रियमाणचारु-
प्रचारे १ १चारुभटखण्डितद्विरदपादसमाप्तपिशाचीक-

रणकर्मणि विशारदश्चतुरो द्विरदो हस्ती तेन दन्तद्व-
योत्क्षिप्तः सुभटः शूरस्तेन क्षणं स्त्रियमाणे आश्रीयमाणो वि-
द्याधरविभ्रमो देवघोर्निविशेषविशिष्टभ्रमो येन तस्मिन् सति ।

समरदर्शनार्थं सञ्चरदनेकनभञ्जरचारणानां देवकुशील-
वानां चक्रवाले मण्डले सति । चक्रवालं तु मण्डलमित्यमरः ।
चारणाय कुशीलवाः ।

चारुभटखण्डितद्विरदपादेन समाप्तं मम्यक् प्राप्तं पिशाच्याः
कर्णे यदुलूखलाभरणं तत्कौतुकं यत्र ।

ममुत्पन्नतिनिगद एव नान्दी नाटकादौ प्रयुज्यमानः
काव्यार्थसूचकः श्लोको यत्र । नद्यृतयेति कप् । न कपोति
ह्रस्वनिषेधः । तथाच भरतः ।

आगीर्गमस्त्रियारूपश्लोकः काव्यार्थसूचकः ।

नान्दीति कथ्यते ।

१ क० - द्विरदकट्टुरोतिष्ठ C क० - द्विरदकट्टुरमरोतिष्ठ D H क० - प्रमज्ज-
वरसु- C D १ समरदर्शनसञ्चरदनेकनभञ्जरचारण- A B १ - चारुभटखण्डितद्विरद- B C
— वेताल- १ - प्रचारे E F H १ चारु - पादसमाप्तपिशाची- A B C

र्णान्खलाभरणकौतुके समुत्पतदतिनिन्दनान्दीको^१ का-
 न्दिशोकभीरुणि^२ रणखले^३ शृङ्गालप्रार्थनीयेष्वाभिषपि-
 ण्डेष्चिव^४ जिह्मगदयेष्चिव^५ शरीरेष्वनास्थां कलयन्तः^६
 समं द्विपां^७ धनुषां च जीवाकृष्टिं^८ योधाश्चक्रुः । त्यागिन
 इव दानवन्तो मार्गणसम्पातमसहन्तः^९ समृद्धविलासिन इव
 शृङ्गारशोभिताः सद्भिमकक्षाश्च सदारामा इव कदलोराजि-
 ताः सद्भिजाश्च निशा^{१०} इव नक्षत्रमालोपशोभिता दिवसा

कान्दिशोको भयपलायितः । कान्दिशोको भयद्रुत इत्य-
 मरः । भीरुः । शृङ्गाले जम्बुके भीरुः शृङ्गरे वै दानवान्तर
 इति विश्वः । जिह्मगः सर्पः ।

जीवा जीवन्तिकाभृस्योर्माधीमिञ्चितकृत्तिपु ।

इति विश्वप्रकाशः ।

त्यागिन इव दासार इव दानं मदजलवितरणं मार्गणानां
 घाणानां याचकानां च सम्पातमसहन्तो महामृगा गजा
 रेजुः । महामृगः पुष्करिदीर्घमारुतौ इति चारावली ।

१ समुत्पतदतिनिन्दनान्दीको A B C H २ + प्रखण्डीवजने जनेपयन-
 जितकानिनि C ३ शृङ्गालवलय- A B H शृङ्गालीश- C D E F ४ — एव
 E F + चण्डकोषु चण्डेष्विव C + चण्डकण्डेषु चण्डेष्विव D ५ + यनेष्विव
 G D ६ कल्पयन्तः E F H ७ विद्विषां D ८ जीवाकृष्टेण A B C D
 ९ इति जत० च । -चरमानाय A B C F G H १० निवचा C D E F G H

इवोक्तसत्युष्करा महामृगा वभुः । उत्क्षिप्ता^१ इव क्षमा
मुच्चन्तः । पयोधय इवावर्तशोभिताः सोर्मयशोद्यानदेश
इव समक्षिकाक्षाः कुलगृहा इवाभिनवभाण्डहारिणो
रत्नाकरा इव सदेवमणयो लेखा इव सेन्द्रधृतय-
स्तुरङ्गाश्च विरेजुः । कर्णाभ्यां श्रुतपरपरिवादाभ्यां^२
खलोदयसाधुविपत्तिसाक्षिभ्यामक्षिभ्यां^३ मूर्ध्ना चास्थानेऽपि
नमता^४ ^५विमुक्तोऽहमिति हर्षादिव^६ ननर्त चिरं कवन्धः ।
ततः ^७कृतपरिहासेनेव चक्षुः^८ पिदधता परापवादश्रवण-

उत्क्षिप्ता इवाव्यवस्थितचित्ता इव क्षमां शान्तिं पृथ्वीं च ।
स्तुरङ्गा अस्या विरेजुः । कवन्धोऽपमूर्धकक्षेवरम् । इत्यमरः ।
इत्यं हर्षान्ननर्त ।

श्रुतपरपरिवादाभ्याम् । परापवादाभ्यां साक्षी साक्षाद्द्रष्टा ।
साक्षाद्द्रष्टरि सञ्ज्ञायामिति साधुः ।

अस्थाने महानर्हस्याने नमता । ततो रजसा जजुम्ने-
प्रादुर्भूतम् । जृभि. गात्रविनामे । भावे लः ।

कृतपरिहासेनेव चक्षुः पिदधताच्छादयता । लोकप्रसिद्ध-
मेतत् । वायुरान्तरो याच्छस्य । योधानां भटानां पलितङ्कर-

१ उत्क्षेपिता C २ -परिवादकुगृहजिभ्यां A B F H ३ नेषाभ्यां समालोकि-
तसाधुविपत्तिभ्यां C ४ साम्यानप्रथमता C ५ त्यजेऽ- C ६ द्रष्टात्वं विमुक्त इति A
इति अत्र च । ७ — एव A B — हर्षादिव E F ८ — क्त- C G मपरि-
D E F ९ चक्षुषि C G

भीरुणेव श्रोत्रवृत्तिं स्थगयता सोन्मादेनेव वायुवेगविलिप्तेन^१
 पलितङ्करणेनेव सुरयोपितामन्धङ्करणेनेव^२ योधानां ति-
 मिरेणेव समरप्रदोषस्य पतितेनेव विमुक्तगोत्रेण^३ मीमां-
 सकदर्शनेनेव^४ तिरस्कृतदिगम्बरदर्शनेन सत्पुरुषेणेव वि-
 ष्णुपदावलम्बिना^५रणजेन रजसा^६जजृम्भे ।^७ कश्चिद्राम
 इव रावणवधमकरोत् कश्चित् कृष्ण इव नरकच्छेदमकार्षीत्
 कश्चिद्दौहसिद्धान्त इव क्षपितश्रुतिवचनदर्शनोऽभवत् कश्चित्
 क्षणिक इव कटावृतो बभूव^८ कश्चिदागङ्कितोरुभङ्गः सुयो-
 धन इव पयसि विवेश^९ कश्चित् शरतल्पगतो^{१०} भीष्म इव

णेन । पलितं जरसा गौह्यमित्यमरः । आद्यसुभगेति करणे
 स्युन् अहर्दिपदिति मुम् ।

समरप्रदोषस्य रणरजनोमुखस्य । पतितेन इव महापात-
 किमेव विमुक्तगोत्रेण । गोचं वंशः । गोचा पृथ्वी । आगङ्कित
 ऊर्वोर्भङ्गो घेन । पक्षे उरुर्महान् भङ्गः पराजयः ।

शरतल्पं शरशय्याम् । चिन्ताय । कार्तिकशङ्खदुदशमीमारभ्य

१-अलिप्तेन D २-अलिप्तेन E F ३-अलिप्तेन H ४-हरेणेव E F H ५ +
 पुत्रपतिनेव जयचपयतामिमा कलिहरेनेव क्षतभय्यावधिना राजपेन्नेव अरहित-
 मलोम विनीतेभेषापुद्गुहतेभागजनेनेव यताकरेण C ६ भीमांशकेनेव A B H
 ७ एषरजसा A B समरजेन रजसा D ८ विज- D ९ + तत्र समरतन्मादे B C
 + तत्र च समरतन्मादे D १०- कश्चिद्राम इव राम बभूव A D E F H
 + कश्चित् शरतल्पिन इव पयास B १- कश्चिदाग विवेश C १० अयप्रदो
 A B D E F G H इति जम- च ।

चिराय^१ श्वसन्नासीत् कश्चित् कर्ण इव^२ विक्लवीकृतसर्वाङ्गः
शक्तिमोक्षमकरोत् । ततो विध्वस्तध्वजपटं पतत्पताकं च्युत-
चापचामरापीडं^३ स्वलत्खड्गं^४ निधनमवाप सैन्यम् ।

अनन्तरं^५ यस्याश्रमस्तेन मुनिना पुण्यादिकमादायागतेन
प्रतिपन्नवृत्तान्तेन^६ त्वत्कृते ममायमाश्रमो भग्नेऽतः शिला-

माघशुद्धाष्टमीपर्यन्तमित्युदयशङ्करपाठकाः । अत्रोपपत्तिस्तु
तेषां कृतौ द्रष्टव्या । पक्षे चिराय चिररात्राय चिरस्येति
चिरार्थका इत्यमरः ।

विक्लवीकृतं विङ्गलीभूतं सर्वाङ्गं यस्य । शक्तेर्वलस्य मोक्षं
त्यागम् । पक्षे शक्तेर्वासवदत्ताया अमोघाया मोक्षं घटोत्कचे
त्यागम् ।

शक्तिरायुधभेदे स्यादुत्साहादौ बले स्त्रियाम् ।

इति हेमचन्द्रः ।

निधनं मरणम् । मरणं निधनोऽस्त्रियामित्यमरः । प्रति-
पन्नवृत्तान्तेन ज्ञातवृत्तान्तेन । शप्ता कर्मणि ऋः ।

१ चिराय C २ विक्लवावधूतम् C विक्लवीभूत- D ३ स्वलत्खड्गं C
स्वलत्खड्गधनुर्ध्वं D ४ तत समस्तसैन्यमन्योन्यं निधनमवाप A B सैन्यमन्योन्यं
निधनमवाप C तत् समस्तमिहायमे निधो निधनं जगाम सैन्यम् D ५ यस्या-
यमाश्रमस्तेन B D H ६ पु० -माहृत्याग A B पु० -माहृतं ग- H इति
अम० च । ७ + योगदत्ता C ८ भग्ने इति C D

मयो^१ भवेति शप्ताक्षम् । ^२क्षणेन च वराकीं वज्रदुःखमनुभवन्तीं मां विलोक्यार्थपुत्रकरस्यशावधिं शापान्तमकरोत् ।

ततः कन्दर्पकेतुः समागतेन मकरन्देन^३ वासवदत्तया च^४

क्षणेन च वराकीं वज्र दुःखं भवद्वियोगजमनुभवन्तीं मां विलोक्य शापं शिलामयत्वरूपम् । आर्थपुत्रस्य करस्यर्शाऽवधिरनोऽस्य तादृशमकरोत् ।

नागरोक्ष्यार्थपुत्रेति नाक्ष्योक्ष्या च प्रयुज्यते ।

इति भरतः ।

ततः कन्दर्पकेतुः समं वासवदत्तासङ्गसमकालमागतस्तेन मकरन्देन वासवदत्तया च सह स्वपुरं कुसुमपुरं गत्वा हृदयं मनोऽनतिक्रम्य यथाहृदयं मनोऽनुरूपमभिलषितं तेषु तानि सुखानि समोगशृङ्गारसम्बन्धीन्यनुभवन् कालं निनाय । चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानमं मन इत्यमरः ।

वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वामवदत्ता । अधि-
कृत्य कृते अन्य इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य सुवाख्यायिकाभ्यो व-
ज्रसमिति सुप् । वासवदत्ताख्यायिका समाप्तेति पाठस्तु भ्रम-
मूलकः ।

१ + पुत्रिका अं A B २ क्षणेन च वराकी वज्रदुःखमनुभवन्तीत्यायं A
वमकरं वराकीय दुःखमनुभवन्तीति कश्चिदायं C क्षणेन च वराकीव
वज्रदुःखमनुभवतीति कश्चिदायं मुनिरायं D ३ समागते मकरन्दे C
४ — च A B F G H

सह^१ स्वपुरं गत्वा^२ यथाहृदयाभिन्नपितानि^३ सुखान्यनु-
भवन् कालं निनाय^४ ।

.इति महाकविः सुवन्धुविरचिता वासवदत्ता समाप्ता ।

के न वासवदत्ताया अलङ्काराः प्रसाधकाः ।
दर्पणे के च नेत्रन्ते व्याख्याने वरभूषणे ॥
दोषः कृतौ सुमतयो मम कोऽपि चेत् स
द्युष्माभिरत्र कृपया विनिवारणीयः ।
आर्ताः खगाः समवलोक्य सवर्गवाधां
नि शक्तिका अपि कुवन्ति यतः समन्तात् ॥
त्रिलोकचन्द्रात्मजकृष्णराम-
सुनुस्त्रिपाठी शिवरामनामा ।
व्याख्यामकार्षं कृत्स्नः सुवन्धोः
कृतेरिमां काञ्चनदर्पणाख्याम् ॥

इति त्रिपाठीशिवरामरचिता दर्पणाख्या वासवदत्त
सम्पूर्णा ।

१ सम A — सह B २ यथाभि A यथाभि BH हृदयाभि C D E F G
३ + तानि तानि C ४ सुरतसुखा A B C D E F G ५ + इति CE
६ श्रीवदरचिभागिनेयमहा D ७ + आख्यायिका A B C E F G ८ + नामा-
ख्यायिका D + मिथानाख्यायिका H

शुद्धिपत्रम् ।

प०	प०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	११	पद्मवत्	पद्मवत्
२	२	कोटिल्ये	कोटिल्ये
४	२	-कञ्जलिज०	-कञ्जलिजि०
५	२	नकुल०	न कुल०
०	१०	-पमाभेदे	-पमा भेदे
१२	१	शाक्यं०	शौक्यं०
१२	१	कसा०	कंसा०
१५	१२	-निष्	-निवद्
१५	१३	-तामि०	-ता जि०
१८	२	एणे	एणे
२०	२	एपीदे	एपीभेदे
२०	२	इ इति	गृहभद्र इत्युपदि
२४	२१	उत्थित०	उत्थिता
२८	११	-पादिंजा०	-पादिंजां०
३८	२०	-जीवत	-जीवत
५२	५	शब्दाः	शब्दा
५२	२	इवा०	इवा०
५७	१२	एष	एषे
५२	५	माग०	मागु०
५५	५	वारङ्ग	वारङ्गम्

४०	५०	अशद्वम ।	शद्वम ।
३६	२२	-हा	-हा०
३८	५	येषाम्	येषाम्
४३	१०	-मूर्ध क०	-मूर्धके०
४८	१४	निशान्तव०	निशान्तप०
४९	१	-रेप	-रेपु
४९	२	कुर्वतीष	कुर्वतीपु
५१	२	-नानुत्त०	-नानुत्त०
५१	२१	शुक चारु०	शुकचारु०
६३	१२	चतु०	चतु०
६४	२	दर्शनन	दर्शनेन
७०	१३	श्वपनः	श्वसनाः
७४	१४	निजकर०	निजकरि०
७७	१५	केयदान०	केयदानन०
७९	१९	अमवशगा	अमवशगाः
७९	१९	वशगा	वशगाः
७९	१९	अमगा	अमगाः
८०	१	-शैत्य०	-शैत्य०
८१	१९	सञ्जन०	सञ्जन
८५	१९	रा० इति	निष्काशनीयम्
८६	१७	रघो	रघो
८७	१	-नुगतः	-नुगतः
८८	१९	इवारुण	इवारुण०
८९	२१	-छाद्रवि०	-छाद्रवि०
९४	१	खीयैः	खीयै
९५	२२	सायन्तर०	सायन्तन०

श०	प०	अथर्वम्।	शुद्धम्।
८६	२०	सञ्जन्मत-	सञ्जन्मत-
८८	१३	भैरवम्	भैरवम्
१०१	१२	-मूर्द्धं क०	-मूर्द्धं क०
१०१	१६	-मूर्द्धं क०	-मूर्द्धं क०
१०३	१	-पुः प्र०	पुः प्र०
१०३	७	-विकटः	-विकटः ख
१०३	८	वपुः पू०	वपुः पू०
१०३	१५	सटाज०	सटा ज०
१०३	२०	वर्ययित्वाक०	वर्ययित्वा
१०३	२१	-फटुः स्फा०	-फटुः स्फा
१०८	४	अता	अता
१०८	१८	ज	ज-
११०	२	सर्धं०	सर्धं०
१११	८	शशः	शश
११२	८	-ना पीवरत०	-नाऽपि चीरत०
१२०	१२	विभी-	विभी-
१२१	४	ममा-	-मुदा-
१२५	११	कन्यातुला च०	कन्या तुला च
१२५	१२	-भावा०	-भावा०
१२०	८	नीगाम्	ऽनीगाम्
१२२	१२	विरचिन्	विरचिन्
१२२	१८	-धारा	-धारा-
१२०	१८	मुरधनम्	मुरधनम्
१२०	१५	-मरोत्	-मरोत्
१३१	१४	को दाम	को दाम

४०	५०	अशङ्कम् ।	अशङ्कम् ।
३६	२२	-हा	-हा०
३८	५	येषाम्	येषाम्
३३	१०	-मूर्धक०	-मूर्धक०
३८	१४	निशान्तव	निशान्तप०
३९	१	-रेष	-रेषु
३९	२	कुर्वतीष	कुर्वतीषु
५१	२	-नान्छ०	-नान्छ०
५२	२१	शुक चाख	शुकचाख०
६३	१२	चतु०	चतु०
६४	२	दर्शनम्	दर्शनेन
७०	१३	अपनः	असनः
७४	१४	निजकर०	निजकरि०
७७	१५	केयदान०	केयदानम्
७९	१९	अमवशगा	अमवशगाः
७९	१९	वशगा	वशगाः
७९	१९	अमगा	अमगाः
८०	१	-शैत्य०	-शैत्य०
८१	१९	सञ्जन०	सञ्जन
८५	१९	रा० इति	नित्काशनीयः
८६	१७	रघो	रघो
८७	१	-नुगतः	-नुगतः
८८	१९	इवाख्य	इवाख्य०
८९	२१	-छादवि०	-छादवि०
९४	१	योयैः	योयै
९५	२२	सायन्तर०	सायन्तन०

प०	प०	शब्दम् ।	शब्दम् ।
२४१	१७	-लाडचित्त०	-लाभिः
२४५	७	यस्या स्तानु ^३	यस्यात्ता
२४७	५	सुग्रीव	सुग्रीव०
२५१	६	दिग्भ्या	दिग्भ्यो
२५६	३	कृत	कृतं
२६०	३	प्रचर०	प्रचुर०
२६०	१६	-वैः	-वै
२६५	८	कारः	-काय
२६६	१	-पात०	-पोत०
२६८	१	मोः	मोने
२७२	८	तेनाप्य	तेनाऽथ
२८१	४	घनोत्स-	घनोत्सु-
२८३	१५	वि	वि-
२८०		-गाचरं	'गोचरं'
२८३		त्वयन्ता	'त्वयन्ता'
२८६		-स्पर्शवधिं	'स्पर्शवधिं'